

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г.КОРОЛЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШАФРАНОВСЬКИЙ ВІТАЛІЙ ЮРІЙОВИЧ

Примірник № 1

УДК 27-774-75(477)"18/195"(043.5)

ШЗ0

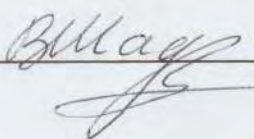
ДИСЕРТАЦІЯ

**ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-
ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

011 Освітні, педагогічні науки

01 Освіта/Педагогіка

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 В. Ю. Шафрановський

Науковий керівник:

ФАЗАН Василь Васильович,

доктор педагогічних наук,

професор

Полтава – 2023

АНОТАЦІЯ

Шафрановський В. Ю. Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

У дисертації охарактеризовано процес навчання в церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX століть. Описано історичні умови та віхи становлення системи церковно-парафіяльних шкіл на теренах України, визначено їх роль та місце у системі початкової освіти.

Особливе наукове зацікавлення становить організація діяльності церковно-парафіяльних (церковно-приходських) шкіл православних монастирів та церков України як найбільш поширених духовно-релігійних осередків, які зробили вагомий внесок у навчання, виховання і просвітництво дітей і народу в цілому. Саме ці школи займали одну з найвагоміших позицій у системі освіти XIX – початку XX століття в Україні. Таким чином, актуальність проблеми вивчення організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах, її просвітницькі ідеї та виховання майбутніх поколінь на постулатах християнства і розвитку цих надбань у сучасних умовах модернізації системи національної освіти зумовили вибір теми.

Особливу увагу слід приділити вивченню досвіду організації шкільної системи з 1861 по 1917 роки. Це час серйозних соціально-економічних змін, адаптації до економічної ситуації нових товарних ринків та оновлення суспільного життя. Саме в цей час були створені основні типи початкових шкіл, які формувалися і популяризувалися протягом усього пореформеного періоду. Багато було зроблено в напрямку поліпшення існуючих шкіл, створення нових шкіл, впровадження нових методів навчання і гуманізації освітнього процесу. Уперше були підняті питання про місце і роль вчителя в суспільстві, належній оцінці його роботи. Результатом активної діяльності громадських і державних інститутів стала розробка питань універсальності та доступності початкової освіти для всього населення.

Для реалізації мети та завдань дослідження було використано комплекс історико-педагогічних і загальнонаукових методів: пошуково-бібліографічний, документально-архівний, теоретичного аналізу, системно-генетичний, логіко-педагогічний, контент-аналіз для визначення поняттєво-категоріального апарату, передумов зародження церковно-парафіяльних закладів освіти, обґрунтування теоретичних ідей церковно-парафіяльної освіти; історико-ретроспективний аналіз, хронологічний, історико-структурний метод для вивчення проблеми в динаміці, змінах у часі і просторі, а також специфіки організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах України на різних етапах досліджуваного періоду; обсерваційні методи для виявлення провідних постатей в генезисі діяльності церковно-парафіяльних шкіл, їхніх теоретичних ідей і досвіду в організації процесу навчання церковно-парафіяльних шкіл досліджуваного періоду; екстраполяційний, інтерпретаційний і прогностичний методи з метою визначення можливостей розвитку і використання ідей та досвіду організації навчального процесу в досліджуваних закладах освіти.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що у дисертаційній роботі вперше: виявлено теоретичні ідеї, науково узагальнено практичний досвід у церковно-парафіяльних школах України як осередках освіти й духовності у XIX – початку XX століття (превалювання у вивченні релігійного виховання та освіти; природовідповідність, усебічність і гармонійність виховання; індивідуалізація впливів на вихованців тощо); схарактеризовано основні передумови розвитку церковно-парафіяльних шкіл (подолання тотальної неграмотності населення; створення єдиної системи початкових закладів освіти; виховання підрастаючого покоління на християнських засадах задля подолання проявів девіантної поведінки; політика «освіченого абсолютизму» та ін.); науково обґрунтовано динаміку процесу розвитку церковно-парафіяльних шкіл XIX – початку XX століття, як закладів освіти та схарактеризовано основні його етапи (I (початок XIX ст. – 1864 р.) –

формування мережі початкових шкіл України; II (1864–1884 рр.) – реформування системи церковно-парафіяльних шкіл; III – (1884 р. – початку ХХ ст.) – розвиток церковно-парафіяльної школи та її занепад; розкрито принципи (наступності й міцності знань, пов’язаності з життям, практично-прикладної спрямованості), зміст (навчальні плани і програми включали: теорію освіти й виховання, читання та письмо, історію, географію рідного краю, арифметичні знання, трудове навчання із садово-городньої та польової роботи, релігійну освіту, церковний спів); форми та види діяльності учнів (підготовка до виступів і заходів просвітницько-релігійного змісту, гурткова робота зі співу та рукоділля, садівництво, наставництво над молодшими учнями); охарактеризовано творчі постаті священнослужителів (митр. Платон, еп. Ієронім (Екземплярський), прот. Данило Данилевський свящ. Афанасій Сокологорський та ін.); викладачів (М. Реморов, Д. Сокологорська, В. Воблий, В. Овсієвський, дияк. Григорій Сандулов та ін.) авторів підручників і посібників (М. Корф, Х. Алчевська, К. Побєдоносцев, В. Зеньківський, С. Рачинський, С. Миропольський, О. Удод та ін.), з’ясовано їхній внесок у життя та діяльність церковно-парафіяльних шкіл; доведено можливості прогностичного розвитку ідей і досвіду церковно-парафіяльних шкіл ХІХ – початку ХХ століть; окреслено шляхи впровадження ідей церковно-парафіяльних шкіл у сучасну систему освіти.

Практична значущість роботи полягає у можливостях використання її результатів і розроблених рекомендацій у процесі підготовки фахівців гуманітарних спеціальностей і вихованні дітей у загальноосвітніх закладах освіти, у системі післядипломної педагогічної освіти та методичної роботи з учителями різних фахів.

Теоретичні положення і висновки роботи можуть бути використані для виокремлення й розробки основних напрямів подальших наукових пошуків із проблеми; як науково узагальнений матеріал при написанні монографій, методичних праць, підручників, посібників із теорії та історії педагогіки, релігієзнавства, соціальної педагогіки.

Ключові слова: церковно-парафіяльні школи, освіта, церква, організація освітнього процесу, релігія, виховання, духовно-моральні настанови настанови, недільні школи.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Шафрановський В. Вплив, роль та взаємодія освіти та церкви. *Педагогічні науки*. Полтава, 2018. Вип. 73. С. 150–154. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.73.181012>

2. Шафрановський В., Новік С. Організація уроків у церковно-парафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки*. Полтава, 2020. Вип. 75/76. С. 135–138. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226414>

3. Шафрановський В. Недільні школи як базові осередки освіти. *Педагогічні науки*. Полтава, 2021. Вип. 77. С. 91–94. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239312>

4. V. Shafranovskiy The contribution of the spirituality to the education and enlightenment of children. *News of Science and Education*, 2019, № 5 (66). p. 63–68.

5. Фазан В. В., Шафрановський В. Ю. Діяльність церковно-парафіяльних шкіл Полтави щодо виховання толерантності учнів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2020. № 49. С. 128–135.

6. Шафрановський В., Фазан В. Питання дисципліни в церковно-парафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Імідж сучасного педагога*. 2021. № 1 (196). С. 82–84. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-82-84](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-82-84)

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Шафрановський В. Місце і роль сучасних церковно-парафіяльних шкіл в освітній системі України. *Дидаскал* : часопис : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і

український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки, ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 199–200.

8. Шафрановський В. Внесок духовенства у виховання і просвітництво дітей. *Сучасний стан та перспективи розвитку туризму* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 2–4 травня 2018 р. Чернівці : ПВКФ «Технодрук», 2018. С. 34–36. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196682>

9. Шафрановський В. Школи грамотності як важлива ланка початкової освіти України в XIX – початку XX століть. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. С. 246–248.

10. Шафрановський В. Ю. Реформа вищої освіти в країнах Прибалтики. *Дидаскал.* 2016. № 16. С. 63–64. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/12552>

11. Шафрановський В. Ю. Особливості організації навчально-виховного процесу в державно-парафіяльних школах у XIX – поч. XX ст. *Дидаскал.* 2020. № 20. С. 150–153. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13778>

12. Шафрановський В. Ю. Значення та принципи навчання у недільних школах України XIX – початку XX століття. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / ПНПУ імені В. Г. Короленка ; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава : Астроя, 2021. С. 251–254.

ABSTRACT

Shafranovskyi Vitalii. Organization of the learning process in church–parochial schools of Ukraine in the 19th century – beginning 20th century – Qualifying scientific work on manuscript rights.

The dissertation describes the process of education in church–parochial schools of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. The historical conditions and milestones of the formation of the system of church-parochial schools on the

territory of Ukraine are described, their role and place in the system of primary education is determined.

Of particular scientific interest is the organization of the activities of church-parish (church-parish) schools of Orthodox monasteries and churches of Ukraine as the most widespread spiritual and religious centers that have made a significant contribution to the education, upbringing and enlightenment of children and the people as a whole. It was these schools that occupied one of the most important positions in the education system of the 19th and early 20th centuries in Ukraine. Thus, the relevance of the problem of studying the organization of the educational process in church-parochial schools, its educational ideas and the education of future generations on the postulates of Christianity and the development of these assets in the modern conditions of the modernization of the national education system determined the choice of the topic.

A complex of historical-pedagogical and general scientific methods will be used to implement the goal and tasks of the research: search-bibliographic, documentary-archival; theoretical analysis – system-genetic, logical-pedagogical, content analysis to determine the conceptual-categorical apparatus, prerequisites for the study of women's training, substantiation of theoretical ideas; historical-retrospective analysis, chronological, historical-structural methods for studying the problem in dynamics, changes in time and space, as well as the specifics of the organization of the educational process in church-parochial schools of Ukraine at different stages of the studied period; observational methods to identify the leading figures in the genesis of the activity of church-parochial schools, their theoretical ideas and experience in the organization of the process of education of church-parochial schools of the studied period; extrapolar, interpretation and prognostic methods in order to determine the possibilities of development and use of ideas and experience in the organization of the educational process in the studied educational institutions.

Special attention should be paid to the study of the experience of organizing the school system from 1861 to 1917. This is a time of serious socio-economic

changes, adaptation to the economic situation of new product markets and renewal of social life. It was at this time that the main types of primary schools were created, which were formed and popularized throughout the entire post-reform period. The public was able to influence school projects through municipal educational institutions. Much has been done in the direction of improving existing schools, creating new schools, introducing new teaching methods and humanizing the educational process. For the first time, questions were raised about the place and role of the teacher in society, the proper evaluation of his work. The result of the active activity of public and state institutes was the development of issues of universality and accessibility of primary education for the entire population.

The scientific novelty and theoretical significance of the study lies in the fact that for the first time in the dissertation work: theoretical ideas were revealed, practical experience in church-parochial schools of Ukraine as centers of education and spirituality in the 19th and early 20th centuries was scientifically summarized (predominance in the study of religious upbringing and education; conformity to nature, comprehensiveness and harmony of education; individualization of influences on pupils; etc.); the main prerequisites for the development of church-parochial schools are characterized (overcoming the total illiteracy of the population; creating a unified system of primary education institutions; educating the younger generation on Christian principles to overcome manifestations of deviant behavior; the policy of “educated absolutism”, etc.); the dynamics of the process of development of church-parochial schools of the 19th – early 20th centuries as educational institutions is scientifically substantiated and its main stages are characterized (I (beginning of the 19th century – 1864) – formation of a network of primary schools in Ukraine; II (1864–1884) – reforming the system of church-parochial schools; III – (1884 – beginning of the 20th century) – development of the church-parochial school and its decline; the principles (succession and strength of knowledge, connection with life, practical-applied orientation), content (curriculums and programs included: theory of education and upbringing, reading and writing, history, geography of the native land, arithmetical knowledge, labor training in

gardening and field work, religious education, church singing); forms and types of student activities (preparation for performances and events of educational and religious content, group work on singing and needlework, gardening, mentoring younger students); the creative figures of clergymen are characterized (mitr. Platon, ep. Hieronymus (Exemplary), prot. Saint Danylo Danylevskiy. Athanasius Sokologorsky and others); teachers (M. Remorov, D. Sokologorska, V. Voblii, V. Ovsievskiy, deacon Hryhoriy Sandulov, etc.) authors of textbooks and manuals (M. Korf, H. Alchevska, K. Pobyedonostsev, V. Zenkivskiy, S. Rachinskyi, S. Myropolskyi, O. Udod, etc.), their contribution to the life and activity of church-parochial schools was clarified; the possibility of prognostic development of ideas and experience of church-parochial schools of the 19th – early 20th centuries is proven; ways of introducing the ideas of church-parochial schools into the modern education system are outlined. The theoretical provisions and conclusions of the work can be used to define and develop the main directions of further scientific research on the problem; as scientifically generalized material for writing monographs, methodological works, textbooks, manuals on the theory and history of pedagogy, religious studies, social pedagogy.

Keywords: parish schools, education, church, organization of the educational process, religion, upbringing, spiritual and moral instructions, sunday schools.

LIST OF THE APPLICANT'S PUBLICATIONS ON THE TOPIC OF THE THESIS

Research papers in which the main research results of the thesis are published

1. Shafranovskyi V. (2018). Vplyv, rol ta vzaiemodiia osvity ta tserkvy [The influence, role and interaction of education and the church]. *Pedahohichni nauky [Pedagogical Sciences]*. Poltava, Vol. 73. Pp. 150–154. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.73.181012>
2. Shafranovskyi V., Novik S. (2020). Orhanizatsiia urokiv u tserkovno-parafialnykh shkolakh XIX – pochatku XX stolit [Organization of lessons in parish

schools of the 19th and early 20th centuries]. *Pedahohichni nauky [Pedagogical Sciences]*. Poltava, Vol. 75/76. pp. 135–138. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226414>

3. Shafranovskiy V. (2021). Nedilni shkoly yak bazovi oseredky osvity [Sunday schools as basic centers of education]. *Pedahohichni nauky [Pedagogical Sciences]*. Poltava, Vol. 77. pp. 91–94. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239312>

4. V. Shafranovskiy (2019). The contribution of the spirituality to the education and enlightenment of children. *News of Science and Education*, No. 5 (66). p.63–68.

5. Fazan V. V., Shafranovskiy V. Iu. (2020). Diialnist tserkovnoparafiialnykh shkil Poltavy shchodo vykhovannia tolerantnosti uchniv [Activities of Poltava church parish schools regarding the education of students' tolerance]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia [Theory and methods of teaching and education]*. No. 49. pp. 128–135.

6. Shafranovskiy V., Fazan V. (2021). Pytannia dystsypliny v tserkovno-parafiialnykh shkolakh XIX – pochatku XX stolit [Issues of discipline in church and parish schools of the 19th and early 20th centuries.]. *Imidzh suchasnoho pedahoha [The image of a modern teacher]*. No. 1 (196). pp. 82–84. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-82-84](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-82-84)

Research papers which certify the approbation of the materials of the thesis

7. Shafranovskiy V. (2021). Mistse i rol suchasnykh tserkovno-parafiialnykh shkil v osvitnii systemi Ukrainy [The place and role of modern parochial schools in the educational system of Ukraine]. *Dydaskal : magazine: materials of All-Ukraine. science and practice conf. from international with the participation of “Transformations of higher pedagogical education: world and Ukrainian context”, November 16-17. 2021]*. Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, No 22. pp. 199–200.

5. Shafranovskiy V. (2018). Vnesok dukhovenstva u vykhovannia i prosvitnytstvo ditei [The contribution of the clergy to the upbringing and education

of children.]. *The current state and prospects of tourism development: materials of the International science and practice conference*, Chernivtsi, May 2–4, 2018. Chernivtsi : PVKF «Tekhnodruk», 2018. Pp. 34–36. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196682>

7. Shafranovskyi V. (2020). Shkoly hramotnosti yak vazhlyva lanka pochatkovoï osvity Ukrainy v XIX – pochatku XX stolit [Literacy schools as an important link of primary education in Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Collection of scientific works of teachers, graduate students, master's students and students' of the Faculty of Physics and Mathematics of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University*. pp. 246–248.

10. Shafranovskyi V. Yu. (2016) Reforma vyshchoi osvity v krainakh Prybaltyky [Reform of higher education in the Baltic countries]. *Dydaskal*, No. 16. pp. 63–64. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/12552>

11. Shafranovskyi V. Yu. (2020). Osoblyvosti orhanizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu v derzhavno-parafiiialnykh shkolakh u XIX – poch. XX st [Peculiarities of the organization of the educational process in state-parochial schools in the XIX - beginning of 20th century]. *Dydaskal*, No. 20. pp. 150–153. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13778>

13. Shafranovskyi V. Yu. (2021). Znachennia ta pryntsyipy navchannia u nedilnykh shkolakh Ukrainy XIX – pochatku XX stolittia [The importance and principles of education in Sunday schools of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]. *Collection of scientific works of teachers, graduate students, master's students and students of the Faculty of Physics and Mathematics of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University*. Poltava : Astraia. pp. 251–254.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ.....	23
1.1. Джерельна база, проблеми та основні напрями її вивчення.....	23
1.2. Церковно-парафіяльні школи – основні заклади початкової освіти України ХІХ – початку ХХ ст.....	44
1.3. Внесок вітчизняних педагогів у розвиток і діяльність церковно-парафіяльних шкіл.....	65
Висновки до розділу 1.....	77
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	81
2.1. Учительський контингент церковно-парафіяльних шкіл України ХІХ – початку ХХ століть.....	82
2.2. Особливості організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах.....	92
2.3. Специфіка забезпечення церковно-парафіяльних шкіл навчально-методичними матеріалами.....	169
Висновки до розділу 2.....	185
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ТА ДОСВІДУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ.....	188
3.1. Реалізація ідей церковно-парафіяльної освіти в сучасних програмах навчання дітей шкільного віку.....	188
Висновки до розділу 3.....	207
ВИСНОВКИ.....	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	214
ДОДАТКИ.....	243

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Архієп. – Архієпископ

Архім. – Архімандрит

Єп. – Єпископ

Ігум. – Ігумен, ігуменя

КДА – Київська Духовна Академія

Мучч. – Мученик

Митр. – Митрополит

Прав. – Праведний

Прот. – Протоієрей

Преп. – Преподобний

РНК – Рада народних комісарів

Свят. – Святий

Свящ. – Священник

УПЦ – Українська Православна Церква

ЦПШ – Церковно-парафіяльна школа

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна педагогіка, розвиваючись на основі синтезу всіх наук про людину, долає кризи моноідеології, монометодології, що домінували в недавні часи. У цьому контексті постає необхідність певної трансформації ціннісно-сислової орієнтації молоді, опанування виховними надбаннями минулого. Провідну роль у вирішенні цієї проблеми спроможний відіграти культурно-педагогічний досвід українського народу, його релігійна традиція, яка дає можливість не лише зазирнути в глибини виховання, а й переконатися, що класичне педагогічне вчення в своєму генезисі багато в чому базується на релігійних джерелах.

Звернення до духовності диктується специфікою епохи постмодернізму, глобалізаційними тенденціями сучасного світу. Це актуалізує ретроспективу вивчення розвитку церковно-парафіяльних шкіл як закладів освіти, виявлення нових імен церковнослужителів, богословів, викладачів, переосмислення їхнього внеску в розвиток вітчизняної педагогічної думки та ролі навчальних закладів, які раніше були досліджені фрагментарно або зовсім не досліджувалися. Питання процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України залишалося поза історіографічним полем вітчизняної педагогічної науки з огляду на специфіку і складність існування Православної Церкви в радянський період, «як розсадника чужої ідеології», закритість значної частини архівних матеріалів та інших джерел. Водночас православна педагогіка за цей час розвитку накопичила значний науковий і культуротворчий потенціал, що вимагає наукового узагальнення і актуалізації.

Виховні постулати багатьох видатних вітчизняних і зарубіжних педагогів проникнуті ідеями Православ'я. Зокрема, К. Ушинський благоговів перед «гуманізувальним впливом на виховання Євангельського вчення»; Г. Ващенко сформулював виховний ідеал української молоді – «Служба Богові й Батьківщині»; В. Сухомлинський вивів своє педагогічне кредо – «Возлюби дитину. Возлюби її сильніше, ніж самого себе»; Я. Корчак створив «Молитву

вихователя», у якій розкрив заповітний сенс процесу виховання як великого таїнства; Ш. Амонашвілі визнавав «безсмертя душі людини», потребу її «вічного духовного удосконалення» та ін..

Автори досліджень культурологічного процесу в Україні (В. Винниченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Костомаров, І. Крип'якевич, І. Огієнко, М. Семчишин, О. Субтельний, І. Франко, Т. Шевченко та ін.) обґрунтовували релігію як одну з провідних рис української ментальності, визначальний компонент української культури.

Проблеми процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України різною мірою торкалися в своїй творчості такі відомі педагоги, як О. Духнович, П. Блонський, Г. Ващенко, В. Вахтеров, М. Пирогов, Г. Сковорода, К. Ушинський, П. Юркевич та ін.; богослови і церковнослужителі – архієпископ Лука (Войно-Ясенецький), Фаддей (Успенський), протоієрей В. Зеньковський та ін.. Зміст і зв'язок теологічної науки з життям вивчали митрополит Володимир (Сабодан), Феодосій (Дикун), протоієрей М. Забуга; стан і недоліки освіти в церковно-парафіяльних школах характеризували митрополит Никодим (Руснак), єпископ Олександр (Драбинко), протоієрей Г. Флоровський та інші представники духовенства; до проблеми зверталися дослідники історії церкви М. Глибоковський, М. Костомаров, М. Маккавейський, М. Олесницький, В. Певницький та ін..

До окремих аспектів процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України досліджуваного періоду зверталися сучасні вчені: А. Бойко, досліджуючи феномен традиційної культури українського народу, а також світську і релігійну діяльність Г. Ващенка; О. Вишневський, обґрунтовуючи християнський напрям у педагогіці, як головну рушійну силу виховання; М. Євтух, доводячи необхідність синтезу національних і загальнолюдських цінностей, шанобливого ставлення до рідної культури, мови, релігії; В. Пащенко, вивчаючи виховання молоді засобами християнської етики в системі міжконфесійних стосунків та ін. Певні підходи до теології, здебільшого як світоглядної основи виховання, аналізувалися у працях І. Беха,

Р. Басенко, Н. Дем'яненко, В. Майбороди, Л. Петренко, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, Г. Троцко, Т. Тхоржевської, Т. Твердохліб та ін..

Заслужують на увагу праці істориків-релігієзнавців О. Гури, Ю. Вільхового, Ю. Волошина, Р. Сітарчука та краєзнавців В. Волоскова, В. Жук, В. Ревеука, О. Нестулі, Р. Цигана, у яких досліджуються різноманітні аспекти діяльності Православної Церкви у різні історичні періоди.

У сучасних умовах, з одного боку, у зв'язку зі зростанням можливостей людини, посиленням у суспільстві гуманних тенденцій, а з іншого – гострою потребою подолання духовної кризи, вдосконалення формування особистості вчителя, проблема організації процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України викликає науковий інтерес, необхідність її дослідження, теоретичного та практичного аналізу.

Після комплексного аналізу низки джерел у рамках дослідження було виявлено **суперечності**:

- між запитом системи національної освіти в оновленні традиційних концепцій і технологій просвітництва й благодійності та недостатнім рівнем дослідженості цієї проблеми в навчально-виховному процесі церковно-парафіяльних шкіл при монастирських храмах, архієрейських шкіл тощо;

- між сучасними завданнями оновлення і розширення педагогічних технологій виховання загальнолюдських християнських цінностей особистості і недостатнім рівнем ефективності методик виховання;

- між нагальною потребою подолання духовної кризи, вдосконалення системи цінностей особистості та необхідністю долучення до вітчизняних наукових і практичних педагогічних надбань просвітницьких ідей та організаційно-педагогічного досвіду.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: «Єдність теорії і практики у підготовці

бакалаврів, магістрів та докторів філософії в умовах реформування освіти України» (державний реєстраційний № 0121U114718).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 4 від 31.10.2019 року).

Таким чином, актуальність проблеми вивчення організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах, необхідність виховання майбутніх поколінь на постулатах Християнства і творчого розвитку церковно-педагогічних надбань у сучасних умовах модернізації системи національної освіти зумовили вибір теми: **«Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в XIX – початку XX ст.»**.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні організації процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в XIX – початку XX століть та актуалізації педагогічних ідей і досвіду навчально-виховної діяльності закладів початкової освіти означеного періоду в сучасних умовах.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати джерельну базу і ступінь наукової розробленості проблеми, визначити передумови становлення церковно-парафіяльних шкіл як культурно-просвітницького осередку православ'я.
2. Розкрити організацію процесу навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах XIX – початку XX століть.
3. Узагальнити принципи, зміст, форми, види діяльності та методи навчання і виховання підростаючого покоління у церковно-парафіяльних школах.
4. Науково обґрунтувати динаміку процесу навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах XIX – початок XX століть, визначити його основні етапи.
5. Охарактеризувати творчі постаті священнослужителів, викладачів церковно-парафіяльних шкіл, авторів підручників і посібників, з'ясувати їхній внесок у підготовку дітей.

6. Окреслити можливості використання педагогічних ідей та досвіду освітньо-виховної діяльності церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початок XX століть у сучасній системі освіти.

Об’єкт дослідження – церковно-парафіяльні школи України як осередки освіти і духовності у XIX – початку XX століть.

Предмет дослідження – організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX століть.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення теорії пізнання: ідеї загального, особливого та одиночного, єдності теорії й практики; науковий плюралізм в оцінці теорій і концепцій; філософсько-світоглядні та загальнонаукові положення про взаємозв’язок і взаємозумовленість соціально-економічних і педагогічних явищ, про неперервність і наступність історико-педагогічних процесів; діалектика феноменів (спільне і відмінне) цивілізацій і культур; їхня взаємодія і взаємовплив, цілісність, зокрема єдність загальнолюдської та національної культур; принципи об’єктивності, науковості, історизму, доказовості.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа – XIX століття – зумовлена початком духовного піднесення в країні, активним розвитком церковно-парафіяльних навчальних закладів Православної Церкви, зростанням інтересу до духовності і вивчення богослов’я, появою теоретико-методологічної бази (видано Статути 1808 р., 1810 р., 1814 р., створено «Нарис правил духовних училищ», 1810 р.).

Верхня межа – початок XX століття – визначається регресивними трансформаціями тоталітарного режиму щодо системи духовної освіти, зокрема – виданням Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви» (від 23 січня (5 лютого) 1918 р.), припиненням існування великої кількості духовних осередків, утисками і репресіями щодо священнослужителів і богословів.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення про: єднання культур на основі плюралізму та імперативу загальнолюдських

цінностей і духовності (В. Андрущенко, Р. Бернс, О. Бондаренко, О. Сухомлинська та інші); гуманістичну етику та гуманізацію педагогічної діяльності (Ш. Амонашвілі, А. Бойко, І. Зязюн, Я. Коменський, В. Сухомлинський, О. Ільченко та інші); християнство як світоглядну основу європейського суспільства та основний рушій освітньо-виховного прогресу (Р. Басенко, Г. Ващенко, О. Вишневський, М. Демков, О. Духнович, М. Євтух, Я. Коменський, Г. Сковорода, К. Ушинський, П. Юркевич, В. Фазан та інші); православ'я як культуротворчу, духовну засаду суспільства та історичний фундамент народного виховання (М. Євтух, митр. Филип (Осадченко), В. Зеньковський, І. Огієнко, Т. Твердохліб та інші); визначальну роль громадянства в розбудові освітньо-виховної системи (В. Андрущенко, О. Гнізділова, П. Каптерев, О. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний, Ю. Руденко, Л. Петренко та інші).

Методи дослідження. Для реалізації мети та завдань дослідження було використано комплекс історико-педагогічних і загальнонаукових методів: пошуково-бібліографічний, документально-архівний; теоретичного аналізу – *системно-генетичний, логіко-педагогічний, контент-аналіз* для визначення поняттєво-категоріального апарату, передумов вивчення підготовки учнів у церковно-парафіяльних школах, обґрунтування теоретичних ідей; *історико-ретроспективний аналіз, хронологічний, історико-структурний* методи для вивчення проблеми в динаміці, змінах у часі й просторі, а також специфіки організації навчального процесу в означених навчальних закладах України на різних етапах досліджуваного періоду; *біографічні* методи для виявлення провідних постатей в генезисі діяльності церковно-парафіяльних шкіл, їхніх теоретичних ідей і досвіду організації процесу навчання в досліджуваних навчальних закладах досліджуваного періоду; *екстраполярний, інтерпретаційний* й *прогностичний* методи з метою визначення можливостей розвитку і використання ідей та досвіду організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому що у дисертаційній роботі *вперше*:

- виявлено теоретичні ідеї, науково узагальнено практичний досвід церковно-парафіяльних шкіл України як осередків освіти і духовності у ХІХ – початку ХХ століть (превалювання у вивченні релігійного виховання та освіти; природовідповідність, всебічність і гармонійність виховання; індивідуалізація впливів на вихованців; та ін.);

- схарактеризовано основні передумови розвитку церковно-парафіяльних шкіл (боротьба з тотальною неграмотністю населення, створення єдиної системи початкових закладів освіти, виховання підростаючого покоління на християнських засадах задля подолання проявів девіантної поведінки, політика «освіченого абсолютизму» та ін.);

- науково обґрунтовано динаміку процесу розвитку церковно-парафіяльних шкіл ХІХ – початку ХХ століть, як закладів освіти та схарактеризовано основні його етапи (I (початок ХІХ ст. – 1864 р.) – формування мережі початкових шкіл України; II (1864 – 1884 рр.) – реформування системи церковно-парафіяльних шкіл; III – (1884 – початок ХХ ст.) – розвиток церковно-парафіяльної школи та її занепад;

- розкрито принципи (наступності й міцності знань, пов'язаності з життям, практично-прикладної спрямованості), зміст (навчальні плани і програми включали: теорію освіти й виховання, читання та письмо, історію, географію рідного краю, арифметичні знання, трудове навчання з садово-городньої та польової роботи, релігійну освіту, церковний спів); форми та види діяльності учнів (підготовка до виступів та заходів просвітницько-релігійного змісту, гурткова робота зі співу та рукоділля, садівництво, наставництво над молодшими учнями);

- охарактеризовано творчі постаті священнослужителів (митр. Платон, еп. Ієронім (Екземплярський), прот. Данило Данилевський свящ. Афанасій Сокологорський та ін.); викладачів (М. Реморов, Д. Сокологорська, В. Воблий, В. Овсієвський, дияк. Григорій Сандулов та ін.) авторів підручників і

посібників (М. Корф, Х. Алчевська, К. Победоносцев, В. Зеньківський, С. Рачинський, С. Миропольський, О. Удод та ін.), з'ясовано їхній внесок у життя та діяльність церковно-парафіяльних шкіл; доведено можливості прогностичного розвитку ідей і досвіду церковно-парафіяльних шкіл ХІХ – початку ХХ століть;

- окреслено шляхи впровадження ідей церковно-парафіяльних шкіл у сучасну систему освіти.

Практична значущість роботи міститься у можливостях використання її результатів і розроблених рекомендацій у процесі підготовки фахівців гуманітарних спеціальностей і вихованні дітей у закладах загальної середньої освіти, у системі післядипломної педагогічної освіти та методичної роботи з учителями різних фахів.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая» (від 26.10.2023 № 02/2319), Полтавського університету економіки та торгівлі (від 24.10.2023 № 02-6/27), Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (від 06.11.2023 № 66-02-301/55), Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка (від 08.11.2023 № 1/909), Полтавської академії неперервної освіти імені М. В. Остроградського (від 24.10.2023 № 94), Гімназії № 7 імені Т. Г. Шевченка Полтавської міської ради, Уманського національного університету садівництва (від 15.11.2023 № 883/01-10), Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (від 01.12.2023 № 3115/01-35/57 (додаток А).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри загальної педагогіки та андрагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2019–2022 рр.), а також оприлюднено у виступах на науково-практичних конференціях різного рівня з публікаціями відповідних матеріалів у збірниках:

– *міжнародних*: Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу»; «Забезпечення якості вищої освіти в Україні: сучасний стан і перспективи» (м. Полтава); XI Міжнародна науково-практична конференція «Духовна та світська освіта: історія взаємин – сучасність – перспективи» (м. Київ).

– *всеукраїнських*: IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціальна робота у сучасному суспільстві: тенденції, виклики, перспективи» (м. Полтава).

Апробація результатів дослідження також здійснювалася під час міжнародного стажування Distance education: pedagogical technologies and methods for working with students remotely (20.02.2023 – 31.03.2023); «Entrepreneurial Design Thinking»(Universiti Malaya «UM» (Kuala Lumpur, Malaysia) (2021).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 13 наукових працях: з них 1 стаття у міжнародному науковому періодичному виданні; 4 статті у наукових фахових виданнях України з педагогічних наук; 3 статті у виданнях, що входять до наукометричної бази Index Copernicus; 3 – у збірниках наукових праць; 3 – у матеріалах науково-практичних конференцій різних (додаток Б).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (277 найменування), 9 додатків. Загальний обсяг роботи становить 274 сторінки, основного тексту – 200 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ

У першому розділі розглянуто основну джерельну базу, дослідженість та основні напрями вивчення даної теми. Представлено методолого-теоретичний інструментарій дослідження: підходи та методи. У першому розділі аналізується історіографія теми, відображаються основні напрямки та аспекти її вивчення. В основу періодизації та класифікації літератури з досліджуваної теми покладено такі критерії: по-перше, основні етапи соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку України в складі Російської імперії; по-друге, рівень і стан розвитку вітчизняної історичної науки.

Вивчення й конкретизація головних завдань народної школи, пошук шляхів їх вирішення продовжується у великій кількості науково-методичних праць з проблем шкільного життя, де окреслюються основні організаційні питання шкільної освіти, визначається коло основних дидактичних прийомів і методів педагогічної науки, шляхи їх використання в навчальному процесі.

Як окремий напрямок в історіографічній літературі дореволюційного періоду варто виділити праці прихильників церковно-парафіяльної школи. Вважалось, що саме цей тип школи відповідає потребам і характеру життєдіяльності селянина, адже такі школи забезпечували виховання дітей на патріархальних традиціях.

Проведено аналіз основних категорій та понять з виокремленням термінології. Тлумачення та виокремлення таких понять як «церковно-парафіяльні школи», «духовні заклади освіти», «вчитель церковно-парафіяльної школи».

1.1. Джерельна база, проблеми та основні напрями її вивчення

Сучасна українська культура і педагогіка зокрема перебувають на етапі відродження та відновлення національної системи цінностей, реабілітації

раніше заборонених національно-духовних вартостей, глибокого осягнення просвітницьких ідей і досвіду минулих епох. Виховання дітей на ідеалах духовності має велике, першочергове значення для педагогічної науки. Неоціненну роль у формуванні цих ідеалів відіграє культурно-духовна спадщина українського народу, його релігійна традиція, актуалізація глибинних генетичних світоглядних аспектів моральності як складного психічного і соціального феномена самоусвідомлення і самоздійснення особистості. Під духовністю сьогодні розуміють внутрішній світ людини, освоєння нею надбань культури, історичного досвіду свого народу, формування системи загальнолюдських і національних цінностей. Навчально-виховний процес в Україні має науковий, світський характер, а шкільна освіта є відокремленою від релігійної і Церкви в цілому, виникає потреба ціннісного підходу до освіти з пошуком ефективних засобів і методів формування духовної складової дитини на основі реалізації у цьому процесі християнських цінностей українського народу.

Історія зародження, освіти та просвітницької діяльності Православної Церкви невіддільна від історії монастирів і церков, які були осередками віри, моралі та духовності. Ці релігійні центри містили великі бібліотеки світської та релігійної літератури, лікарні, друкарні, іконописні та скульптурні майстерні, семінарії та парафіяльні школи. Вони також були осередками патріотичної та україноцентричної думки. Історія рясніє прикладами того, як духовенство захищало свою віру і Батьківщину від чужоземних і відступницьких набігів та ідеали служіння Богові і Батьківщині заради народу.

У вітчизняній культурологічній і педагогічній науковій думці постійно обґрунтовувалася релігійність як провідна риса української ментальності та визначальний компонент української культури.

Формування джерельної бази, історіографічний аналіз сукупності доступних джерел та встановлення ступеню наукової розробленості та дослідженості є важливим чинником роботи з темою.

Виявлення ступеня дослідженості проблеми, на наш погляд, вимагає, у першу чергу, визначення сукупності наукових підходів до церковної освіти та конкретизації їхніх базових положень. На основі аналізу наукових джерел нами застосовано такі *основоположні наукові підходи*:

1) *аксіологічний*: дозволяє досліджувати феномен педагогічної діяльності з точки зору можливості, задоволення потреби особистості у повноцінному та змістовному зростанні, вирішення завдань соціальної гуманізації. Людина як «образ і подоба Божа» вважається найвищою цінністю суспільства і метою суспільного розвитку; такі цінності, як мораль, естетика, економіка, екологія, є властивостями особистості, а їх розвиток є основною метою гуманістичної педагогіки. Використовуючи цей підхід, було виявлено важливість освіти для дитини в цілому, її роль у формуванні особистості та особливості і вплив релігійного компоненту освіти в церковно-парафіяльних школах на формування уявлень про світ та соціалізацію у суспільстві.

2) *особистісний*: для цього необхідно визнати, що особистість є продуктом історичного розвитку суспільства, унікальним і самобутнім носієм культурної, інтелектуальної та моральної свободи, до якої кожна особа має право на повагу; природний процес самоактуалізації та створення належні для цього організаційно-педагогічні умови. У церковно-парафіяльних школах значна увага приділялася саме розкриттю особистості, формуванню високоморальної людини та допомозі у реалізації здібностей дитини. Зокрема, позаурочна та позашкільна діяльність учнів церковно-парафіяльних шкіл мала на меті розширення кругозору, а викладання прикладних дисциплін давали змогу розширити інтереси дітей до певного виду роботи чи професії.

3) *особистісно-соціальний*: з ідеєю узгодження особистих інтересів і суспільних вимог забезпечується єдність особистісних якостей і суспільних вимог до людей, суть цього методу полягає в розумінні людської особистості як основного органу впливу, що розвивається за сприятливих соціальних умов, і усвідомити єдність із відповідними соціальними умовами вільного саморозвитку, що відповідає порядку та соціальним очікуванням. Окрім

навчально-виховної мети, церковно-парафіяльні школи виконували важливу соціальну функцію – поширення грамотності у суспільстві та популяризацію релігії та християнського способу життя. Учень церковно-парафіяльних шкіл міг брати участь у богослужіннях та читати релігійну літературу для своєї сім'ї вдома, бо у XIX – початку XX століття відсоток людей, які володіли грамотою, був доволі невисокий.

4) *особистісно-діяльнісний*: ідея здійснення продуктивного розвитку особистісних якостей і здібностей та саморозвитку в суспільстві, орієнтація на виховання організації такої діяльності, що впливає на суб'єкта, у якій він стане активним суб'єктом пізнання, праці та спілкування. Невід'ємною частиною цього підходу є творчий компонент, який передбачає можливість творчої самореалізації потенціалу особистості в нестандартних ситуаціях. Церковно-парафіяльні заклади освіти мали різнопланову освітню і навчальну діяльність, таким чином випускники цих шкіл мали різнопланові знання і навички з різних дисциплін. Мали базові уявлення з основних понять про різні категорії життя, використовували свої знання на практиці. Викладання прикладних дисциплін та наявність додаткової літератури про ведення побуту та сільського господарства, давали змогу покращувати якість життя.

5) *відносницько-діяльнісний*: розглядається міжособистісне спілкування через гуманістичну, особистісно орієнтовану діяльність вихователів і вчителів, спрямовану на забезпечення взаємовідносин співробітництва та співтворчості у навчально-виховному процесі. Вимоги до педагогічних кадрів церковно-парафіяльних шкіл були суворими та комплексними. Педагоги обов'язково повинні були мати фахову чи релігійну освіту, а перед прийомом на роботу здавали екзамени та проходили співбесіду, саме завдяки якісно підібраним педагогічним кадрам, процес навчання був цікавим, ефективним та різноплановим.

6) *культурологічний*: його суть полягає в розумінні культури як суспільної домінанти освітньої діяльності, у визнанні людини вищою цінністю, здатної реалізувати культурні ідеї етнокультурного та загальнолюдського в процесі

розбудови «держави», у взаєморозумінні та довірі учасників освітнього процесу – представників різних культур, у процесі персоналізації оволодіння культурою та створення культурних елементів у навчальному, навчальному та виховному процесі. Цей підхід дав можливість розкрити значення церковно-парафіяльних шкіл у збереженні та поширенні звичаїв та традицій України. Зокрема, у школах проводилися святкування різних релігійних свят, де використовувалися календарно-обрядові пісні та інші елементи української культури.

Застосування визначеної нами сукупності методолого-теоретичних підходів, охарактеризованих вище, дає змогу органічно поєднати їхні напрацювання з відомими у вітчизняній педагогічній науці *історико-педагогічними підходами*: біографічним, парадигмальним, синергетичним, феноменологічним та герменевтичним.

Теоретичний і технологічний інструментарій *біографічного* підходу дають змогу розкрити творчі біографії найвизначніших представників духовенства, земства та освіт, які доклали зусиль для розвитку та функціонування церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початку XX століть.

Парадигмальний підхід дає можливість виявити сильні гуманістичні компоненти в геоцентричній моделі християнської освіти. Учень розуміється як суб'єкт життя, людина з волею і душею, а також потребою в розвитку особистості та правом вибору варіантів самореалізації; виховання – це процес розвитку внутрішнього духовного світу особистості, міжособистісне спілкування, діалог людини з Богом і духовними наставниками, допомога та піклування про зростання особистості «учня».

Синергетичний науковий підхід надає системі християнських педагогічних категорій логічну впорядкованість, виявляючи перевагу в сучасному суспільному розвитку цілеспрямованого культивування психічних параметрів дитини, людей (цінностей та ідеалів), а, отже, реалізуючи необхідність вивчення їх генезису.

Науковий *феноменологічний* підхід, який ми використовуємо, дозволяє нам розглядати світ життя особистості як світ безпосереднього досвіду та знання, процес створення історії від початку до кінця, який формується в ході тривалого споглядання, генетичного вивчення символу, семантичні системи (теорія пізнання), рефлексія та різні рівні людського існування. Феноменологія розглядає суспільство як феномен, який безперервно створює і відтворює себе через взаємодію індивідів.

Герменевтичний науковий підхід має особливе значення для нашого дослідження, оскільки комплекс богословських текстів потребує власного тлумачення та тлумачення у зв'язку із системою понять науки і світської педагогічної практики, а також єдності, в сенсі морального богослов'я, з історичними періодами розвитку християнської педагогіки, починаючи з глибоких історичних періодів християнської педагогіки, розвиток Православної Церкви та українського суспільства.

Основними напрямками дослідження стали:

- *методолого-педагогічний* полягає у опрацюванні методичної літератури з рекомендаціями організації навчального процесу у церковно-парафіяльних школах;

- *історико-педагогічний*, під час якого було охарактеризовано педагогічну спадщину та досвід видатних педагогів, науковців та сподвижників церковно-парафіяльних шкіл;

- *духовно-просвітницький*, де виокремлено творчі постаті священнослужителів та актуалізовано високий моральний вплив виховання на постулатах християнства;

- *освітньо-практичний*: втілення ідей церковно-парафіяльних шкіл у тогочасній та сучасній системах освіти.

Наприкінці XIX – початку XX століть науковці-дослідники у своїх роботах висвітлювали діяльність церковно-парафіяльних шкіл у дещо саркастичному світлі. Зокрема, відомий вчений польського походження А. Окольський у своїй праці відстоював важливість освіти в цілому, але

роблячи акцент на державних школах, і виражав певну недовіру до церковно-парафіяльних закладів освіти [113]. Схожої думки дотримувались О. Пругавін [187] та С. Рождественський [64], у роботах яких вперше було систематизовано матеріали архівів (за роками управління міністерством різними очільниками й наскрізними лініями: початкова, середня й вища освіта), що характеризують розвиток початкової освіти в ракурсі єдиної державної політики, дій очільників імперії і міністрів народної освіти.

С. Миропольський, член Ревізійного комітету Святійшого Синоду, він написав низку праць з питань шкільної освіти: «Школа і держава: обов'язкова освіта в Росії» [98], «Нарис історії церковно-парафіяльних шкіл: від першої їх появи в Росії до наших днів» [94], у яких викладено погляди науковців і практиків на проблеми розвитку народної школи. Особливий інтерес становлять рекомендації вчителям початкових класів щодо організації навчально-виховного процесу. Цей педагог висвітлював питання морально-релігійного, духовного та естетичного виховання дітей у церковно-парафіяльних школах, сприяв розробці нормативно-правової бази церковно-парафіяльних шкіл, тобто законів, постанов та указів, що регламентували та організовували діяльність вищезгаданих шкіл, готував програми, підручники та посібники, організовував навчально-виховний процес у школах духовного відомства.

М. Корф свого часу був організатором земських з'їздів «Земське питання» [75, с. 121], «Наші педагогічні питання» [76] і «Російська початкова школа». У своїх роботах виклав основи теорії навчання й методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в народних школах, порівнюючи вітчизняні реалії з досвідом європейських країн, де заклади народної освіти були вже тривалий час і мали суттєві здобутки у розвитку та реалізації ідеї всенародної освіти.

Слід зазначити, що було не мало і прихильників церковно-парафіяльних шкіл. До них належали представники духовенства, викладачі духовних навчальних закладів, тогочасні педагоги та учителі церковно-парафіяльних

шкіл. Вони публікували у виданнях того періоду важливі статті, що відстоювали важливість існування таких закладів освіти, їхню конкурентоспроможність серед інших шкіл, історично зумовлену необхідність та доступність і поширеність серед робітничо-селянських верств населення. Вони повністю були праві, так як саме церковно-парафіяльні школи стали найпоширенішим місцем отримання базової освіти серед населення не лише України, а й усієї Російської імперії.

До однієї з перших робіт, що висвітлювала діяльність церковно-парафіяльних шкіл на об'єктивних засадах, а не з відомчо-державних позицій, стала монографія Г. Фальборка та В. Чернолуського [236]. Автори ліберального спрямування вимагали широких соціально-економічних реформ системи народної освіти, виступали за ліквідацію пережитків станової освіти, введення загального та безкоштовного навчання, збільшення фінансування народної освіти, покращення матеріально-технічної бази. І звичайно ж, особливо відзначали роль земства у вирішенні цих питань.

Варто відзначити, що тогочасні дослідники зазначали, що розвиток початкової освіти на базі церковно-парафіяльних шкіл був більш ефективний та поширений та території України [67]. Важливою є робота М. Чехова, де автор об'єктивно порівнює діяльність церковно-парафіяльних шкіл з початковими школами відомства міністерства народної освіти. Також учений проаналізував розвиток освіти, починаючи з 50-х років XIX століття до 1910 року в усіх типах навчальних закладів, змалював умови життя й праці народних учителів, покращення їх освітнього рівня у зазначений [250].

Слід також відзначити роботу В. Борисенка «Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.», який вперше на монографічному рівні висвітлив історію народної освіти на території Лівобережної України, дана праця базується на архівних матеріалах [20]. Освітні проблеми розглядаються в тісному взаємозв'язку із соціально-економічними і політичними процесами. Це дозволяє зрозуміти проблеми модернізаційних процесів України і Російської імперії другої половини

XIX століття крізь призму освітньої сфери. Обґрунтовані регіональні особливості розвитку Лівобережної і Слобідської України в межах Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній XIX століття. У другому розділі, що присвячений стану шкільної початкової освіти досліджуваного періоду, знайшли відображення проблеми змістовного програмного наповнення навчального процесу, матеріального забезпечення освітніх закладів, а також становище учителів. Досить цікавими є дані про залежність рівня грамотності у селянських родинах від матеріальних статків. Автор запропонував інтерпретувати боротьбу представників селян, робітників та інтелігенції за народну освіту як діяльність демократичних сил. Навіть зважаючи на друге перевидання (перше вийшло друком у 1980 р.), цей термін звучить по-сучасному і актуально. У лавах інтелігенції були представлені різні спрямування і світоглядні форми. Ставлення різних верств суспільства до питання народної освіти висвітлюється у різноманітній політичній палітрі: виокремлено позиції вчителів-народників, радикал-демократів і ліберальних демократів. Прогресивно налаштовані представники ліберальних кіл (громадівців, земців) відіграли значну роль у боротьбі за народну освіту в Україні. Саме аспект діяльності земств, який знайшов відображення на сторінках монографії, сьогодні продовжує цікавити науковців. Позитивним є той факт, що в роботі знайшло відображення питання зв'язків і співпраці діячів українського суспільно-політичного руху з представниками українських сил Східної Галичини. Просвітництво в поєднанні з пропагандистською роботою – це одна з характерних рис соціал-демократичних сил і народників. Цікавим і важливим є висновок, що таке поєднання політичної пропаганди і освітньої діяльності сприяло підвищенню соціально-національної свідомості селян. Значну наукову цінність має дослідження проблеми позашкільної освіти, яка розкривається в четвертому розділі. В ньому показано усі форми позашкільної освіти, зокрема, діяльність недільних шкіл, вечірніх та повторних класів, створення народних читань, організація бібліотек і читалень. Характерною рисою цього дослідження є наповненість тексту численними статистичними

даними, фактичним матеріалом, частину яких подано в таблицях, що значно покращує сприйняття проблеми в цілому. О. Драч аналізує у своїй роботі «Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.)» розвиток початкової освіти в Україні протягом 1861–1917 років. У дисертації вперше зроблено спробу комплексного дослідження історії розвитку початкової освіти в Україні у 1861–1917 рр. Досліджується процес створення та розвитку початкових шкіл, розкриваються основні досягнення та перешкоди в цій справі. У роботі на конкретно-фактичному матеріалі підтверджується динаміка зростання кількості початкових навчальних закладів і чисельності учнів в них, висвітлюється суспільний статус народних учителів, розкривається діяльність громадськості зі зміцнення початкових шкільних мереж. Докладно проаналізовано навчальні плани та програми народних училищ та їх реалізація в українських початкових школах. Переконливо доведено, що фундамент початкової школи в Україні створено зусиллями громадської ініціативи при дієвій участі самого народу. Дослідження свідчить про активну боротьбу суспільно-педагогічного руху та громадських організацій за нову модель управління освітою, основними принципами якої є відкритість і демократизм, органічне поєднання засобів державного впливу з громадським управлінням. Нова система управління сферою освіти в процесі переходу Російської імперії до капіталістичного суспільства утверджується як державно-громадська. Аналіз результатів розвитку шкільної справи у 1861–1917 рр. свідчить, що фундамент початкової школи в Україні створено зусиллями громадської ініціативи при дієвій участі самого народу. Сьогодні на основі історичного досвіду 1861–1917 рр. розкрито, що розвиток освіти є стратегічним ресурсом подолання кризових процесів, поліпшення рівня життя, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету держави [51].

Аспект важливості поєднання релігійно-морального виховання обґрунтували Ф. Благовидов «Діяльність російського духівництва у відношенні до народної освіти за царювання імператора Олександра II» [14].

Ця праця розглядає такі питання як: відкриття церковно-парафіяльних шкіл, ставлення до народно-освітньої діяльності духовенства світської журналістики та громадської думки, погляд Міністерства народної освіти на шкільну діяльність духовенства тощо. В. Григор'єв у своїх працях описав історичний аспект розвитку училищ за різних правителів Російської імперії [39], Д. Ромашков у своїй роботі «Різні типи шкіл та освіти, одержуваного в них сучасними людьми» здійснив порівняльний аналіз якості освіти у тогочасних закладах початкової та середньої освіти на теренах імперії [193]. М. Мукалов описав церковно-парафіяльні школи на територіях відповідних сучасній Україні [100]. Слід зазначити, що дослідники того часу вважали нероздільними оволодіння знаннями та виховання на постулатах духовних цінностей. Саме тому, церковно-парафіяльні школи були місцем, де найбільш вдало поєднувалися ці два аспекти. На перших етапах навчання грамоті для навчання читанню використовувалися книги релігійно-повчального характеру, що дозволяло не лише оволодіти необхідною навичкою читання, а й збагатитися духовно, отримати базові знання з християнської релігії.

Проаналізувавши роботи попередньо згаданих вчених можна дійти до висновку, що церковно-парафіяльні школи відігравали важливу роль у системі початкової освіти тогочасної України. Серед неодмінних переваг можна виділити доступність навчання у церковно-парафіяльних школах, широка мережа закладів та якісне навчання базовій грамоті.

Не менш важливе значення для розуміння стану навчально-методичного забезпечення церковно-парафіяльних шкіл мають роботи С. Бобровського, де автор наголошує на важливості навчання читанню на високому рівні та надає рекомендації щодо здійснення цього процесу [15]. Важливими для нашого дослідження є праці І. Базилевського, який створив нариси та методичні рекомендації щодо проведення уроків з вивчення Закону Божого [5]; І. Платонова, який детально описав методи та засоби виховання дітей на основі релігійної етики. У роботі «Способи православно-християнського виховання дітей у сім'ї та навчання їх Закону Божому у початковій школі» він крок за

кроком розтлумачив весь процес виховання дитини з кінцевою метою виховання особистості з високими морально-етичними ідеалами [162]. Завдячуємо і роботі П. Смирнова, який описав місце та взаємозв'язок церковно-парафіяльних (приходських) шкіл з іншими закладами освіти у системі народної освіти Російської губернії [201] та праці Д. Соколова, де автор представив свої роздуми та рекомендації щодо взаємодії з дітьми з метою їх релігійного та морального виховання, використовуючи біблійні розповіді [203].

І. Павловський у своїй праці «Парафіяльні школи в старій Малоросії та причини їх знищення» зазначає, що історія церковно-парафіяльних (приходських) шкіл бере свій початок з XVIII століття, коли при кожній церкві буди невеличкі заклади освіти, які були незалежними від держави, фінансувалися за кошти громад та меценатів і також виховували дітей на засадах релігії. Це були осередки боротьби за віру, освіченість та самоідентифікацію себе як частини українського народу [129, с. 4].

Своєрідним маніфестом церковно-шкільного будівництва стала робота С. Рачинського, відомого в 70-і роки теоретика і практика організації церковно-парафіяльних шкіл, багато ідей якого були втілені в життя обер-прокурором Святійшого Синоду К. Побєдоносцевим. Випускник Московського університету і викладав у ньому ж, захистив докторську дисертацію з ботаніки. У 1866 році залишає університет у знак протесту і незгоди з адміністрацією, їде до свого родового маєтку Татеве Бельського повіту Смоленської губернії, де повністю присвячує себе шкільній педагогічній діяльності. За чималий час роботи С. Рачинський створив власну систему початкового навчання та виховання селянських дітей, на основі православних ідеалів і цінностей. У своїй позиції щодо церковно-парафіяльних шкіл К. Побєдоносцев наполягав, щоб церковно-парафіяльні школи навчали учнів у простоті та легко зрозумілими методами та засобами, не відриваючи їх від реального оточення. Вони повинні були навчатися у середовищі їхнього існування. Будучи обер-прокурором Святійшого Синоду він у 1881 році на засідання Кабінету міністрів наголосив на тому, що церковно-парафіяльні школи за умов наявного рівня

навчання надають набагато більше користі та гарантій виховання у душі покірного самодержавства населення, ніж будь-який з інших видів шкіл з системи народної освіти.

Праця професора Казанської духовної академії І. Покровського «Російські єпархії у XVI – XIX ст., їх відкриття, склад і межі» відображає різнобічний матеріал з історії створення єпархій, церков, монастирів та духовних учбових закладах, у ній наведені програми викладання та піднімаються нагальні питання церковної історії.

Важливим джерелом з історії початкової освіти є праця М. Алабовського «Церковно-приходська школа і всеосяжна освіта» (1909), де автор акцентував увагу на базових засадах функціонування закладів такого типу, їх орієнтації на морально-етичні канони, релігію, церковне життя та інші цінності, що проповідували церковно-парафіяльні школи.

Значна увага авторів другої половини XIX – початку XX століття зосереджувалася довкола питань, пов'язаних із діяльністю Православної Церкви на ниві народної освіти. Даючи оцінку освітнім ініціативам сільського духовенства, ці автори, зокрема, П. Знаменський [59] та І. Преображенський [173] притримувалися, за класифікацією Г. Надтоки [102] та І. Горпинченко, традиціоналістської концепції, а саме: церковно-парафіяльні школи сприймалися як надзвичайно важлива складова суспільного життя, а роль духовних осіб в розбудові освітньої сфери високо оцінювалася. Цікаво, що така думка досить часто звучала не лише у вітчизняних виданнях, але й у працях закордонних публіцистів, опублікованих у другій половині XIX століття за кордоном [196].

Після революційних подій 1917 року ситуація докорінно змінилася як політично, так і в інтелектуальному просторі, що знайшло своє відображення в наукових публікаціях радянської доби. Історія парафіяльного духовенства знайшла особливе відображення в працях радянських науковців. Розвідки радянських істориків обмежені парадигмами історичного матеріалізму та марксистсько-ленінської методології, були спрямовані на викриття

«антинародної» та «експлуататорської» ролі духовенства в суспільстві Російської імперії. Етапи радянської історіографії можна поділити на кілька періодів: у перші десятиліття після революційних подій 1917 року дослідники наголошували на участі парафіяльного духовенства в реакційних рухах. У працях радянських дослідників духовенство було представлено як «антигромадський» та «антисоціалістичний» елемент. Духовний вимір православної релігійної традиції залишався поза увагою дослідників.

Окрім радянської історіографії у середовищі українських та російських еміграційних кіл у період 20–80-х рр. ХХ століття сформувалися відповідні історіографічні школи. Як зазначає сучасний дослідник В. Меша, українська післяреволюційна еміграція сформувала дві наукові концепції в процесі дослідження християнської традиції в Україні, які умовно можна назвати православною та греко-католицькою [92, с. 233].

У цьому випадку великої уваги заслуговує перша концепція, яка представлена роботами І. Власовського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Ю. Федорова та інших. Провідним лейтмотивом робіт цих дослідників була репрезентація Православної Церкви в Україні як самодостатньої релігійної інституції, духовного стрижня українського народу, що була насильницькими способами залучена до лона Православної Церкви. Нового бачення набуло вивчення національних особливостей православ'я в Україні, модерної та новітньої історії Церкви на тлі національно-визвольного руху.

Водночас потрібно відзначити, що вченими радянської доби були також створені праці, які мають незаперечну гносеологічну цінність, а їх наукове значення «червоною ниткою» проходить крізь усі історіографічні дослідження. Однією з таких розвідок вважається монографія М. Нікольського [108] яка, згідно з влучною оцінкою Г. Калініч, упродовж усієї радянської доби залишалася неперевершеною за докладністю викладу теми серед великого масиву інформативних даних, фактів, статистичних відомостей. М. Нікольський наводить показові господарсько-економічні, побутові характеристики життя сільського духовенства другої половини

XIX ст., розглядає особливості його соціального стану, аналізує прояви культурно-освітньої та громадської роботи тощо.

Серед найяскравіших дослідників української діаспори значиться І. Власовський [25], який, виходячи з україноцентристських позицій, слідом за І. Огієнком з масиву православного духовенства виокремлював у своїй роботі «Нарис історії Української Православної Церкви» частину національно свідомих парафіяльних кліриків, наголошував на незаперечному позитивному впливі її діяльності на розвиток української культури, освіти, науки, національного руху та громадського життя. Він стверджував, що саме ця соціальна категорія була базисом для формування професійних кадрів національної інтелігенції: «ці діячі національної української культури, маючи зв'язок з її минулими традиціями і йдучи по тернистому шляху її розвитку до кращого майбутнього свого народу, свою національну свідомість отримували здебільшого в своїх духовних родинах, змалечку виростаючи в атмосфері національно-церковних традицій рідної хати, рідного українського села. Упродовж віків українська духовна верства була продуцентом і репрезентантом української національної культури під покровом Церкви з її школами» [26].

У сучасній українській історіографії активно вивчаються питання різноманітної діяльності Православної Церкви у галузі початкової освіти. Серед досліджень, присвячених просвітницькій діяльності духовенства, переважають роботи узагальнюючого характеру.

У роки незалежності вагомий внесок у дослідження теми виховання та навчання на канонах православної віри та християнських цінностей внесли Т. Тхоржевська, яка захистила дисертацію на тему «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України»; В. Жуковський, під керівництвом якого був розроблений перший в Україні навчально-методичний комплекс з основ християнської етики; О. Огірко, який є автором численних робіт з християнської етики,

А. Калашник, Т. Саннікова, що досліджували вплив виховання дітей на канонах християнства.

Фундаментальний внесок у дослідження функціонування церковно-парафіяльних шкіл в Україні в останні роки зробила І. Петренко, дисертація якої «Створення мережі та діяльність сільських церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття» є першою спробою об'єктивно проаналізувати політику царського уряду щодо церковно-парафіяльних шкіл на основі комплексного аналізу джерел та літератури. У дослідженні висвітлюються основні напрямки реформування початкової освіти духовенства, процес створення вищезгаданої мережі шкіл та її матеріальне забезпечення. Авторка описує динаміку чисельності учнів, наголошує на особливостях організації навчального процесу в школах та аналізує їхній викладацький склад. Розглянуто внесок православного духовенства в організацію та функціонування церковно-парафіяльних шкіл. О. Удод у роботі «Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» розглядав всебічно розвиток шкільної освіти загалом у XVII – початку XIX століть, тобто у дореформенний час [218, с. 87–90]. Принагідно зазначимо, що є менш важливим є внесок інших дослідників, серед яких С. Бричок, В. Перерва, І. Сесак, Г. Степаненко, С. Федоренко, Г. Яковенко тощо.

Важливим джерелом вивчення історії розвитку церковно-парафіяльної освіти в Російській імперії та Україні зокрема можуть слугувати дореволюційні періодичні видання. З 1887 року у Києві при єпархальній педагогічній раді видавався журнал «Церковно-приходська школа». Також публікувалися додатки з назвою «листки», де також вказувалася назва відповідної єпархії, яка відповідає за публікацію. Вони виходили з періодичністю 1–2 рази на місяць. Особливістю було те, що окрім матеріалів, які описували особливості організації навчально-виховного процесу у церковно-парафіяльних школах, там також містилися нотатки з церковної історії губерній та літературні твори місцевого духовенства. Журнал публікувався за редакцією П. Ігнатович.

Не менш важливим виданням був педагогічний щомісячник при Синодальній Училищній Раді, який мав назву «Народна освіта» та видавався з 1896 року. З 1898 року було прийнято рішення Училищною Радою при Святійшому Синоді, яке говорило про те, що усім Єпархальним Училищним Радам та відділенням, що опікуються закладами початкової освіти, до яких зокрема входили двокласні школи та церковно-парафіяльні школи, в обов'язковому порядку потрібно було виписувати даний журнал для вищезгаданих шкіл.

Журнал призначався для вчителів церковно-парафіяльних шкіл. У ньому містилися статті, у яких висвітлювали дидактичні та методичні питання церковної освіти. У «Народній освіті» також публікувалися художні літературні твори, тексти та ноти духовних пісню співів.

До офіційних публіцистичних видань з питань церковної педагогічної періодики було віднесено і декілька приватних видань. Найбільш значущими були «Троїцький співбесідник для церковно-приходських шкіл» та «Божия Нива», які видавалися з 1902 року. Також паралельно видавався і додаток до журналу, що призначався для дітей дошкільного віку під назвою «Зернинки Божої Ниви». Журнал «Божия Нива» містив 7 рубрик: «Церква та школа», «Сім'я та школа», «Школа та народне життя», «Школа як вихователь естетичних почуттів», «Посіви і сходи», «Літопис церковних шкіл», «Листування наших читачів» та «Наш щоденник». Саме видання вирізнялося простотою викладу матеріалу, а авторами матеріалів були вчителі шкіл та священники.

Серед інших видань важливе місце мали «Вісник виховання» (1898–1903), «Вісник знання» (1903–1913), «Виховання та навчання» (1877–1881), «Недільні читання» (1837–1912), «Віра и Розум» (1884–1917), «Духовний Вісник» (1862–1867), «Духовне просвітництво» (1864–1917), «Журнал Міністерства Народного Просвітництва» (1834–1908), «Історичний вісник» (1880–1917), «Київські губернські новини» (1888–1917), «Київська старина» (1882–1906), «Літературно-Науковий Вісник» (1898–1925), «Народна освіта»

(1896–1917), «Народна школа» (1869–1889), «Основа» (1861–1862), «Освіта» (1872–1909), «Педагогічний листок» (1872–1875), «Педагогічний збірник» (1864–1917), «Труди КДА» (1860–1917), «Університетські відомості» (1861–1917), «Християнські читання» (1821–1917), «Школа і сім'я» (1862–1918).
 Періодика української діаспори: «Визвольний шлях» (Англія), «Благовісник» (Польща), «Наукові записки Українського вільного університету» (Німеччина) та інші.

Окремо слід акцентувати увагу на «Єпархіальних відомостях», яких на території України видавалося дев'ять: «Полтавські єпархіальні відомості», «Київські єпархіальні відомості», «Подільські єпархіальні відомості», «Волинські єпархіальні відомості», «Чернігівські єпархіальні відомості», «Харківські єпархіальні відомості», «Таврічеські єпархіальні відомості», «Херсонські єпархіальні відомості», «Катеринославські єпархіальні відомості». Це офіційні друковані органи єпархії у Російській імперії. Друк здійснювався російською мовою. Ініціатива видання таких відомостей та розробка їх програмних засад належать архієпископу Херсонському й Таврійському Інокентію (Борисову). В Україні відомості місцевих єпархій виходили 1860–1918 з періодичністю 2–4 випуски на місяць. Склалися з 2-х частин. У 1-й – офіційній – друкувалися переважно постанови та розпорядження царського уряду, Святійшого Синоду, єпархіального керівництва. У 2-й – неофіційній – матеріали суто релігійного змісту (промови, повчання, бесіди, роз'яснення Святого Письма тощо), статті з питань всесвітньої та місцевої історії, археології, етнографії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні огляди, повідомлення про ювілейні урочистості й поточні події. Значне місце на шпальтах багатьох видань займали матеріали краєзнавчого характеру, історико-статистичні описи єпархій, міст, сіл, церков, монастирів, парафій. Багато публікацій містило цінні фактологічні дані, відомості історико-етнографічного, географічного, топонімічного змісту щодо окремих регіонів і населених пунктів, пам'яток місцевої історії, діяльності світських і духовних навчальних закладів, православних братств, тощо.

Революція 1917 року поклала кінець існуванню церковно-педагогічної публіцистики. Проте наведені вище періодичні видання, які свого часу друкувалися численними тиражами, дають нам змогу отримати інформацію для вивчення історії становлення та розвитку освіти та відповідних закладів освіти, що всіляко підтримувалися та контролювалися Церквою.

Матеріали офіційного діловодства церков та монастирів відображають різноманітні проблеми релігійних установ, зокрема навчальних, наукових і кадрових, дають уявлення про вивчення та викладання дисциплін у навчальних духовних закладах ХІХ – першої чверті ХХ ст. (звіти, річні акти, протоколи засідань рад); інформують про фінансовий і господарський стан закладів освіти. Використання цих документів зумовлене розміщенням у них навчальних програм із морального богослов'я, проєктів, пропозицій, що дозволило не тільки проаналізувати їхній зміст, але й порівняти аналогічні програми різних закладів освіти Духовного Відомства.

Звіти і річні акти про стан Київської Духовної Академії в 1876–1911 н. р. дозволяють сформулювати певне уявлення про проблеми християнсько-богословських навчальних дисциплін, а протоколи засідань ради імперської Київської Духовної Академії про специфіку формування і розвитку педагогічної науки у духовних навчальних закладах.

Окремим блоком джерел інформації стали нормативно-правові акти, що регулювали функціонування земських установ та закладів народної освіти. Вони розміщені зокрема в «Повному зібранні законів Російської імперії», «Зводах законів Російської імперії», «Збірниках постанов і розпоряджень по Міністерству народної освіти» (1864–1904), «Циркулярах Одеського навчального округу» тощо. Дані джерела містять низку фактів, статистичних даних та норм, що дають розуміння стану та місця церковно-парафіяльних шкіл у системі закладів народної освіти.

Свого особливого розквіту і значимості в системі освіти досліджувані питання зазнали в ХІХ столітті, що зумовлено початком духовного піднесення в країні, реформуванням духовно-монастирської освіти (видано Статути

1808 р., 1810 р., 1814 р., створено «Нарис правил духовних училищ» (1810 р.)), активним розвитком церковно-парафіяльних навчальних закладів, зростанням інтересу до духовності і вивченням богослов'я, появою теоретико-методологічної бази. Слід зазначити, що духовенство було і носієм, і проповідником як патріотизму, так і толерантного ставлення до особистості. Так, із різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковно-парафіяльних школах та духовних семінаріях.

Одним з ключових джерел у вивченні даної теми є видані у 1884 році «Правила про церковно-приходські школи», відповідно до яких створювалися однокласні (дворічні) та двокласні (чотирирічні) церковно-парафіяльні школи. Ці «правила» описували структуру навчального року, особливості організації навчально-виховного процесу та вимоги до педагогічних кадрів, що викладали в церковнопарафіяльних школах. Відповідно до них уводнокласних церковно-парафіяльних школах вивчали Закон Божий, церковний спів, письмо, арифметику, читання, а у двокласних закладах освіти, окрім вище наведених предметів, викладалася історія. За викладачів слугували священники, дякони, дячки та звичайні вчителі, які у своїй більшості закінчили церковно-вчительські школи та єпархіальні училища. Діяльність шкіл контролювалася з боку так званих попечительних рад, до складу яких входили вчителі, директор та представники земств. Єдиною вимогою до всіх членів ради було православне віросповідання.

Говорячи про архівні матеріали значний інтерес складають постанови, циркуляри Святійшого Синоду та губернських органів влади, Міністерства народної освіти тощо. Вище згадані матеріали знаходяться в державних архівах України, зокрема і у Центральному державному архіві України у м. Київ у фондах «Київська духовна консисторія», родинних фондах Скоропадських та Галаганів, іменному фондi Миколи Федоровича Сумцова.

Важливий комплекс документів нормативного характеру, що стосуються керівництва церковно-парафіяльної освіти, міститься в архівних фондах,

осібно – матеріали державного історичного архіву України (ЦДІАК України), комплекс документів якого відноситься до періоду XVIII ст.: Ф. 59 – Київська губерньська канцелярія, Ф. 127 – Київська духовна Консисторія, Ф. 707 – Канцелярія Київського навчального округу, Ф. 711 – Київська духовна академія, Ф. 1976 – Боромлянське духовне правління, Ф. 1987 – Зміївське духовне правління, Ф. 1989 – Ізюмське духовне правління, Ф. 2009 – Білгородська духовна консисторія, Ф. 2012 – Слободсько-Українська духовна консисторія, Ф. 2162 – Управління Харківського навчального округу.

Не менш значущими є матеріали фондів Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Науково-педагогічної електронної бібліотеки імені К. Д. Ушинського, Державного архіву Полтавської області (ДАПО, м. Полтава) (Дореволюційна періодична література), Обласної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського (м. Полтава), Національного державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ), Київської духовної академії (КДА, м. Київ), Обласного краєзнавчого музею (м. Полтава).

У роботах сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників спостерігається тенденція до об'єктивного висвітлення культурно-освітньої діяльності духовенства. На відміну від історичних досліджень радянського періоду, що містили здебільшого негативні оцінки роботи парафіяльних шкіл, сучасні дослідники висвітлюють і позитивні сторони: сумлінну працю священно- і церковнослужителів у поширенні елементарних знань, значний вплив релігійно-морального виховання на формування особистості, певні здобутки церковних методистів.

Показово, що в деяких дослідженнях (як світських, так і церковних) історики дотримувались однакової точки зору. Зокрема це стосується значення дяківських шкіл, позитивна оцінка яких сформувалась ще в XIX столітті і продовжує панувати тривалий час. Незмінною, але у негативному світлі,

залишається також думка про низький рівень матеріального та кадрового забезпечення церковних шкіл.

Сучасні світські історики схиляються здебільшого до оцінки «обмежено позитивного значення» церковно-парафіяльних шкіл. Кардинально змінилась у світській історіографії позиція щодо виховного впливу церковних шкіл. Якщо радянські дослідники вважали релігійність засобом гноблення, то зараз вважається, що релігійний чинник відіграє визначну роль у формуванні гармонійної особистості.

Джерельна база цього дослідження є доволі широкою та розгалуженою, зокрема наведені роботи дослідників, педагогів, священників різних періодів часу дають нам змогу зрозуміти загальні аспекти вивчення історії становлення церковно--парафіяльних шкіл. Саме тому ціллю нашої роботи є систематизація, обробка та подальша обробка масиву матеріалу з метою опису організації навчально-виховної діяльності у церковнопарафіяльних школах України в ХІХ – початку ХХ століть.

Відповідно до опрацьованих матеріалів, ми дійшли висновку, що церковно-парафіяльні школи були основними закладами освіти для отримання базових знань і вмінь в Україні в ХІХ – початку ХХ століть.

1.2. Церковно-парафіяльні школи – основні заклади початкової освіти України ХІХ – початку ХХ ст.

Історія розвитку закладів освіти церковного підпорядкування бере свій початок з ХІ століття, коли з'являються монастирські школи. Пізніше виникла велика кількість церковних та козацьких шкіл, де представники простих верств населення могли отримати базову освіту та навчитися базовим навичкам письма, читання та отримати основні математичні навички. Історики засвідчують, що вже у ХVІІ столітті майже в кожному населеному пункті, від маленького села до великого міста, при церкві була школа, де священнослужителі та освічені громадяни були вчителями. Слід зауважити,

що такі заклади не мали жодної підтримки ні від гетьманської, ні від єпархіальної влади, а створювалися та існували силами парафій.

Розглядаючи вітчизняну систему початкової освіти, можна зауважити, що школи відомства Святійшого Синоду (соборний церковний уряд, який мав у своїй структурі усі гілки вищої влади та налагоджену взаємодію з владою) були знаковими та важливими. Ці заклади мали за найважливіше завдання виховання підростаючого покоління на засадах християнства та з дотриманням народно-патріотичної складової виховання.

Окремими попередниками церковних шкіл можна вважати козацькі школи або старі народні школи, де дітей навчали колишні сотенні козаки, які повернулися додому із Запорозької Січі та мандрівні дяки. Відомо, що двері цих шкіл були відкритими для всіх охочих, навчали там грамоті, співу, лічбі та рахівниці. Виховувалися учні на засадах позитивних моральних принципів та релігійності.

Дослідження встановлено, що наприкінці XVIII століття існував інший спосіб обрання вчителя для дітей. Так, жителі села збиралися у центрі, де перед ними декламував дяк, якщо його промова подобалася селянам, то його обирали на посаду «вчителя». Школа представляла собою невеличку хатку чи прибудову біля церкви, де дяк навчав дітей грамоті та Закону Божому [119].

Однією з головних соціальних проблем Російської імперії та України зокрема була тотальна неграмотність серед населення та низька кількість людей, що навчалися. Станом на 1856 рік у Російській імперії діяло 1320 початкових шкіл, що в середньому становило одна школа на 9,6 тисяч жителів, з яких один учень на 150 чоловік, що було катастрофічно низьким показником [23, с. 513].

Безумовно, матеріальне становище нижчих верств населення не давало їм змогу повною мірою отримати бажані знання через неможливість заплатити за навчання у закладах освіти, що змусило уряд Російської імперії замислитися щодо змін. На початку XIX століття у Російській імперії була реформа освіти, що дала поштовх до створення та розвитку чотирьох нових за типом

навчальних закладів. Початок змін розпочався зі створення спеціальних програм-правил, які ще мали назву «попередні правила», які були затвердженими 24 січня 1803 року. Так були створені заклади нового типу – перші парафіяльні училища [129, с. 1]. У «попередніх правилах» висвітлювалася думка, що такі училища повинні бути відкритими в кожній парафії, чи, за неможливості, хоча б у двох суміжних парафіях повинно бути одне училище. У таких закладах дітей навчали читанню, письму та базовим арифметичним діям. З-поміж іншого вивчався Закон Божий та налаштовувалися учні на підпорядкування до обов'язків до правителя, керівника та ближнього свого [129, с. 2].

Зазначений період став часом швидкого поширення грамотності країни, чому активно сприяло зростання економіки. Неухильно зростає кількість початкових шкіл. У суспільстві та уряді активно починає обговорюватися питання щодо запровадження загального навчання. Близько третини учнів у цей період здобували свою освіту в церковно-парафіяльних школах, тому дані школи є не тільки дуже важливою складовою народної освіти, але і надають помітний вплив на розвиток суспільного життя у державі.

Вивчення історичних документів того часу дозволило зробити висновок, що освіта до періоду реформування (1864 рік) обмежувалася вивченням основ читання і письма, але дуже мало учнів вміли читати, дуже мало вміли читати з розумінням, а ті, хто вмів писати, були винятком. 1800 року існувало 315 народних шкіл, у яких працювали вчителі. У них було лише 790 вчителів і 19915 учнів. Навчання в парафіяльних школах відбувалося повільно через недостатню підготовку вчителів. Застосовуваний метод заучування означав, що дітям доводилося витрачати роки на запам'ятовування окремих літер і складів, а це означало, що майже половина учнів початкової школи не досягала задовільних результатів у навчанні [123, с. 5].

З моменту створення Православна Церква завжди була центром духовності, виховання та навчання. Її просвітницька роль знижувалася в міру розвитку світської освіти, але в XIX столітті почалося відродження церковних

шкіл. Ідея створення церковно-парафіяльних шкіл належала митрополиту Московському та Коломенському Філарету (1782–1867). У 1840 році був виданий «Статут первісних училищ у сільських державних державах селян», згідно з яким були створені перші церковно-парафіяльні школи.

Історія існування таких закладів початкової освіти бере початок з 50-х років XIX століття. У ході дослідження ми визначили поняття «церковно-парафіяльна школа», звернувшись до «Української радянської енциклопедії» (1985 року, том 12) [219] та «Педагогічної енциклопедії» (1966 року, том 3). Отже, *церковно-парафіяльна школа* – це початкова школа в дореволюційній Росії, яка перебувала у віданні парафії. Церковні школи вели свою історію ще з XI століття, але лише на початку XIX століття владою Російської імперії було прийнято рішення замінити державні школи закладами церковного типу, а вже потім відкрити широку мережу закладів початкової освіти старовинного типу, саме церковно-парафіяльні школи ними і стали.

У 60-ті роки XIX століття церковні школи набули масового поширення і стали одним з наймасовіших закладів освіти, де вивчалися не лише предмети релігійного спрямування, а й світські.

Узагалі всі початкові школи Російської імперії можна було поділити на три рівні: перший, другий та третій. Найнижчий рівень навчання був у школах першого рівня, школах грамоти, вони створювалися у тих селах, де не було церков. Діти навчалися у них від одного до двох років (при чому час навчання на рік складав 6 місяців). Програми навчання були схожими на ті, за якими проводився навчальний процес у церковно-парафіяльних школах, але результат у школах грамотності був набагато нижчим, тому що за той обмежений час учні могли отримати лише знання Закону Божого, базові вміння читати та писати та лише мінімальні навички з арифметики. Постійна нестача вчителів та їх невисокий рівень освіченості призвів до того, що школи грамотності змогли дати лише мінімальні знання і навички.

На другому рівні знаходилися найбільш поширені на теренах України заклади початкової освіти – церковно-парафіяльні школи. Вони у свою чергу

поділялися на однокласні (термін навчання 3 роки) та двокласні (4 роки). Відповідно до «Правила про церковно-парафіяльні школи» у них вивчалися наступні предмети: Закон Божий, церковний спів, читання церковного і громадянського друку і письмо, початкові арифметичні відомості. Слід зазначити, що у програмах могла бути присутня варіативна складова, якщо в конкретного Земства та школи була можливість на проведення її. Так, до неї відносилися навчання ремеслу та рукоділля (для хлопчиків і дівчат відповідно), бджільництво, городництво, садівництво та навіть гімнастика. Незважаючи на те, що частка предметів релігійного змісту складала 46 % навчальних програм, усе ж інші предмети переважно викладалися з релігійної позиції, бо, як вже зазначалося попередньо, основними педагогічними кадрами церковно-парафіяльних шкіл були священники [22, с. 81]. Також до другого рівня початкової освіти належали народні училища та двокласні училища, у яких більшу увагу приділяли отриманню прикладних навичок та вмінь, але релігійна складова програм тут теж була значною.

До третього рівня відносилися багатокласні училища, що були своєрідними підготовчими курсами для подальшого вступу до гімназій та отримання освіти більш високого рівня. У 1827 році було визначено статус кожного закладу та здійснено попередній розподіл учнів. Таким чином, парафіяльні школи були орієнтовані на дітей селян, міщан і ремісників. Повітові училища були орієнтовані на дітей підприємців та аристократів, які через бідність не мали змоги здобувати освіту в інших закладах. Гімназії призначалися переважно для дітей аристократів і чиновників, але не заборонялося приймати на платній основі представників інших станів. Селяни до навчання в них не допускалися. Такий поділ фактично підтверджував вибірковість освіти, тобто кожна група громадян мала обирати освіту відповідно до свого статусу. Таким чином, згідно з указом 1828 року, було скасовано наступність між повітовими училищами та гімназіями [85, с. 3–9].

Головну роль у створенні церковно-парафіяльних шкіл було відведено священникам, які могли бути ще й вчителями цих шкіл. Одним із завдань, які

ставилися перед засновниками таких шкіл, було посилення впливу влади на початкову освіту [265]. На жаль, швидкі темпи відкриття церковно-парафіяльних шкіл та максимальне розширення їх мережі призвели до певних проблем матеріального характеру. Велика кількість цих закладів не мали у своїй власності приміщень, шкільних меблів та приладдя, навчальних посібників тощо. Це явище мало масовий характер. Не меншою проблемою стало і те, що відчувалася катастрофічна нестача педагогічних кадрів, навіть у тих школах що відкрилися не було людей, що могли б викладати. Тоді церковній владі довелося навіть піти на невелику хитрість: була введена так звана «шкільна повинність», коли для того, щоб отримати місце диякона чи священника потрібно було пропрацювати два роки вчителем у церковно-парафіяльній школі. [51, с. 4].

Святійший Синод дотримувався думки, що школи повинні бути якомога ближчими до церкви, так як поширення грамотності серед населення дасть їм змогу ознайомлюватися з церковними книгами, через які, у свою чергу, закріплювалася позиція церкви у суспільстві. Також учні, що могли писати і читати на достатньому і високому рівнях, могли бути долученими до богослужіння, діти читали батькам твори духовного характеру.

У 1861 році був виданий указ Київського митрополита, відповідно до якого церковно-парафіяльні школи мали відкритися у кожній парафії. Найбільшого розквіту церковно-парафіяльні школи зазнали у період правління Олександра III (1881–1894). Імператор приділяв значну увагу розвитку освіти та подоланню безграмотності серед населення, також його правління можна характеризувати тісною взаємодією з церквою як такою та підтримкою її. Ці чинники зумовили те, що остання звернула увагу на поширення освіти серед усіх верств населення та дала поштовх на відкриття широкої мережі закладів початкової освіти, що їй підпорядковувалися.

Питання про відношення між Церквою і державою в галузі народної освіти, що постало в Російській імперії в XIX столітті визначалося

історичними особливостями держави, нерозривно пов'язаної з нею у своїх витоках.

До епохи правління Петра I єдиним змістом освіти на Русі служила релігійна істина у її православно-церковному вигляді. У цій істині черпали свою духовну силу сподвижники та захисники державності. Однак за Петра I держава почала заявляти свої права на керівництво народною думкою. «Європейська культура останнього часу, – писали «Церковні відомості», – вирізняється небувалим розвитком державної ідеї. Держава є нині могутнім чинником, захоплюючим і регулюючим все, – як галузь народної освіти, а й життя приватних підприємств і навіть, певною мірою, життя приватних осіб. Все потроху відходить до держави... Початок такого порядку речей не важко простежити починаючи з царювання, коли був, наприклад, виданий указ, який забороняв ченцю тримати у себе в келії перо та чорнило, і особливим указом було наказано, щоб духовники відкривали кримінальному слідчому гріхи, сказані на сповіді» [175, с. 1048].

У період правління Катерини II були відібрані церковні землі до 1 мільйона десятин; придбання нового майна та земель було обставлено особливими труднощами. Це призвело до значного збіднення Церкви та позбавило її можливості розгорнути шкільно-освітню діяльність.

Хоча протягом XIX століття церковні кошти знову почали збільшуватися, однак незалежності народні школи від впливу Церкви не мали. Духовенство не було зацікавлене в тому, щоб витратити церковні кошти та збирати пожертвування на шкільне будівництво за умов, які були, наприклад, у 60-х роках, коли в земських школах було не більше двох уроків Закону Божого на тиждень, а вчителі з демократичної інтелігенції підривали в дітей віком основи будь-якої релігійності.

Церковно-парафіяльні школи здавна існували на Русі, але особливо значного зростання вони досягли на початку 60-х років XIX століття. До березня 1865 р. їх налічувалося до 21 420 з 412 542 учнями [20]. Щоправда, у «Високому наказі» від 10 січня 1862 р., що передував закону 1864 р.,

стверджувалося в обтічній формі «засновані нині й надалі засновані духовенством народні училища залишити в завідуванні духовенства для того, щоб Міністерство Народної Просвіти надавали допомогу мірою можливості». За статтею 19 закону 1864 року місцевого єпископа було навіть зроблено головою губернської училищної ради. Однак проголошене право для духовенства відкривати школи майже не знайшло практичного втілення. Основна роль у шкільній справі перейшла до міністерства та земств, тому що в їхніх руках були всі необхідні кошти: у міністерства – з казни, у земств – з місцевого оподаткування.

Церковно-парафіяльні школи були позбавлені будь-якої матеріальної підтримки. Обер-прокурор Святійшого Синоду Д. Толстой у своєму зверненні 5 березня 1866 року до голів земських управ просив допомоги з боку земств церковно-парафіяльним школам. На думку науковців С. Бричок та О. Мармозова церковно-парафіяльні школи були кращими та доцільнішими ніж міністерські, бо вони відповідали реальним потребам народу, надавали базову освіту значно більшій кількості людей, виховували учнів та морально-етичних засадах та задовольняли релігійні потреби населення [22, с. 42–44].

Оскільки перед церковно-парафіяльними школами насамперед ставилося завдання релігійного виховання учнів, це впливало на організаційно-педагогічні заходи, пов'язані з їх діяльністю. Відповідно до зазначеного завдання визначався також перелік навчальних предметів. Для керівництва і нагляду за церковно-парафіяльними школами створювались єпархіальні училищні ради, а для безпосереднього керування школами місцеві архієреї призначали найбільш благонадійних священників і наглядачів [171, с. 743–746].

Доцільно буде навести короткий зміст та характеристику вищезгаданих правил (додаток В) [171, с.743-746]. На початок квітня 1884 року новий документ, який отримав назву «Правила про церковно-парафіяльні школи», був готовий і розісланий на затвердження міністрів внутрішніх справ та народної освіти. У листі, надісланому 12 квітня І. Делянову, К. Победоносцев

висловлював упевненість у тому, що у цих «Правилах» «ні в чому не зачеплені права Міністерства (народної освіти), та й лад Положення (про народних училищах 1874 року) не зміниться», а тому просив міністра керуватися при їх розгляді своїм «особистим, прямим та щирим поглядом» [191].

Після цього «Правила» було передано на розгляд Синоду. Зовні цей документ виявився набагато коротшим за свого попередника: якщо Положення містило 33 пункти, то у «Правилах» їх було 23, що сталося за рахунок зміни основного змісту документа щодо управління школами. Головний пункт, який було видалено з «Правил» стосувався парафіяльних піклувань. Відповідно до «Положення» парафіяльні піклування мали виявитися тією суспільною силою, яка перебувала б у тісному зв'язку з Церквою, та на підтримку якої мали спиратися школи. Але, мабуть, учасники наради, оцінивши існуюче становище цього інституту, дійшли висновку про неможливості покластися на них у разі створення широкої мережі церковних шкіл. У нових «Правилах» опорою для створення нових шкіл мала стати не церковно-суспільна сила в особі парафіяльного піклування, а приватна ініціатива духовенства та окремих парафіян. У них було чіткіше визначено, що «безпосереднє та відповідальне завідування церковно-парафіяльними школами, покладається на парафіяльних священників» (стаття 19). У їхніх руках виявлялося і завідування школами грамоти, які перебувають у парафії. Особливо зазначалося, що «Особа, яка заснувала церковно-парафіяльну школу на власні кошти, може бути затверджена єпархіальним архієреєм у званні попечителя цієї школи» (стаття 15).

У березні 1884 року В. Шемякін виступив з ініціативою, а обер-прокурор підтримав її, зі створення інституту почесних опікунів церковно-парафіяльних шкіл – «впливових осіб, які були захисниками і клопотачами цих шкіл» [107]. Живим зразком, на який орієнтувалися, затверджуючи цю посаду, був С. Рачинський. Святійший Синод міг затверджувати в ній згідно з «Правилами» «осіб, які виявили особливу ревність про поширення народної освіти в дусі Православної Церкви у званні почесних піклувальників одного

чи кількох благочинницьких округів» (стаття 16). До їхнього обов'язку входило «надання всіма можливими їм способами підтримки місцевому духовенству у справі церковно-православної освіти народу». Їм надавалося право «безпосередньо клопотати про потреби довірених їм піклуванням шкіл» і перед місцевим єпископом, і перед Синодом (стаття 17). Уведенням цієї посади закріплювалося право «освічених мирян» брати участь у роботі з церковної просвіти населення, на чому наполягав С. Рачинський.

Зміни торкнулися й улаштування системи церковних шкіл на місцях. Керівником церковних шкіл у єпархіях, як і раніше, залишався єпархіальний архієрей. Але в нових «Правилах» було скасовано згадування про окружні та єпархіальні з'їзди духовенства, а також повітові та єпархіальні з'їзди священників-спостерігачів і вчителів, на яких могли б вирішуватися всілякі питання, пов'язані з організацією навчання в церковних школах. Тим самим скасовувалися представницькі органи церковно-парафіяльних шкіл.

В адміністративному устрої на зміну згаданого в Положенні «навчально-дорадчого комітету» при місцевому єпископі, приходить новий орган «Єпархіальна училищна рада», при створенні якої важливо було не стільки змінити його функції, чого майже не сталося, скільки змінити назву. Ця установа виявлялася ніби протиставленою аналогічному органу Міністерства народної освіти – Губернській училищній раді. Ця обставина ще раз наголошувала на незалежності церковних шкіл від навчального відомства. Члени Єпархіальної училищної ради здебільшого призначалися єпископом, окрім тих, хто входив до нього за посадою: місцевий директор народних училищ та почесні піклувальники церковних шкіл. Важлива роль в управлінні та керівництві школами приділялася священникам-спостерігачам. Звіти спостерігачів, розглянуті училищною радою та затверджені єпископом, друкувалися у місцевих «Єпархіальних Відомостях», показуючи стан церковних шкіл в єпархії.

Відповідно до «Правил», головним джерелом фінансування церковних шкіл були «місцеві кошти приходу». Розшук Комісією інших, більш надійних

засобів існування, не дав результатів. Наявність інших джерел «від сільських або міських товариств, парафіяльних піклування та братств, земських та інших громадських та приватних установ та осіб, єпархіальної та вищої духовної начальства, так само як і скарбниці», виявлялося необов'язковим. Фактично це означало, що пошук матеріальних засобів, необхідних для існування школи, покладался на керівника парафії – священника. Йому ж належав обов'язок «настанови в правилах віри та викладання Закону Божого». Обговорювалося, що «в особливих випадках, з дозволу єпархіального архієрея, викладання Закону Божого може бути надано членам кліру або благонадійному вчителю з осіб, які не належать до складу кліру» (стаття 11). У цій ж главі є згадка про дяконів, які можуть взяти на себе обов'язки священника. На діяльність дяконів учасники ради покладали дуже великі надії. Передбачалося, що дякони не лише будуть законоучителями, а й стануть викладати також інші предмети [163]. Наявність у приході такого безкоштовного вчителя дозволило б з більшою легкістю відкривати нові школи, оскільки це не вимагало б особливих матеріальних витрат.

Але небезпека нестачі кваліфікованих учительських кадрів усвідомлювалась упорядниками «Правил», тому було вирішено скоротити тривалість навчання. Тепер поряд з двокласними з'являється і згадка про однокласні церковно-парафіяльні школи, з дворічним терміном навчання. Але при цьому особливо наголошувалося, що «склад навчальних предметів в однокласних школах має бути не меншим визначеного у Положенні про початкові народні училища 25 травня 1874 року». За закінчення курсу церковних шкіл учні могли скласти іспити, успішне проходження яких дозволяло отримати пільгу четвертого розряду по відбуттю військової повинності (стаття 14), що також зрівнювало їх з випускниками інших початкових навчальних закладів.

Слід зазначити, що до моменту затвердженя «Правил» на території Російської імперії існувало 4640 початкових шкіл, де отримували знання 112114 учнів, а вже 1885 року ця цифра значно збільшилася. Так шкіл, які

підпорядковувалися Святійшому Синоду і де можна було отримати початкову освіту, стало 8351, а кількість учнів збільшилася до 202350. Але найбільш вражаючий результат ми бачимо на кінець декади від моменту прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи». На території всієї Російської імперії нараховувалося 31835 шкіл, де навчалось 981076 учнів. Дослідженням встановлено, що кількість здобувачів освіти збільшилася майже у десять разів [126, с. 82–83].

Навчання в парафіяльних школах й після прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи» продовжувало розпочинатися у різний час, у кращому випадку, з 15 вересня. Але, здебільшого, у більш пізні строки. У деяких селах з 15 жовтня тільки починали проголошувати в церкві (після недільної літургії) про початок занять. Парафіяни приводили дітей, коли випадав сніг і припинялись польові роботи, як правило, після заговіння на Різдвяний піст (останній тиждень листопада), а закінчувалися з початком посівної. Заняття зі старшими, вже грамотними учнями, дозволялося починати пізніше (від двох тижнів до місяця), аніж з молодшими, зовсім не освіченими. Скорочення навчального часу дозволялося лише у виняткових випадках, при надзвичайних природних умовах. Та перерви протягом року траплялися і з інших причин. Офіційно навчальний рік закінчувався 11 травня (24-го за новим стилем), у день святих Кирила та Мефодія. Відбувався урочистий акт, на якому видавалися свідоцтва про закінчення навчання, а кращі учні нагороджувалися книгами та картинами духовно-морального змісту. Тривалість навчання становила у школах грамоти 1–2 роки (зими), в однокласних – 2 роки, з 1898 р. – 3 роки, у двокласних – 4–5 років; такий термін був і в другокласних. Початок навчального року залежав від особливостей сільськогосподарської спеціалізації повітів. Тобто заняття в переважній більшості шкіл розпочиналися після закінчення основних видів сільськогосподарських робіт. Отже, тривалість навчального року залежала від сезонного графіку сільськогосподарських робіт і становила приблизно 6–7 місяців.

Характерною рисою організації навчального процесу в парафіяльних школах був непропорційний розподіл навчальних предметів на користь церковних, що уможливлювало виконання насамперед виховних завдань – формування особистості православного вірянина. Нехтування виконанням освітніх завдань завдавало шкоди якості елементарних знань.

Наприкінці XIX століття в організації навчально-виховного процесу церковних шкіл відбувалися повільні зміни, спрямовані на упорядкування щоденного розпорядку їх діяльності.

Спроби скласти програму для навчання у церковно-приходській школі робилися ще задовго до прийняття «Правил». Так, «Київські єпархіальні відомості» у 1864 році друкували одну з таких програм, яка була складена за участю протоієрея П. Лебединцева, настоятеля Спасо-Преображенського собору м. Білої Церкви. Відповідно до цієї програми навчання пропонувалося проводити шість днів на тиждень зі щоденним навантаженням по три уроки. Заняття починалися о 8 годині. Тривалість двох перших уроків із півгодинною перервою становила 4 години; перерва на обід тривала з 12.00 до 14.00 години, після чого розпочинався третій урок, який закінчувався о 17 годині. Таким чином, тижневе навантаження становило 18 годин [71]. З навчальних предметів програма передбачала Закон Божий, арифметику, історію Російської держави, російську мову і церковний спів. Для вивчення російської мови відводилося 8 годин на тиждень. Ці уроки проводилися переважно у післяобідній час, що, з огляду на їх тривалість, практично займало більшу частину тижневого навантаження у погодинному плані. На засвоєння арифметики і Закону Божого відводилося по три уроки, а для засвоєння історії Російської держави і церковний спів – по дві години на тиждень [183, с. 384–391].

Розглядаючи історію церковно-парафіяльних шкіл слід згадати також про такий знаковий документ як «Положення про початкові народні училища», який був затверджений 14 липня 1864 року, у якому зокрема зазначалося, що «народні училища мають за мету затвердити у народі релігійність та моральні

поняття і поширювати першочергові корисні знання». Аналіз історичної літератури засвідчив, що саме релігійність і моральність ставилися першими у роботі закладів освіти церковного підпорядкування. Другою, за значенням, метою була боротьба з тотальною неграмотністю серед селянських та робітничих верств населення. Не менш важливим і є той факт, що до народних училищ відповідно до статті 6 «Положень» «приймалися діти усіх верств населення незважаючи на їхнє віросповідання» [204].

Церковно-парафіяльні школи були найбільш поширеними у сільській місцевості, основною причиною на це став той факт, що функціонування шкіл інших відомств було практично нереальним та не доцільним, бо фінансовий рівень населення свідчив про неможливість оплати вартості навчання у інших закладах освіти окрім тих, що підпорядковувалися Церкві. Діти незаможних верств населення селян, міщан та діти-сироти були основними учнями церковно-парафіяльних шкіл. У школу починали ходити з восьми років, але як привило діти починали вчитися у дев'ять років, а то будучи і старшими. Відвідували школу залежно від сезону та економічних причин. У період весняних та осінніх робіт учні найчастіше пропускали заняття у зв'язку з тим, що вони допомагали своїм батькам з сільськогосподарськими справами. В Україні станом на 1897 рік існувало 16798 закладів початкової освіти, серед яких 5495 міністерських, 3176 земських та 8061 церковно-парафіяльних, інших відомств – 14 та недільних – 49 [103, с. 140].

На території Західної України, після реформи 1869 року було прийнято рішення про передачу контролю над початковими закладами освіти Крайовій Шкільній Раді, яка у свою чергу проголосила те, що 6-річна освіта тепер є обов'язковою та безоплатною, також діти мають право навчатися рідною мовою. Також було дозволено створювати приватні школи різним товариствам та релігійним організаціям [81, с. 144–145].

Зміст освіти народних шкіл залежав від їхньої категорії. Так, елементарні школи, що діяли у селах і мали лише один-два класи навчали дітей писати, читати, рахувати, давали найпростіші відомості про

навколишній світ, людину, природу. Слід зазначити, що навіть через тотальну заборону навчатися українською мовою у переважній більшості губерній на території України у церковно-парафіяльних школах намагалися дотримуватися національної ідентичності через екстер'єр та інтер'єр навчальних закладів, вивчення обрядів, географії та історії рідного краю. Тобто можна зробити висновок, що церковнопарафіяльні школи були і дотримувачами культури і традицій України.

Урочна та позаурочна діяльність вихованців церковно-парафіяльних шкіл здійснювалася у тандемі з сім'єю, суспільством та Церквою на засадах загальнолюдських, національних, духовних та релігійних принципах. У цих закладах використовувався широкий спектр різноманітних методів та форм проведення уроків, диференційовані види покарання та заохочення, мали місце і бесіди, розповіді тощо.

Після запровадження нового порядку іменування та структуризації навчальних закладів від 13 червня 1884 року, усі заклади освіти, що були у підпорядкуванні місцевих громад, перейшли до духовного відомства. Серед них народні училища, народні школи, парафіяльні школи, недільні школи, школи грамотності. Програми навчання стали мати ще більш релігійний характер, цьому сприяло і те, що вже у статуті було прописану головну мету закладів, яка полягала у закріпленні в народі православного вчення віри і християнської моралі та подачі початкових корисних знань. Слід наголосити і на тому, що церковно-парафіяльні школи частково фінансувалися державою, що давало змогу останнім конкурувати з народними школами та училищами, які фінансувалися за благодійні пожертви громадян. План уряду полягав у витісненні шкіл, що переважно мали світський характер та не були підконтрольними урядовим органам. Також слід зазначити, що вчителі у народних школах і народних училищах були вільнонайманими і як висновок – мало контрольовані і тому зміст та характер освіти мав виключно індивідуальний характер [214, с. 59–69].

Незважаючи на той факт, що земські школи були більш прогресивними, основна більшість населення надавала перевагу навчанню у церковно-парафіяльних школах. Доказом цього можуть слугувати, зокрема, звіти повітових земств Катеринославщини за період 1874–1895 років. Не підтримка ствердження Православ'я, а подекуди і нігілістичні погляди вчителів земських закладів початкової освіти, не грали на користь цих училищ та шкіл, тому релігійне у своїй більшості населення України обирали для своїх дітей школи церковного підпорядкування. Отже, розбудова мережі церковно-парафіяльних шкіл та допомога у організації навчального процесу в них підтримувалася не лише Святійшим Синодом, а й населенням.

Щороку кількість церковно-парафіяльних шкіл збільшувалася. У Полтавській єпархії до 1884 року було лише 66 шкіл та 1000 учнів, а вже після видання «Правил» у другій половині 1884 року було відкрито ще 29 шкіл і кількість учнів сягала 1723. Якщо візьмемо для прикладу територію Полтавської губернії, то існувало лише 66 шкіл, у яких навчалось 1000 учнів. Так після виходу «Правил про церковно-парафіяльні школи» лише за 1884 рік відкрилося 29 нових шкіл, де разом з попередніми 66 школами навчалось 1723 учні [248].

Щороку кількість церковно-парафіяльних шкіл значно збільшувалася, так станом на 1887–1888 навчальний рік у Полтавській єпархії діяло 190 церковно-парафіяльних шкіл, де навчалось у середньому 30 учнів, тоді як у земських 72 [267]. Розподіл церковно-парафіяльних шкіл за повітами Полтавської губернії був нерівномірний. Їхня кількість переважала у тих населених пунктах, де було мало земських шкіл.

Якщо ми візьмемо кількість церковно-парафіяльних шкіл у інших губерніях, то у Чернігівській єпархії існувало лише 6 шкіл. Але і вони вже працювали десятки років, при чому фінансувалися виключно на кошти меценатів, благочинників та з власної ініціативи самих вже вчителів цих шкіл. Після прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи» ми спостерігаємо суттєве збільшення закладів освіти. Так лише за 1884 рік було відкрито 48

шкіл, за 1885 рік – 118 шкіл. У яких навчалось 2353 учні. 1886 року – було відкрито ще 5 шкіл і загальна кількість шкіл вже становила 123, у яких здобували освіту 2545 дітей.

Слід зазначити, що відкриття церковно-парафіяльних шкіл у Чернігівській губернії відбувалося нерівномірно та дещо непропорційно. Так, зокрема у Борзненському повіті, де населення поселень складало приблизно 140 дворів та більше існувало 5 церковно-парафіяльних шкіл. А у Глухівському повіті з такою самою кількістю населення існувало лише 3 школи, а у поселеннях з меншою кількістю дворів (70-140) існувала 1 школа. А подекуди не було жодного закладу початкової освіти [125].

Вище наведені кількісні показники дають нам змогу зробити висновки, що прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи» надало змогу Церкві затвердитися на позиціях головних носіїв початкової освіти серед малозабезпечених та незаможних верств населення. Вже у перші роки після прийняття «Правил» відкриття шкіл набрало масового характеру.

Слід звернути увагу і на те, що церковно-парафіяльні школи надавали освіту у тому числі і дівчатам, що було надважливо, враховуючи той факт, що неграмотність жіночого населення в Україні того часу була значно вищою за чоловічу. У суспільстві тих років переважали погляди, що дівчинка весь рік повинна допомагати мамі по домогосподарству, а освіта для неї була чимось непотрібним та зайвим. Зокрема, перша жіноча церковно-парафіяльна школа була відкрита у Полтавській єпархії [134, с. 126–129].

У 1891 році до шкіл духовенства приєдналися селянські школи грамоти, кількість яких на той час оцінювалася в кілька сотень. Зі збільшенням кількості церковно-парафіяльних шкіл зростало і фінансування на їх утримання. Завдяки щедрій підтримці держави і суспільства кількість церковно-парафіяльних шкіл швидко зростала, і до 1893 року їхня кількість зрівнялася із загальною кількістю земських і духовних шкіл. Внутрішньою зміною в парафіяльних школах у цей період стало розширення загальноосвітньої програми. Згодом була встановлена трирічна система навчання. Почали

відкриватися парафіяльні школи з розширеною навчальною програмою. Однокласні школи були виключно навчально-виховними, а двокласні готували вчителів для шкіл грамоти [250, с. 105].

Аналізуючи фінансування зазначаємо, що різкий зріст кількості шкіл також пов'язаний із суттєвим збільшенням фінансування з боку держави. Так дослідник М. Чехов у своїх роботах підрахував, що державне фінансування на заклади підпорядкування Святійшого Синоду зросло з 55 тисяч до 3 мільйонів карбованців. По роках збільшення коштів можна представити у таблиці [250]:

Фінансування шкіл з боку держави	
Рік	Сума
1884	55 тисяч карбованців
1887	175 тисяч карбованців
1894	525500 карбованців
1895	875500 карбованців
1896	8454646 карбованців
1897	4954645 карбованців
1905	10091916 карбованців

Ці суми значно перевищували дотації на заклади освіти інших відомств. Це було вимушеним кроком, так як перед державою стояло завдання значно зменшити кількість неосвіченого населення, що мало на меті відкриття широкої мережі початкових закладів освіти, зокрема церковно-парафіяльних шкіл. На початку ХХ століття фінансування початкових закладів освіти церковного підпорядкування перевищувало у два рази кількість виділених коштів на підтримку роботи народних училищ міністерства народної освіти: 10 мільйонів проти 5 мільйонів карбованців. Отже, з 1884 року церковно-парафіяльні школи почали розвиватися як окремий особливий тип шкіл, на рівні з міністерськими та земськими школами.

У період після прийняття реформ земства дещо скептично ставилися до церковно-парафіяльних шкіл, вважаючи що вони не можуть вести раціонально

справи, особливо у фінансову аспекті. Місцеві православні священники все ж таки прагнули до взаємодії з земствами. Такі налагоджені взаємовідносини були вигідними для духовенства, так як вони призводили до фінансової підтримки їхньої діяльності. Слід зазначити, що земства і самі підтримували всебічно заклади початкової освіти церковного підпорядкування, але іноді не без тиску з боку парафіяльного духовного керівництва [134, с. 126–129].

У травні 1903 року відбулися зміни у навчальному процесі церковно-парафіяльних шкіл. Постановою Святійшого Синоду були затверджені нові програми. Були розширені предмети викладання та переглянуто тижневе навантаження, також було додано визначений перелік підручників та посібників, які використовувалися вчителями та учнями під навчально-виховного процесу у церковно-парафіяльних школах.

Початок ХХ століття був розквітом духовної та художньої культури, пошвавленням суспільної думки, підвищенням престижу освіченості та освіти. Пильна увага приділялася розвитку церковно-парафіяльних шкіл, з моменту їх утворення було створено інститут повітових спостерігачів за діяльністю церковно-парафіяльних шкіл. На початку 1900 року проходив 3'їзд повітових спостерігачів, на якому обговорювалися найрізноманітніші питання діяльності шкіл. Найгострішим, як і за всіх часів, було питання про матеріальне становище вчителів цих шкіл. У процесі обговорення з'ясувалося, що вчителі церковно-парафіяльних шкіл у середньому отримували 10–12 рублів у місяць; якщо пропрацював 5 років – 15 рублів на місяць. Найвища була платня вчителів церковно-парафіяльних шкіл у містах – 20 карбованців на місяць. Цих грошей було явно замало. Після бурхливих дебатів було прийнято рішення просити Училищну Раду при Святійшому Синоді збільшити платню всіх учителів церковних шкіл до 15 рублів на місяць, а через кожні 5 років роботи збільшувати його на 25 % на рік.

На початку ХХ століття розвиток початкової церковної освіти в контексті духовного і культурного розвитку українців був дуже суперечливим. Початкові церковні школи, де учні долучалися до джерел християнської

духовності, загальнолюдських цінностей та отримували базові освітні знання, мали позитивні моменти. Однак не можна заперечувати той факт, що ці церковно-парафіяльні школи використовувалися державою для русифікації населення та нівелювання залишків української етнічної свідомості. На місцях, однак, це багато в чому залежало від особистих якостей і здібностей священників, їхнього бажання бути авторитетом для парафіян і готовності терпіти матеріальні труднощі та злидні. Священники та вчителі, здебільшого вихідці з простого люду, жили в україномовному середовищі, розмовляли вдома українською, спілкувалися з дітьми українською і не забороняли їм розмовляти рідною мовою. Навіть православне духовенство, яке намагалося дотримуватися російськомовної освіти, визнавало, що дітям в українських селах, які ніде не чули російської мови, було важко розуміти те, що говорили їхні вчителі в школі. Тому вчителі в таких школах були змушені використовувати українську мову на ранніх етапах навчання. На території України було багато родин священників, які поєднували лояльність до Російської імперії з повагою до мови, культури і традицій своїх предків. Саме представники цього православного парафіяльного духовенства стали на захист українського народу під тиском уніфікації церковного життя.

Революційний 1917 рік круто змінив долю країни, становище Православної Церкви, долю церковно-парафіяльних шкіл. Заради справедливості треба сказати, що ще в 1910 році виникла ідея вивести церковно-парафіяльні школи з відання Консисторії та передати до відділів народного освіти. У центральній пресі розгорнулася гостра полеміка. Церкві вдалося відстояти свої школи, більше того, ці дискусії стали стимулом для динамічного розвитку церковно-парафіяльних шкіл. Збільшилося їх число, покращалося оснащення, з'явилися нові будівлі, підвищилася платня вчителів і тому подібне [67, с. 27].

1917 рік був переламним. Церква була не здатною залишити контроль над своїми навчальними закладами. Уже 11 (24) грудня 1917 року вийшла Постанова Комісаріату з народної освіти, в якій говорилося: «... із духовного

відомства справи виховання та освіти передаються у відання Комісаріату народної освіти. Передачі підлягають: усі церковно-парафіяльні школи (однокласні та двокласні), вчительські семінарії, духовні училища та семінарії жіночі, єпархіальні училища, місіонерські школи, академії та інші, що носять різні назви... зі штатами, асигнуваннями, рухомим і нерухомим майном, тобто будинками та з усім майном [195, с. 22].

А 23 січня 1918 року було прийнято Декрет Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від церкви. У дев'ятому пункті цього декрету було зазначено:

– викладання релігійних віровчень у всіх державних та громадських, а також приватних навчальних закладах, де викладаються загальноосвітні предмети, заборонена;

– жодні церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають» [195, с. 114].

Поява та поширення мережі церковно-парафіяльних шкіл в Україні в ХІХ – початку ХХ століть є відповіддю на запит суспільства та потребу у подоланні неосвіченості серед широких верств населення. На початкових етапах розвитку мережі церковно-парафіяльних шкіл найбільшу лепту до розвитку вніс Святійший Синод, священники та Церква загалом, а держава зіграла дещо меншу роль у розбудові системи даних навчальних закладів. Але найвагомішими є небайдужість та особистий внесок низки вітчизняних педагогів, священників, добродіїв та громадських діячів.

1.3. Внесок вітчизняних педагогів у розвиток і діяльність церковно-парафіяльних шкіл

Історія релігійної освіти в Україні до 1917 року в основному зосереджена на діяльності Православної Церкви. Це було пов'язано з визнанням православ'я державною релігією на урядовому та суспільному рівнях, а також поступовим запровадженням законів про віротерпимість диктаторським

режимом у 1904 році. Крім того, православні християни становили більшість населення України. Початкова народна освіта була найважливішою і, звичайно, центральною в освітній діяльності православного парафіяльного духовенства. На практиці це здійснювалося переважно через парафіяльні школи (осередки церковної освіти широких верств населення), школи грамоти та недільні школи.

Дослідження показало, що церковно-парафіяльні школи є ефективними закладами поширення грамоти серед широких верств населення. Безумовно, історія знає служителів Церкви, педагогів та науковців, які доклали найбільших зусиль для функціонування церковно-парафіяльних закладів освіти: творчі постаті священнослужителів таких як митр. Платон, еп. Ієронім (Екземплярський), прот. Данило Данилевський свящ. Афанасій Сокологорський; викладачі М. Реморов, Д. Сокологорська, В. Воблий, В. Овсієвський, дияк. Григорій Сандулов; автори підручників і посібників М. Корф, Х. Алчевська, К. Побєдоносцев, В. Зеньківський, С. Рачинський, С. Миропольський, які розробили теоретичні й практичні засади навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах, обґрунтували систему принципів життя церковно-парафіяльних шкіл та змодельовали освітню систему церковно-парафіяльної школи. Священнослужителі, педагоги, працюючи в церковно-парафіяльних школах, розробляли оригінальні підручники й посібники вносячи в її зміст духовний і водночас особистісно-соціальний компоненти.

Значний внесок у методичне забезпечення функціонування церковно-парафіяльних шкіл України ХІХ – початку ХХ століття зробив відомий педагог, методист, релігійний діяч, викладач Харківської духовної семінарії, член-ревізор навчального комітету при Святійшому Синоді, редактор журналу «Народна освіта» Сергій Іринеєвич Миропольський (1842–1907), який вбачав у початковій школі духовного відомства – церковно-парафіяльній школі – історично складене народне училище, своєрідне за своєю сутністю. С. Миропольський вважав, що народна школа має бути рушійною силою

держави і переймався тим, що значущість її ще до кінця не усвідомлена людством. Своїми працями і практичною діяльністю намагався показати живий зв'язок між освітою і народним благополуччям. Він звертав увагу громадськості і вчителів, що народна школа не буде мати майбутнього доти, поки навчання не стане в ній виховуючим [60, с. 5154].

Сергій Іринейович Миропольський – автор понад сотні науково-публіцистичних, методичних книжок, статей, рецензій, заміток, збірників, проектів, програм, найбільш значними серед яких є «Посібник дидактики», «Навчання церковнослов'янській грамоті у руській початковій школі», «У чому наше завдання», «Методика навчання грамоті», «Методика навчання письма», «Навчання співу в народній школі», «Дидактичні нариси. Учень і виховне навчання в народній школі», «Школа та суспільство», «Школа та церква. Нариси, картинки та спогади зі шкільного життя». Крім того, педагогом укладено «Азбуку», яка пристосована переважно для навчання солдат, а також збірники віршів, статей для дитячого читання «Пори року. Збірник віршів та статей для дитячого читання» [261, с. 13–17].

Проаналізувавши дані роботи, ми отримали уявлення про особливості організації навчання учнів та особливості змісту та викладу навчальних матеріалів, на яких акцентували увагу тогочасні педагоги.

У своїх працях С. Миропольський дав педагогам детальний опис організації шкільного управління церковно-парафіяльної школи та конкретні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу. Для сучасної освітньої системи України рекомендації С. Миропольського залишаються актуальними і сьогодні щодо психолого-педагогічної підготовки вчителів, естетичного виховання молодого покоління та значення музики, особливо в моральному вихованні. Саме тому потужним засобом виховання дітей С. Миропольський вважав православну красу, богослужіння тощо. [97, с. 91–102]. Він дав учителям не лише детальний опис організації справ початкової школи, а й конкретні методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу, надрукував поурочні плани та зразкові програми для

початкової школи, опублікував дидактичні вказівки з основних предметів шкільної програми. Особливу цінність представляють його роботи з історичного обґрунтування й теоретичних основ навчання й виховання в церковно-парафіяльній школі. Теоретичні роботи С. Миропольського («Завдання, план та основи устрою нашої народної школи», «Учень дидактики») являють собою виклад єдиної педагогічної концепції церковно-парафіяльної школи, яку він називав народною, тому що ця назва визначає (на думку педагога) її сутність [93, с. 72]. Розробляючи теоретичну концепцію народної школи, С. Миропольський в її основу поклав зв'язок із Церквою. Педагог бачив мету школи й Церкви нероздільною. Теоретичні розробки вченого були спрямовані на релігійно-моральне виховання підростаючого покоління. С. Миропольський пропонував будувати народну школу з урахуванням історичних традицій, народної й православної педагогіки; розглядав саме явище виховання й навчання з християнської точки зору. Він вважав, що морально-релігійний напрям повинен стати головним виховним елементом школи.

Вагомий вклад був за настоятелями церков та монастирів, так настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря з 1885 по 1890 рік Ієроніма (Екземплярський), який розумів, що із зростанням кількості церковно-парафіяльних шкіл в Київській єпархії до 1890 р., виникла необхідність у досвідчених викладачах з духовною освітою, які б добре знали церковний устав і основи церковного співу та інші предмети, які викладають у таких школах. Преосвященний Ієронім у серпні 1890 року звернувся до митрополита Платона, який також опікувався духовними школами Києва, з доповіддю про бажання покращення якості викладацького складу церковно-парафіяльних шкіл і пропозицією відкриття при монастирі церковно-учительської школи із покриттям усіх фінансових витрат за рахунок братії [99, с. 858–868].

Значним був внесок протоієрея Данила Данилевського, який ніс службу повітового спостерігача Переяславського повіту Полтавської губернії та за роки роботи відкрив низку церковно-парафіяльних шкіл у Переяславському

повіті, підтримував та сприяв розвитку вже наявних церковно-парафіяльних закладів освіти.

Афанасій Сокологорський популяризував, відкривав та поширював церковно-парафіяльні школи на теренах Полтавської губернії, також був вчителем у цих закладах освіти, допомагав у створенні і покращенні методики викладання у церковно-парафіяльних школах. У архівах і тогочасних публікаціях є згадки про ефективність його порад, які полягали в індивідуалізації виховних впливів та навчального матеріалу, що підвищувало ефективність навчання.

Активним поборником розвитку церковно-парафіяльних шкіл був К. Побєдоносцев (1827-1907) – генерал-губернатор Святійшого Синоду, який керував церковно-парафіяльними школами протягом чверті століття. К. Побєдоносцев залишив свій слід в історії як педагог, юрист, дослідник цивільного права, мислитель церковно-парафіяльної школи та монархіст. Його діяльність відіграла важливу роль у розвитку початкової освіти, в тому числі церковно-парафіяльної, яка досі залишається недослідженою та нерозкритою. Під час перебування на посаді генерал-губернатора він втілював у життя ідею об'єднання «Вівтаря і Престолу», заглибився у педагогічні питання і почав досліджувати засоби зміцнення монархії та народності в школах. К. Побєдоносцев намагався зробити все можливе для їх відродження. Перш за все, він теоретично довів їх необхідність, і в цьому плані питання про підтримку шкіл духовного відомства та надання їм пріоритету перед світськими школами вирішувалося самим царем [15, с. 39]. Це свідчить про те, що церковно-парафіяльні школи розглядалися і народом, і владою як важливий елемент системи освіти, безумовно необхідний і такий, що потребує всебічної підтримки та розвитку.

Обер-прокурор Святійшого Синоду переконував царський уряд у тому, що ніхто, крім духовенства, не в змозі виховати народ у дусі покірливості самодержавству та православної релігії. Так, у прийнятому «Положенні про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р., вказувалось, що «для

збереження за духовенством прав та обов'язків стежити за релігійною освітою та для забезпечення викладання у душі православної релігії ці обов'язки покладаються на єпархіальних архієреїв щодо їх єпархій, та до розміщених у них парафій» [250].

На думку К. Побєдоносцева, саме церковно-парафіяльні школи відповідають потребам простих людей і закріплюють в серцях дітей православну віру і вчення християнської моралі. Генеральний прокурор планував довести загальну кількість церковних шкіл в Росії до 40 000, тобто до кількості церковних парафій. Навчання мало відбуватися в церковних будівлях, тривалість навчання два роки. Учителями мали бути священники, а навчання – безкоштовним.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського (1873–1945) у 1918 році ставлення держави до Церкви повністю змінилося. Законодавча база релігійної політики Гетьманату повторювала основні засади релігійної політики російського Тимчасового уряду, фактично проголошуючи, що Православна Церква є державною. Уряд Гетьманату розглядав Церкву як один з дієвих чинників державотворення. Загальною основою його політики щодо релігії була ідея державності Православної Церкви, яку обстоював гетьман, та неприйняття радянської влади. Гетьманський уряд опікувався всіма важливими сферами церковного життя, в тому числі й освітою.

В. Зеньковський (1881–1962) – міністр віросповідань у гетьманському уряді, видатний психолог і педагог, відстоював ідею збереження і вдосконалення системи церковно-парафіяльних шкіл, але не хотів передавати ці школи під виключний контроль Церкви. Він стверджував, що держава, виділяючи кошти на школи, зацікавлена в парафіяльних школах і має право визначати їхній характер, розглядати і затверджувати їхні статuti. У відповідь на це Міністерство віросповідань провело 24 та 29 червня 1918 року наради, на яких обговорювався стан матеріально-технічної бази, фінансування та перспективи подальшого існування церковних шкіл. Було прийнято наступні заходи: навчальна програма церковних шкіл має бути наближена до програми

світських шкіл; церковні школи мають бути передані під юрисдикцію Міністерства віросповідань; навчальний процес має контролюватися церковною владою. [220, с. 179].

Видатний подвижник православної педагогіки Сергій Олександрович Рачинський зазначав, що школа всім своїм існуванням, усім своїм укладом повинна входити в життя народу, а так як народ є православно-церковний, то і школа повинна бути такою ж. Сучасна християнська педагогіка часто звертається до досвіду С. Рачинського (1833–1902), одного з найосвіченіших людей свого часу, професора, який отримав блискучу освіту в кращих університетах Європи.

У 1880-х роках він став головним ідеологом руських церковно-парафіяльних шкіл, які почали конкурувати з земськими школами. Його «Записки про сільські школи», опубліковані у «Руси» та «Церковних відомостях», сприяли розвитку вітчизняної педагогіки. Свого часу С. Рачинський писав, що «перша практична потреба народу є спілкування з Богом» і висновок, що «не театр, а церква, не газети, а Божі книги тягнуть селян до мистецтва»; С. Рачинський дійшов висновку, що навчання читання церковнослов'янською мовою дасть змогу зрозуміти Данте і Шекспіра, а вивчення давніх церковних співів С. Рачинський також успішно практикував лікування заїкання старослов'янським читанням і церковними піснеспівами, написав працю «Заїкання і церковнослов'янське читання», яка увійшла до відомої книги «Сільська школа» [202, с. 401–423].

Важливим для нашого дослідження є робота С. Рачинського «Дивна мова церкви, жива і відчужена від життя земної», яка вважається однією з основ навчання та виховання. С. Рачинський розглядає церковнослов'янську як сполучну ланку між сучасною та давньою словесністю, як прекрасний матеріал для гімнастики розуму, як лікувальний засіб при нервових захворюваннях, як важливу частину церковних мистецтв, як могутній засіб морального виховання – словом, справжній педагогічний скарб, якого немає жодна школа у світі. Зрозуміло, тверде підґрунтя для вирішення завдань

школи, за С. Рачинським, є церква. Але й сьогоднішнє світське виховання не є за змістом атеїстичним і надає можливості для ефективного викладання церковнослов'янської мови [190]. С. Рачинський, який став ідеологом церковно-шкільного руху, підкреслював, що кращим з усіх можливих керівників початкової школи є священник [190, с. 13–17].

Основи навчально-виховної діяльності земських шкіл розробив М. Корф, створивши також перші методичні посібники і підручники. За сприяння педагога тільки в Олександрівському повіті Катеринославської губернії було відкрито понад 40 навчальних закладів цього типу. Важливим чинником становлення педагогічних поглядів М. Корфа стало ґрунтовне вивчення різних типів приватних виховних закладів, що сприяло формуванню поглядів педагога на завдання школи, єдності виховання й освіти, характеру стосунків між учителем та учнями. Він створив новий тип сільської школи – початкову школу з трирічним навчанням. Розробив методику навчання, навчальні посібники «Малютка», «Наш друг» [77], «Наша шкільна справа». Тривалий час ця школа була зразком для всіх земських шкіл Приазовського регіону. М. Корф сформулював головну мету народної школи – збагачення учнів корисними знаннями та розвиток їх природних здібностей. Школа повинна дати знання, які можна застосувати у практичному житті [128, с. 359–365].

Основним засобом духовного розвитку учнів у земських школах були підручники М. Корфа. Підручники містили наукову інформацію, що мала практичне значення для майбутнього життя і праці учнів, сприяла розширенню їхнього світогляду та розвитку логічного мислення. Книга «Наші друзі» містила низку «ділових статей» побутового та технічного змісту (наприклад, як виготовляти одяг, посуд, сільськогосподарські знаряддя), а також оповідання та байки. Ці матеріали вчителі вміло використовували, щоб викликати в учнів активне мислення, стимулювати пошук істини та заохочувати до критики [77, с. 205].

Земська школа завдяки спадщині та педагогічним пошукам М. Корфа, стала на шлях розвивального навчання, а основою методики викладання

затвердилася організація самостійної розвивальної діяльності учнів. Роль учителя була спрямована на активізацію діяльності учнів різноманітними засобами, методами та прийомами навчання. М. Корф висував високі вимоги до вчителя і проявляв постійну турботу про забезпечення школи добре підготовленими учителями. Особливо велика і відповідальна, на його думку, роль учителя початкової школи тому, що саме тут закладається в учнів фундамент людської особистості, від якого залежить подальша доля людини; тому, що зробити це повинен він сам, поєднуючи функції і викладача і вихователя [78, с. 113].

Зокрема, М. Корф для самоосвіти вчителів видавав щорічні «Звіти Олександрівської повітової ради училища», які розповсюджувалися по всій Російській імперії. У цих своєрідних педагогічних працях розповідалося про відкриття народних училищ, створення народних програм, підготовку вчителів до здійснення навчальної діяльності, розроблялися методичні поради вчителям [74, с. 241].

Діяч народної освіти М. Ільмінський (1822–1891) брав вагому участь у розробці концепції церковно-парафіяльної школи у двох основних пунктах: «інородницької частини» (вона цілком запозичена у нього) та питання про роль, а також методику викладання церковнослов'янської мови у російських церковно-парафіяльних школах. Тому саме ці частини концепції вийшли найяскравішими. Церковно-навчальне відомство виявило завдяки М. Ільмінському несподівану широту поглядів у національному питанні, погодившись із принципом навчання рідними мовами, у той час як навіть у помірньо-консервативних колах це сприймалося з підозрою, а багато представників бюрократії та церковні ієрархи до всього інородницького ставилися з презирством. Не даючи загалом оцінку вкладу М. Ільмінського в методику викладання церковнослов'янської мови, зазначимо, що впадає у вічі набагато глибша опрацьованість завдань, програм, навчальних посібників з цього предмета порівняно з іншими, навіть із Законом Божим [63].

Не менш вагомим є внесок Христини Данилівни Алчевської (1841–1920) – української педагогині, діячки народної освіти, методистки початкової школи, засновниці Харківського товариства поширення в народі грамотності, перших недільних шкіл, Першої безплатної народної бібліотеки-читальні. Вона очолила авторський колектив з укладання тритомного рекомендаційного покажчика книг «Що читати народу?» (1884–1906), 3-томного посібника «Книга дорослих», який протягом 1899–1917 рр. витримав 40 видань. Авторка мемуарів «Вигадане та пережите» (1912), методичних статей з навчання дорослих та оповідань [84, с. 30–33].

Вчителі на чолі з Х. Алчевською використовували у своїй практиці передові педагогічні методи: популяризували розроблену К. Ушинським звукову методику навчання читання і письма, бесіду, пояснення та позакласне читання, центром якого була шкільна бібліотека. Вона також опублікувала програму з усіх предметів недільної школи для дорослих і молодших школярів, яка розроблялася в школах. Для поповнення бібліотеки було створено спеціальну «Комісію з перегляду нових книг». Працівники бібліотеки повинні були розмовляти з учнями, щоб визначити, чи придатні книги для читання, з'ясувати їхні сильні та слабкі сторони. Поряд з уроками в недільній школі велике значення надавалося позакласній роботі, особливо під час шкільних канікул. У рамках діяльності Харківської приватної недільної жіночої школи унікальним явищем став музей наочних посібників (таблиці, картини, альбоми, історичні та географічні карти, манекени, опудала тощо): у 1896 році в ньому налічувалося 434 експонати, включаючи спеціально підготовлений для цього музею посібник [18, с. 31–33].

Х. Алчевська дуже цікавилася позакласною роботою, особливо позакласним читанням, і розробила методику вивчення інтересів читачів. При школах створювалися бібліотеки та розроблялися спеціальні правила користування ними. Одним з головних досягнень цієї дослідниці стало впровадження експериментальних методів вивчення читачів і створення нового терміну «читацьке краєзнавство» в бібліотекознавстві та

бібліографознавстві. У листі до Льва Толстого Христина Данилівна повідомляла, що рецензувала книги перед тим, як відправити їх читачам, і чула їхні відгуки на педагогічних конференціях. Після того, як учні різного віку і з різним рівнем розвитку прочитали книгу, учителі з'ясовували, чи сподобалося учням прочитане і що вони зрозуміли. Усе це фіксувалося у шкільних зошитах. На основі численних книжкових рецензій було укладено покажчик книг для читання народу і дітей «Що читати народу» у трьох томах (1988–1906). У покажчику популяризувалися не лише твори російських авторів, а й Марка Вовчка, П. Грабовського, Є. Гребінки, І. Карпенка-Карого, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника, Лесі Українки, Ю. Федьковича, І. Франка, Т. Шевченка. Третій розділ – «Україномовні видання для народу» – рекомендує твори українських авторів та 300 найвідоміших українських пісень. Він містить понад 4 000 рецензій, коментарів та анотацій близько 80 авторів (учителів, викладачів, професорів та пересічних читачів) на твори зарубіжної, російської та української літератури. Сама Х. Алчевська написала 1150 анотацій [69, с. 72–74].

Уся діяльність Христини Данилівни Алчевської була прикладом служіння своєму народові. Незважаючи на заборону вона відстоювала українську мову, народну пісню, популяризувала твори Т. Г. Шевченка. У садибі родини Алчевських у Харкові в 1899 році з ініціативи педагогині було встановлено перший у світі пам'ятник письменникові (скульптор академік В. Беклемішев). [49, с. 9].

Слід також відзначити внесок вітчизняних науковців, педагогів та меценатів у розбудову системи педагогічних навчальних закладів для підготовки педагогічних кадрів церковно-парафіяльних шкіл. Зокрема 9 січня 1894 року під егідою Спасо-Преображенського братства було відкрито Лубенську братську учительську школу. З перших років своєї діяльності Братство відзначало недостачу підготовлених вчителів для початкових церковних шкіл. Школа була створена з ініціативи таємного радника

Г. Зінченка, почесного попечителя церковної школи Лубенського повіту. Утримувалася вона на місцеві кошти: у 1902 р. в ній навчалося 85 учнів, а закінчили того ж року 12 [205, арк. 20]. У 1903 р. школу було перетворено на двокласне училище, оскільки на той час вже діяла Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа, а утримання двох таких шкіл було фінансовим тягарем для Полтавської єпархії. У зв'язку з присвоєнням школі статусу другокласного училища, державну позику на її утримання було зменшено з 8300 руб. до 3000 руб. на рік [80, арк. 238]. Школа втратила можливість видавати свідоцтва про кваліфікацію вчителів церковно-парафіяльних шкіл і готувала лише вчителів шкіл грамоти, що призвело до різкого скорочення кількості учнів. У 1904 році в училищі були відкриті музично-співочі класи для підготовки псаломщиків-регентів; за 15 років, з 1894 по 1905 рік, Лубенське братське училище провело 13 випусків: 173 його випускники стали вчителями церковних шкіл або псаломщиками. До речі, 108 колишніх вихованців училища працювали церковними вчителями.

Підготовку вчителів для однокласних церковно-парафіяльних шкіл Полтавської губернії здійснювала Олександро-Миколаївська церковно-учительська школа поблизу Шведської могили на околиці Полтави. Відкрито її було 17 жовтня 1889 року на землі, подарованій купецькою дочкою М. Прохоровою, при сприянні єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона та Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. Збудували її було на кошти благодійників та за рахунок допомоги від Святійшого Синоду (15000 крб), частково на капітал таємного радника Й. Судієнка (19200 крб). До школи приймали молодь віком від 14 років, більшість з яких закінчили парафіяльні школи, мали гарні оцінки, зразкову поведінку та вміли співати. Більшість з них були дітьми фермерів, духовенства та релігійних лідерів. Найбідніші учні отримували повну шкільну стипендію. Після вступу вони склали іспити за програмою дворічної парафіяльної школи: Закон Божий, російська і слов'янська мови, математика, історія Росії, географія, церковний спів і т.д. У 1889 р. вперше було зараховано 30 вихованців. Із них

відоме навіть ім'я першого учня, який записався до школи. Ним був випускник Велико-Сорочинського двокласного міністерського училища Д. Руденко-Назаренко [191, с. 2065]. Для практичних занять учнів при Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було відкрито зразкову однокласну церковно-парафіяльну школу. При ній були сад, город, пасіка, приміщення для занять із столярної і токарної справи. Першими учителями школи стали кандидат Московської духовної академії Володимир Овсієвський (завідуючий школи), кандидат Петербурзької духовної академії Григорій Самойлович, а також учитель співів у зразковій однокласній церковно-парафіяльній школі С. Пітерський. Було утворено спеціальну комісію для складання програми діяльності школи у складі: єпархіального спостерігача церковно-парафіяльних шкіл Полтавської єпархії І. Ольшевського, протоієрея Ф. Лазурського і викладача духовної семінарії В. Конопатова. За зразок комісія взяла програму Свято-Володимирської жіночої церковно-учительської школи у Санкт-Петербурзі. Перші студенти перебували на повному утриманні протягом трьох років навчання, а після закінчення отримували свідоцтво на звання вчителя церковно-парафіяльної школи і звільнялися від військової служби за умови, що пропрацюють вчителями не менше п'яти років [216, с. 2116]. У 1901–1902 навчальному році в Нормальному училищі навчалося 63 учні. Того ж року відбувся перший випуск для тих, хто закінчив повний курс, і 22 з 30 учнів отримали дипломи, шестеро з них - з «відзнакою». 1905 року на утримання школи, окрім місцевих коштів, Святійшим Синодом було асигновано 282 крб 46 коп. [47, арк.3–89, арк. 3].

У 1907 році в церковно-учительській школі вже навчалося 85 учнів, та працювало 6 учителів і 1 учитель співів, 1 – ремесел, 1 – сільського господарства. Шкільна бібліотека нараховувала 1173 примірники книг. У 1911–1912 навчальному році в Олександро-Миколаївській церковно-учительській школі було вже 93 учня (35 у молодшому відділенні, 30 у середньому і 28 у старшому). З них у гуртожитку проживало 63 учня і 40 отримували стипендії [121, с. 916–934].

Кожен з педагогів та діячів зробив свій внесок у розбудову та організацію систем народної освіти, зокрема церковно-парафіяльних шкіл. Їхні роботи стали методичними рекомендаціями для багатьох вчителів, а наступні покоління дослідників відмітили велику значущість їхньої праці. Нами було досліджено досвід цих видатних постатей та виокремлено особливості організації навчального процесу церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початку XX століть.

Висновки до розділу 1

Комплексний аналіз історії церковно-парафіяльних шкіл в системі освіти XIX–початку XX століть дозволяє зробити висновок, що церковно-парафіяльні школи відігравали важливу роль у процесі виховання та навчання підростаючого покоління. Царський уряд обрав православне духовенство як охоронця інтересів імперії.

Проблема є мало дослідженою у зв'язку з її фрагментарним вивченням, що було цілком зосереджено в руках учених-богословів, які трималися автономно щодо загального світського розвитку вітчизняної освіти і культури та з радянським періодом, у якому проблема вивчення організації процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України майже не досліджувалася з огляду на специфіку становища Церкви. Цей контекст дав нам можливість в свою чергу виділити три напрями. Перший напрям дослідження проблеми розкрив: 1) номенклатуру навчальних програм, їх зміст, досвід та результати підготовки учнів; 2) доробок сподвижників-викладачів церковно-парафіяльної системи освіти (підручники, посібники, рекомендації щодо проведення уроків тощо); 3) офіційні керівні документи, законодавчі акти, статuti, звіти, що розкривали діяльність Навчального комітету при Святійшому Синоді. Другий напрям представлений православною журналістикою, окремими дослідженнями переважно з історії Православної Церкви та духовної освіти. Третій напрям схарактеризований епізодичним суб'єктивним висвітленням педагогічного компонента духовної шкільної

освіти. Незначна частина публікацій цього напрямку присвячені окремим видатними особистостям церковної школи.

Дослідження цієї теми демонструє необхідність критичного підходу до джерел, на яких ґрунтується дослідження, зокрема до звітів духовенства. Вони містять вражаючі дані про досить швидке зростання кількості парафіяльних шкіл. Тому необхідно порівнювати різні типи матеріалів, щоб виявити істину. Бажано визначити особливості історичних досліджень церковно-парафіяльних шкіл у певний період, розділивши його на три етапи: дореволюційний (до 1917 року), радянський та сучасний.

На початку XIX століття російський імперський уряд взявся за вирішення проблеми неписьменності і видав низку законів про заснування шкіл для навчання дітей. Управління новими школами царський уряд доручив православному духовенству. На той час духовенство було найосвіченішою частиною населення і уряд за допомогою духовенства також прагнув виховувати населення в послуху диктатурі та імперії. Духовенству було доручено управління початковими школами, які офіційно називалися церковно-парафіяльними, а в 1836 році православне духовенство отримало право відкривати школи для навчання селянських дітей Закону Божому, читанню, письму і рахунку, а за Миколи I були офіційно визнані школи при монастирях і церквах. Святійший Синод заохочував духовенство відкривати парафіяльні школи у своєму царському указі від 29 жовтня 1836 року.

Починаючи з 1884 року, російський імперський уряд розробив і видав низку указів і постанов щодо освітньої діяльності духовенства: «Положення про церковно-парафіяльні школи» 1884 року, «Навчальний план церковно-парафіяльних шкіл» 1886 року, «Положення про школи грамоти» 1891 року, «Положення про церковно-парафіяльні школи Православної Церкви» та «Положення про церковно-парафіяльні школи Православної Церкви та правила управління школами грамоти» у 1896 році та «Положення про церковні школи» у 1902 році. Публікація цих документів ознаменувала новий етап у розвитку церковних шкіл, коли парафіяльні школи отримали державну

підтримку і стали невід'ємною частиною початкових шкіл. Протягом короткого періоду часу послідовно втілювалися в життя плани заснування церковно-парафіяльних шкіл, створювалися церковно-парафіяльні ради та надавалася підтримка школам на місцевому рівні.

У досліджуваний період освіта і виховання визначалися як взаємодіючі елементи єдиного навчального процесу. У парафіяльних школах домінувала релігійна підготовка (Закон Божий, церковнослов'янська мова, церковний спів), але зв'язок зі світським життям залишався тісним (заняття рукоділлям, садівництвом, бджільництвом тощо). Читання житій святих було елементом морального виховання і слугувало добрим прикладом для дітей. Важливою була також участь дітей у церковних святах, хресних ходах, співах у церкві, допомозі священнику під час богослужінь і читання в хорі. Таким чином школа пристосовувалася до реальних потреб населення. Виховання в парафіяльних школах ґрунтувалося на загальнолюдських християнських принципах, учнів вчили поважати порядок, бути справедливими, любити і поважати старших, бути чесними, ввічливими і охайними. У школах використовувалися підручники і матеріали, написані спеціально для учнів і вчителів церковно-парафіяльних шкіл. Навчальна література була написана на належному методичному рівні, але її бракувало. Церковно-парафіяльні школи стали невід'ємною частиною системи початкової освіти Російської імперії. Церковно-парафіяльні школи надавали початкову освіту поколінням українських селян, навчали їх нормам християнської моралі та мали позитивний вплив на формування їхньої культури і духовності. Церковно-парафіяльні школи були консервативними і мали обмежену навчальну програму, але в результаті учні оволодівали навичками грамотності та набували базового морального кодексу. Організацією народної освіти опікувався Святійший Синод. Це було пов'язано з тим, що православне духовенство через свої школи мало значний вплив на формування релігійної свідомості своїх послідовників. Державна підтримка цього типу шкіл сприяла оновленню навчально-методичного забезпечення. Хоча церковно-парафіяльні

школи обслуговували порівняно невелику кількість учнів шкільного віку, ця форма початкової освіти виявилася найбільш ефективною у віддалених селах і селищах України. Тому в цьому відношенні робота церковно-парафіяльних шкіл заслуговує на позитивну оцінку.

Узагальнення історичного досвіду співпраці державних і церковних структур у галузі освіти може слугувати теоретичним підґрунтям для подолання негативних явищ у навчально-виховному процесі в сучасних школах, сприяти духовній єдності українського народу та прогресу в політичній, економічній, соціальній і духовній сферах.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У цьому розділі розглянуто основні положення організації навчальної, виховної та позаурочної діяльності учнів церковно-парафіяльних шкіл. Також зосереджено увагу на навчально-методичних матеріалах та літературі для позакласного читання, яка використовувалася під час здійснення навчально-виховного процесу у церковно-парафіяльних школах України ХІХ – початку ХХ століть. Схарактеризовано виховний вплив навчальних посібників та позакласної літератури, що пропонувалася до вивчення та опанування учнями церковно-парафіяльних шкіл України ХІХ – початку ХХ століть. З часу утворення церковно-парафіяльних шкіл основними навчальними книгами були часослов і псалтир, для вивчення яких використовувався прийом неусвідомленого запам'ятовування – «зазубрювання». З другої половини ХІХ століття церковна школа застосовувала досягнення земської педагогіки, а саме найкращі підручники та методичні рекомендації стосовно вивчення світських дисциплін. Наприкінці ХІХ століття активна робота церковних педагогів привела до оформлення методики вивчення Закону Божого як окремої педагогічної дисципліни, що швидко накопичувала та узагальнювала кращий досвід викладання цього предмету. Серед методичних досягнень церковних педагогів вагоме місце займали напрацювання харківських діячів церковно-шкільної справи. Церковна педагогіка накопичила значний досвід щодо викладання предметів Закону Божого: спеціальні програми, загальні рекомендації та поурочні плани з вивчення Старого та Нового Заповітів, священної історії, катехізису та богослужіння літератури, призначеної для земських шкіл.

2.1. Учительський контингент церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початку XX століть

Питання якості освіти в церковних школах нерозривно пов'язане з питанням про рівень педагогічного складу. Із самого початку реформи він стояв дуже гостро.

На першому етапі розвитку церковно-парафіяльних шкіл велику роль у питанні про вчительські кадри відводилася парафіяльним священникам. Саме вони ставали творцями та завідувачами церковних шкіл. Часто ініціатива духовенства значною мірою мотивувалася духовним начальством. Але виконання обов'язків завідувача школою, без особливого бажання, накладало на священника низку необхідних зобов'язань: пошук приміщення, переговори з селянським суспільством, пошук вчителя чи виконання цих обов'язків самому. Організація школи вимагала чимало витрат і матеріальних та моральних, які майже не поповнювалися начальством. Праця завідувача школою не оплачувалася, що робило його малопривабливим для духовенства. Увага з боку начальства до священників, які вели школу, далеко не завжди могли винагородити їхні зусилля.

Тому не дивно, що на Надзвичайних зборах Училищної ради, торкнувшись питання про надання прав та переваг службовцям та учням у церковно-парафіяльних школах, учасниками було висунуто клопотання перед Святійшим Синодом про цілу низку заходів, що стосуються духовенства. Зокрема, було зазначено, що призначення платні з скарбниці «призначається переважно причтам тих парафій, у яких існує церковно-парафіяльна школа або школа грамоти, де священники несуть безоплатні праці із завідування цими школами та навчання в них». Подання до нагород духовенства, які проявили себе в працях з організації церковних шкіл, має виходити з єпархіальної училищної ради, а не духовної консисторії. Священникам, які протягом двадцяти п'яти років безоплатно прослужили завідувачами та законоучителями у церковно-парафіяльних школах скоротити: 35-річний термін вислуги на пенсію на десять років [109, с. 25].

Крім організації школи та пошуку матеріальних засобів, що забезпечують її діяльність, на священника лягали інші обов'язки. Головним серед них, означеним в Правилах 1884 року, було законоучительство – викладання Закону Божого, який був основним предметом у церковних школах.

З одного боку, викладання цього предмета було найближче і знайоме духовенству, з іншого – через те, що цей предмет був основним, йому відводилося багато годин на викладання (7 годин на тиждень), що забирало в них багато часу і сил. Якщо ж у приході була не лише сільська церковно-парафіяльна школа, а й сільська школа грамоти, то священникові доводилося витратити час та кошти на роз'їзди. Але головне, священники-законовчителі в церковних школах викладали переважно безкоштовно. Організуючи школу, збираючи пожертвування з парафіян, вони у вкрай поодиноких, виняткових випадках, отримували платню.

Лише у 1898 році, на Надзвичайних зборах Училищної ради при Святійшому Синоді було порушено питання необхідності винагороди законовчителів. У цей період (1898 року) загальна кількість законовчителів, включаючи світських осіб, становила 33981 людей, з яких отримували платню лише 3557 (10,5 %). Через чотири роки відсоток дещо збільшився, але водночас 82 %, тобто. 24171 законовчителів із духовенства, викладали Закон Божий безкоштовно. З тих же, хто отримував платню, переважна більшість (75 %) отримували незначну суму, що не перевищувала 60 рублів на рік. Спостерігачі зазначали, що для того, «щоб священники почувалися суворо відповідальними за церковні школи», необхідно запровадити оплату праці повсюдно, довівши її хоча б до 60 рублів на рік [109, с. 25].

На першому етапі існування церковних шкіл викладання Божого Закону могло покладатися і на інших членів причту, але це було швидше винятком, ніж правилом. У 1889 року диякони становили 2 %, а псаломщики 1,2 % від загальної кількості законовчителів (8,5 тис. людей). Надалі цей відсоток дещо зріс, але навіть у загальній сумі не перевищував 10 %.

Велику роль у викладанні Закону Божого відігравали «світські особи». Сам К. Побєдоносцев називав міркування про те, що тільки священник може викладати Закон Божий «попівською логікою»: «скільки ми знаємо вчителів та вчительок, які справді вміють вести дітей у церкву успішніше, ніж священник із підручником». Тому, що в серпні 1888 року Святійшим Синодом було дозволено «в крайніх випадках» з дозволу єпархіального архієрея доручати світським особам викладання Закону Божого в початкових училищах. Щоправда, при цьому під «світськими особами» малися на увазі осіб, які здобули богословську освіту в духовних навчальних закладах, а тому були переважно вихідцями з духовного стану. У «правилах про школи грамоти» 1891 року говорилося, що викладання могло бути покладено на людину, яка пройшла попередню співбесіду зі священником і того, хто виявився «досить обізнаним у Законі Божому». Надалі, у міру поширення шкіл, Святійший Синод у 1900 році видав ухвалу, що дозволяла викладання цього предмета в церковно-парафіяльних школах «особам, які не мають богословської освіти».

Дозвіл викладати Закон Божий світським учителям став для духовенства певною допомогою у веденні цього предмета. У звітах обер-прокурора залучення світських вчителів пояснювалося труднощами для священників вести їх у школах віддалених від місця проживання священника, або внаслідок численності шкіл, приписаних до приходу. При цьому на священника покладался контроль за діяльністю цих вчителів.

У результаті з 1889 року починається неухильне зростання чисельності світських законоучителів, який в 1900 досягає свого піку – 24 % (9463 з 37948). При цьому їхня переважна частина (95 %) поєднувала законоучительство та викладання інших предметів. Надалі починається скорочення цього типу вчителів Закону Божого, головною причиною, на наш погляд, є зменшення чисельності шкіл грамоти, де працювали, головним чином, світські законоучителі. Але, незважаючи на значне збільшення чисельності світських законоучителів, саме священники переважно викладали Закон Божий у

церковній школі. Принагідно додамо, що відсоток священників із загальної кількості законоучителів рідко був нижчим за 80 %. Збільшувалася і абсолютна чисельність священників, які викладають Закон Божий, яка зросла з 8500 у 1889 році до 35316 у 1903 році. Якщо зіставляти ці цифри із загальним числом білого духовенства, ми побачимо, що до 1903 року 78 % їх викладало Закон Божий у церковних школах. Тим самим можна стверджувати, що переважна частина священників тісно пов'язана з навчанням дітей у церковних школах.

Але це стосувалося найчастіше виключно викладання Закону Божого. Що ж до інших предметів, то тут ситуація була дещо іншою. Відповідно до «Правил» 1884 року викладання всіх предметів покладалося насамперед на священників. Це було викликано, по-перше, бажанням посилити вплив духовенства на підростаюче покоління, що ставилося за мету реформи, а по-друге, відсутністю підготовлених педагогічних кадрів. Однак духовенству було вкрай важко поєднувати виконання своїх прямих обов'язків (ведення богослужіння) та викладання в церковно-парафіяльних школах, що не було секретом для начальства. Крім того, велика частина священників не мала бажання та схильності до вчительської діяльності. О. Новіков зазначав у своїх «Записках»: «Трохи добрих священників, трохи нікуди непридатних. Більшість веде справу чужими руками. а самі намагаються, головним чином, не обтяжити себе зайвою роботою, аби від начальства не потрапило... Хороший священник, добрий диякон, а до школи не годяться. Тим часом школа їм доручена. Ось де драматизм становища» [109, с. 78].

Загалом диякони не дуже охоче працювали в школі, особливо у перші роки після затвердження «Правил про церковно-парафіяльні школи». Імовірно, давалася ознака незвичності поєднання двох видів служіння — вчительського та церковного. У 1889 році лише 1097 дияконів навчали дітей у церковних школах, що становило близько 9 % від загальної кількості священнослужителів, які мали цей сан. До 1893 цей показник зріс до 22 %, а в 1898 досяг 28 %. У цей час вони становили близько 10 % від загальної

кількості вчителів, як і в церковних школах. Таким чином, можна говорити про те, що створення «навчального дияконства» не могло забезпечити церковно-парафіяльні школи, що розвивається, достатньою кількістю педагогічних кадрів. А те, що залучення дияконів до викладацької діяльності забезпечувалося адміністративними заходами, дозволяє зробити висновок про не високий якісний рівень цього викладання. Інші члени причту – псаломщики – також займалися навчанням дітей у новостворених церковних школах. Спочатку кількість вчителів-псаломщиків перевищувала в 1,5-2 рази кількість вчителів дияконів, що можна пояснити тим, що загальна чисельність псаломщиків становила в 80-х – 90-х роках 40-44 тисячі осіб, тоді як кількість дияконів була 11-14 тисяч. У цілому ж псаломщики значно меншою мірою, ніж інші члени причту, виявилися залученими до діяльності церковних шкіл. Частково причина цього в їхньому освітньому рівні, який відрізнявся від рівня дияконів не на краще. виправити це становище, на думку деяких спостерігачів, можна було б, якби замість позначення ще одного псаломщика в парафію, яка могла б виконувати вчительські обов'язки, зобов'язати цей приход вносити суму, рівну доходу псаломщика, на утримання вчителя церковно-парафіяльної школи. Невисокий якісний рівень викладання псаломщиками приводив до того, що з 1899 року їх чисельність, як учителів церковних шкіл, починає знижуватися, поступаючись світським вчителям.

За відомостями за 1896–1897 рік, із 50 єпархій, де вчителями складалося 15 тисяч осіб, було: священників – 561, (3,5 % від загальної кількості), дияконів – 2154 (13,6 %), псаломщиків – 1903 (12,1 %), світських осіб – 11211 (70,8 %). Причому світських вчителів, як чоловіків, так і жінок, було приблизно порівну, посади «заміщуються переважно особами, які здобули освіту в духовних навчальних закладах та жіночих училищах духовного відомства». Для підготовки педагогічних кадрів із числа семінаристів за кожної семінарії було створено зразкові школи. У звіті за 1885 рік обер-прокурор зазначав, що «завдяки цим школам духовні семінарії стають водночас і учительськими семінаріями» [207, с. 75].

Але духовні навчальні заклади не могли повною мірою забезпечити педагогічними кадрами число шкіл, що швидко величається. Для випускників семінарій та училищ служба в сільській школі не могла здаватися престижною через важку працю та низьку платню. Щоправда, при цьому слід зазначити, що вона могла служити початком подальшої духовної кар'єри, чим таки приваблювала певну частину семінаристів, але вони сприймали свою службу в церковно-парафіяльних школах як тимчасову. Тим самим практика досить швидко показала, що крім випускників духовних шкіл Святійшого Синоду необхідно приймати інших осіб, щоб заповнити вчительські місця в школах, що швидко збільшуються. Уже в «Правилах» зазначалося, що викладачами церковно-парафіяльних шкіл можуть бути особи, які мають звання вчителя початкового народного училища. Нестача учительських кадрів змушувала вже з 1884 року приймати на допомогу як учителів церковно-парафіяльних шкіл випускників початкових народних шкіл.

Склад учителів церковно-парафіяльних шкіл був дуже різноманітний. Як зазначав у своїх записках колишній сільський вчитель М. Реморов, що «крім невеликої кількості людей, щиро відданих справі, там фігурують і напівграмотні дячки, і псаломщики, «батюшчині» синки, виключені з семінарії, і батюшчині доньки, які закінчили курси». Крім цих осіб за приналежністю до кліру чи духовних навчальних закладів, які мали право на викладання, священники все більше починають залучати грамотне сільське населення. Як правило, це були відставні солдати або селяни, яких священники пропонували на посаду вчителів через єпархіальні ради училища [192, с. 15].

Для спрощення процедури призначення світських вчителів до церковних шкіл у грудні 1890 року Святійшим Синодом було затверджено правила для отримання свідоцтва на звання вчителя однокласної церковно-парафіяльної школи. Тим самим світські вчителі церковних шкіл, які мають різний освітній рівень, отримували офіційну можливість зафіксувати свій статус і прирівнятися до вчителів шкіл. Крім того, в Училищній Раді при Святійшому

Синоді вважали, що курс занадто незначний для викладання в них. Тому новим законом воно суттєво підвищило вимоги для вчителів свого відомства, довівши їх «майже до обсягу шестирічного курсу міських училищ». Свідомство про знання вчителя ЦПШ дозволяло говорити про відносно високий освітній рівень педагога. Відповідно до Правил про школи грамоти, постає питання про підготовку вчителів для них. Цей тип школи не передбачав професійного вчителя. На першому етапі викладачами у школах грамоти були члени кліру, особи селянського стану, які закінчили курс начальних народних училищ, члени сімей церковнослужителів, відставні військові, нижні чини. Як припускав К. Победоносцев, надалі роль вчителів шкіл грамоти виконуватимуть, головним чином, люди, які продовжують займатися сільським господарством, але в той час, коли робіт у полі немає, вони навчали б дітей односельців. За ступенем освіти вони були значно нижчими за вчителів церковноприходських шкіл. Недолік освіти та педагогічної підготовки «неправоздатні» учителі, за зауваженням звітів, заповнювали старанністю та старанністю до справи». Як зазначає звіт Кишинівської єпархіальної ради, початок навчальних занять щодня зі сходом сонця і кінець їх – із заходом сонця – це звичайне явище в тих школах, де вчителями стоять ревні трудівники з неправоздатних. У доповіді Чернігівської єпархіальної ради зазначається, що «склад вчителів шкіл грамоти досягає більш-менш задовільних результатів лише завдяки винятковій наполегливій праці». Наявність вчителів, які не мають спеціальної підготовки, але для яких викладання в школах є одним з видів діяльності (поряд з землеробством), з одного боку, дозволяло витратити на утримання школи дуже невеликі кошти, а з іншого, призводило до невисокої якості освіти їхніх учнів. Вирішення цієї проблеми бачилося обер-прокурору та його співробітникам у створенні навчальних закладів, які б давали підготовку селянським дітям, але не відривали їх від середовища, аби надалі вони, володіючи педагогічними навичками, могли викладати в школах грамоти, водночас займаючись сільським господарством.

Ключовим питанням для діяльності світських вчителів є їх винагорода та розміри одержуваної платні. На відміну від вчителів з числа членів причту, які, як правило, працювали, не отримуючи оплати за роботу в школі, світські вчителі, не маючи інших постійних доходів, жили за рахунок учительської платні. Його розмір був вкрай важливим фактором, що впливає на рівень життя вчителів, на ставлення до церковної школи та плинність кадрів. Важливість цього питання усвідомлювалась церковно-шкільним начальством. Тому не дивно, що з перших років поширення церковно-парафіяльних шкіл, утримання педагогів стає головною статтею витрати у бюджеті церковної школи. Згідно з наявними відомостями, до 1 січня 1886 р. у 52 єпархіях на це виділялося 362 128 рублів, що становило 68 % від усіх дорослих утримання шкіл. Значна частина коштів, що була у розпорядженні місцевих єпархіальних училищних рад, також надходила на «платню учням». На противагу до цього, запитання щодо достатнього утримання вчителів не було вирішено протягом багатьох років. Як уже зазначалося вище, необхідним мінімумом для діяльності вчителів церковно-парафіяльної школи було визнано суму у вигляді 120 рублів на рік. Деякі єпархіальні училищні поради вважали, що розмір платні має бути у півтора рази вищим. Проте насправді матеріальне забезпечення вчителів церковних шкіл сильно відставало цих вимог.

Значне збільшення платні починається лише з 1897 року, коли з скарбниці починають надходити великі асигнування. Але даними звіту обер-прокурора в 1898 році значна частина вчителів церковно-парафіяльних шкіл (43 %) отримувала платню в розмірі від 100 до 199 рублів. У той же час близько чверті вчителів (25 %) отримувало менше 100 рублів і приблизно стільки ж вчителів (16 %) отримували на рік від 200 до 299 рублів. Надалі це співвідношення з кожним роком змінювалося у бік збільшення числа вчителів, які отримують вищу платню». Тим не менш, навіть у 1902 році рівень платні основної маси вчителів у церковно-парафіяльній школі залишався низьким порівняно з рівнем оплати праці викладачів у земських школах губерній (за даними раніше

за 1894). 41% вчителів отримував винагороду у вигляді 240-360 рублів на рік, а чверть складу (25 %) – від 180 до 240 рублів».

Нагальну необхідність збільшення винагороди вчителям та встановлення надбавки до жалування за вислугу, як ледь не дійсний засіб поліпшення педагогічного складу, визнавали місцеві органи, завідувачі церковних шкіл. Проблема утримання кваліфікованих кадрів виявляється пов'язаною майже виключно з їхньою винагородою. Утримання вчителів другокласних шкіл у 1896 році визначався в наступному розмірі: 150 – священникові-завідуючому, 360 – старшому і 300 – молодшому вчителю другого класу та 240 вчителю зразкової школи грамоти. У зв'язку зі збільшенням окладів у земських школах, туди почали йти багато вчителів. Тому в 1900 році обер-прокурор просив підняти платню вчителям, для чого потрібно було збільшити бюджет школи вдвічі (до 3 тисяч рублів). Платня законовчителя зростала до 360 рублів, старшого вчителя до 540, а двом іншим вчителям до 480 рублів на рік. Щорічне утримання шкільного будинку має коштувати 600 рублів. Планувалося відкрити 540 другокласних шкіл. За обсягом курсу, на думку К. Победоносцева, другокласні школи повинні виявитися «вищими за жіночі прогімназії і не нижчими за повітові училища» [112, с. 12].

Крім низької винагороди, що надходила від єпархіальної влади, великою проблемою для вчителів церковних шкіл було і його нерегулярне отримання її. Платня вчителям видавалося або в повітовому місті, куди вони повинні були добиратися самостійно, або поштою, але тоді проблеми виникали через її відсутність у цій місцевості. У результаті щомісяця її могли отримувати лише близько 30 % вчителів.

Таким чином, Святійший Синод, щоб зупинити звільнення кращих вчителів, мав прагнути до підвищення платні, організації пенсійних кас та наділення їх певними пільгами, пов'язаними з духовним відомством. До останніх можна віднести полегшення вступу вчителів до кліру та безкоштовне навчання дітей у духовних навчальних закладах. Спостерігаючи динаміку розвитку церковних шкіл, не можна не помітити, що Святійший Синод

докладав певних зусиль до цього, але, незважаючи на це, матеріальне становище педагогічного складу земських шкіл, як і раніше, залишалося дещо кращим.

Поступове збільшення платні вчителям церковних шкіл та загальне підвищення освіти в країні призводило до того, що однією з головних тенденцій стає щорічне збільшення освітнього цензу вчителів. Цей процес йшов швидше у церковно-парафіяльних школах і був менш помітним у школах грамоти. З 1898 по 1904 рік у складі вчителів церковної школи неухильно і значною мірою знижувалася частка викладачів, які не мали свідчень, що давали право бути вчителем, – з 60,6 % до 31,9 %. У повній відповідності з цим процесом знаходилася тенденція до збільшення, абсолютного та відносного, числа осіб, які мали і свідоцтва на звання вчителя початкової школи та школи грамоти. Правоздатних вчителів, згідно зі звітом за 1902 рік, в однокласних церковно-парафіяльних школах було 77 %, у школах грамоти – 25 %. У 1905 церковно-парафіяльні школи були забезпечені правоздатними вчителями на 81%.

У той самий час слід зазначити, що з учительського персоналу церковних шкіл зберігалось переважання осіб, мали низький рівень освіти: які навчалися в прогімназіях, духовних училищах, початкових навчальних закладах чи мали домашню освіту. тобто. найчастіше вмiли лише читати, писати і виробляти найелементарніші арифметичні дії. Таких серед учителів у 1900 році було 23 645 осіб з 39 615 (59 %). Чисельність осіб з вищою освітою, хоч і збільшувалася за абсолютними показниками, але темпи цього зростання були незначними, а відсоток вкрай малим.

Незважаючи на проблеми з педагогічними кадрами та брак коштів на утримання приміщень церковно-парафіяльних шкіл та фінансування покращення умов освіти, процес організації навчального процесу показав себе ефективним та всеосяжним.

2.2 Особливості організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах

Церковно-парафіяльні школи були найбільш поширеними закладами надання початкової (базової) освіти серед просто прошарку населення. Історики та педагоги зазначають, що ці заклади освіти могли надати базові вміння та навички. Існували вони майже у кожному населеному пункті, де були церкви. В основному, вчителями церковно-парафіяльних шкіл були дяки та священники. З цього можна зробити висновки, що релігійний компонент освіти був основним, але і дисципліни світського напрямку викладалися. Також учні даних закладів освіти могли отримати додаткові вміння, знання і навички з різного виду ремесел. Розглянемо особливості навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах більш детально.

Під час дослідження, нами було визначено основні етапи: I (початок XIX ст. – 1864 р.) – формування мережі початкових шкіл України; II (1864–1884 рр.) – реформування системи церковно-парафіяльних шкіл; III – (1884 – початок XX ст.) – розвиток церковно-парафіяльної школи та її занепад. Основні етапи визначено на основі наступних критеріїв: реальний стан церковно-парафіяльних шкіл; зміст нормативних документів Святійшого Синоду, духовної Консисторій; розпорядження Міністерства народної освіти та губернських органів влади; звіти Обер-прокурорів; розвиток системи освіти.

Першим етапом є *формування мережі початкових шкіл України (початок XIX ст. – 1864 р)*: це був її поступовий перехід до формування загальнодержавної системи народної освіти. Про зміни ставлення самодержавства до проблем освіти свідчить прийняття статутів 1804 та 1828 рр., положення яких визначали організаційні засади функціонування закладів освіти взагалі та, зокрема, початкової. У першій половині XIX ст. поруч із церковною, формувалася система світської освіти, де роль духовенства була також вагомою. Щодо парафіяльної освіти, найбільш масової форми навчання в зазначений період, то нею опікувалися церковнослужителі.

У 1802 році було створено Міністерство народної освіти, а 5 вересня 1804 року прийнято статут університетів – Московського, Харківського, Казанського. Центром освіти та осередком культури на всій Лівобережній Україні, а також на Слобожанщині, одночасно центром Харківського навчального округу (Слободсько-Українська, Воронізька, Орловська, Курська, Чернігівська, Київська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Земля Донських козаків, Земля Чорноморського війська) став відкритий у 1805 році Харківський імператорський університет, що був вищим ступенем освіти для підвідомчих йому інших типів навчальних закладів.

У статутах 1804 р. та 1828 р., а також у пізніше прийнятих освітніх документах (1864 р. та 1874 р.) ключовими питанням визначалися: організаційна структура освіти, матеріальне забезпечення та наявність педагогічних кадрів. Статутом 1804 року передбачалося, що кожна церковна парафія або дві разом, залежно від кількості парафіян та віддаленості їхнього місця мешкання, мусять мати хоча б одне училище, керівництво яким доручалося місцевому священнику та утримувалося на громадські кошти в державних селах, а в поміщицьких – «надаються просвітницькому та благодійницькому піклуванню самих поміщиків» [118, арк. 14-14 зв]. На відміну від попереднього документу, до вже існуючих однокласних шкіл (1–2 рр. навчання) і шкіл грамоти (1 р.), додалися двокласні, де навчалися 4–5 років. Збільшення тривалості навчання сприяло відповідно й збільшенню питомої ваги світського компонента у початковій освіті, яка змістовно мала релігійний характер [221, с. 5].

Реформування мало на меті підготувати учнів до вступу до вищого розряду навчальних закладів і одержання закінченої освіти в кожному з них. Система освіти складалася в єдиний безперервний ланцюг, у якому кожна ланка була не самостійним цілим, а ставала необхідним з'єднанням попереднього ступеню освіти з наступним. Обсяг змісту кожного ступеня навчання обмежувався культурними потребами соціального стану учнів, на яких був розрахований. Ця негативна риса документу містила в собі глибоку

суперечність, бо на тривалий час закріпила у сільській місцевості тільки елементарні школи, що зберігало низький рівень освіти у переважній більшості населення.

Явище церковно-парафіяльних шкіл виникло після запровадження шкільної реформи 1804 року. Відповідно до неї місія з поширення серед населення базових основ грамоти покладалася на Церкву. Тогочасний уряд вважав, що Церква найкраще справлялася з вихованням дітей у русі релігії та поваги до існуючого монархічного устрою державної влади. Слід зазначити, що на відміну від шкіл інших відомств, де кошти виділялися безпосередньо на школи, духовенство коштів не отримувало і всі організаційні питання вирішувало за рахунок приходу. Духovenство навчало народ безоплатно. Під шкільні заняття пристосовувалися власні будинки священників, трапезні та церковні сторожки, а також будинки парафіян. Книги та необхідний інвентар купувався коштом самого священника, поза всяким сумнівом, це був великий внесок духовенства. Курс навчання у церковно-парафіяльній школі цілком відповідав потребам аграрного українського суспільства. Здебільшого селяни досить охоче надсилали до церковно-парафіяльних шкіл своїх дітей, знаючи, що в них навчають тому, що робить людину істинним християнином.

Якщо у відповідності до статуту 1804 року навчальні заклади мали всестановий характер, то статут 1828 року чітко закріплював соціальну диференціацію учнів. Кількісні та якісні позитивні зрушення у галузі початкової освіти відбувалися, насамперед, у губернських містах, де передбачалося відкриття гімназій, а також у повітових містечках, де планувалося заснування парафіяльних училищ. Отже, керівні освітні документи визначали організаційні положення системи освіти, типи навчальних закладів для міста і села. Така структура освітніх закладів зберігалася протягом першої половини XIX століття.

Щодо участі духовенства у справі початкової освіти, то Святійший Синод приймав і самостійні рішення. Так, у вересні 1804 року було прийнято «Положення про участь священно- та церковнослужителів в організації

сільських парафіяльних училищ». Головне управління училищ, на розгляд якого надійшов документ, визнало його достатнім для організації початкових шкіл. Це розпорядження заповнило важливу прогалину, допущену Міністерством народної освіти, яке лише директивно вирішувало питання кадрового та матеріального забезпечення, а Святійший Синод прямо вказав на дияконів і причетників, які мали семінарську освіту, як на сільських вчителів.

Професор Харківського університету І. Тимковський, перевіряючи стан роботи офіційних церковних шкіл, відкритих за статутом 1804 р., зустрів на Харківщині лише одного вчителя, який мав гарну російську вимову [33, с. 148]. Насильницьке впровадження царизмом парафіяльних училищ нищило національну початкову освіту. Населення чинило опір своїм байдужим ставленням до нових навчальних закладів.

Наглядачі шкіл змушені були звертатися за допомогою до місцевої влади з проханням застосувати примусові заходи. Допомога такої посадової особи мала вирішальне значення для долі школи: бездіяльність вовчанського та зміївського повітових справників привела до відсутності шкіл, а сумлінність останніх у Харківському та Сумському повітах допомогла їх відкриттю у кількості 15 [33, с. 140]. Так, богодухівський справник 15 жовтня 1805р. повідомляв до єпархії, що керівництво Колотаївської, Краснокутської, та Рубльовської волостей зобов'язувалося надавати приміщення для школи, кошти на його утримання та оплату праці вчителів [41, арк. 16 зв].

Нові училища, що відкривалися у волості, територіально були дуже віддалені від місця мешкання дітей, на відміну від дяківських шкіл, що знаходились в селах. Крім того, училища нав'язувалися примусово, регламентація їхньої діяльності не співпадала із сезонним графіком польових робіт. Бідність селянства унеможлиблювала оплату додаткових податків для утримання шкіл. Отже, значне оподаткування селянства на користь держави і ще більше – на поміщика, та додаткове – на школу – відвертали увагу громади від підтримки важливої освітянської ініціативи.

Обидва документи залишали незмінними основні засади функціонування парафіяльних шкіл. Керівництво та утримання здійснювали священники, громада та поміщики. Статут 1804 року поклав початок розвитку систематичної початкової освіти, ініціював створення шкіл у сільській місцевості, де мешкала переважна кількість населення, а головна відповідальність за виконання державних освітянських рішень була покладена на духовенство. Наступний документ – статут 1828 рік – також офіційно затвердив священно- та церковнослужителів у статусі народних вчителів. У питанні забезпечення кадрами відбувалася взаємодія церковної та світської влади. Освітні ініціативи, що надходили від світської влади, здійснювало духовенство, яке підпорядковувалося і Міністерству народної освіти, і Святійшому Синоду.

Впровадження офіційних парафіяльних навчальних закладів за статутом 1804 року, а також за статутом 1828 року зустріло на своєму шляху несподівану та серйозну перешкоду. Нові школи не користувалися підтримкою народу, бо в них були відсутні традиційні риси дяківської школи: навчання рідною мовою, пристосованість до побуту селян. Новостворені школи мали успіх і підтримку лише там, де навчання продовжувалося за старими традиціями дяківської школи, де викладання проводилося українською мовою, а вживалася вона ще довго, особливо в селах.

Систематичний контроль і керівництво церковно-парафіяльними школами відбувалися з боку духовної консисторії, яке постійно спонукало духовенство до участі в освітянській справі. Діяльність останнього в поширенні початкової грамотності заохочувалася також розпорядженнями Міністерства народної освіти. Відповідно до його постанови «Про дозвіл священно- та церковнослужителям православного віросповідання навчати в приватних оселях» (1836 рік) [111, с. 902–903] духовенству дозволялося навчати дітей як в особистих будинках, так і в громадських. Таку педагогічну діяльність погоджували із місцевими благочинними, які не допускали до вчительської праці священників «неблагонадійної поведінки» [104, с. 902–

903]. 29 жовтня 1836 року Святійший Синод видав «Правила для початкового навчання поселянських дітей, а також дітей розкольників» [245, с. 4–5]. У документі підкреслювалася необхідність виконання духовенством педагогічних обов'язків. Реалізація завдань, що визначалися Святійшим Синодом, сприяла зростанню кількості шкіл, які відкривалися в приватних оселях священників, у кельях черниць (у Хорошівському монастирі), у громадських будинках коштом батьків і священно- та церковнослужителів. Програма залишалася незмінною – вивчення грамоти, а в монастирі дівчаток навчали рукоділлю. Чисельність дітей у таких школах була різною – від 5-ти до 30 учнів [241, арк. 5–7]. На відміну від останніх, середня чисельність учнів у повітових училищах становила приблизно 63 учні, у парафіяльних – вдвічі менше – 29 учнів [4].

Школи були дуже різними за наповнюваністю учнів. Якщо священники проводили заняття з невеликою кількістю учнів у своїх будинках, у звітності подавали її як школу. Так, у Лебединському повіті у 1848 р. у будинку псаломщика Успенської церкви Петра Кобилицького навчалось 3 учні, а в звіті відзначалося як «школа» [42, арк. 17].

Церковна початкова освіта охоплювала незначну кількість дітей шкільного віку. Приблизне співвідношення кількості хлопчиків до численності дівчат становило як 10 до 1. Щодо соціального складу учнів, то переважну кількість складала селяни.

Церковні школи були орієнтовані на православних дітей, які належали до різних соціальних верств. Соціальне походження учнів церковно-парафіяльних шкіл було майже однорідним. Це були діти незаможних селян, діти бідняків і діти міщан, які мали обмежений доступ до інших типів навчальних закладів. Шкільний вік для парафіяльних шкіл був встановлений у 8 років, але, як правило, діти починали навчання з 9 років і старше. Відвідування школи було зумовлене переважно економічними причинами. У весняні та осінні робочі періоди, коли сільськогосподарські роботи вимагали найбільших зусиль, діти пропускали більше занять, ніж взимку. Заняття

зазвичай починалися наприкінці вересня або на початку жовтня і закінчувалися у квітні або травні. Парафіяльні школи були широко розповсюджені, переважно в сільській місцевості, віддалених поселеннях і далеко від жвавих доріг. Важливим аспектом парафіяльних шкіл було залучення до навчання дівчат. У тогочасному суспільстві домінувала думка, що жінки не потребують освіти. З раннього віку дівчатка виконували важку хатню роботу [126, с. 56–60].

Від довільного визначення змісту навчання в перший період діяльності церковних шкіл, в XIX ст. розпочинається державне регулювання цим процесом. За статутами 1804 р., 1828 р., 1864 р. та 1874 р. для всіх початкових училищ різного підпорядкування визначалися єдині програмні вимоги: обов'язкове вивчення Закону Божого (короткий катехізис, священна історія), читання по книгам громадянського та церковного друку, письмо, перші чотири арифметичні дії та церковний спів. Встановлений мінімум залишався незмінним протягом всього існування церковно-парафіяльних шкіл та відповідав рівню однокласної школи. Для двокласних шкіл він доповнювався додатковими предметами, а основні вивчалися більш поглиблено. У школах грамоти такий курс був скороченим, на рівні формування початкових знань і вмінь.

У нормативних церковних документах, зокрема, щодо керівництва освітою – «Правила для початкового навчання поселянських дітей» (1836 р.) також визначався вказаний зміст навчання. Отже, навчально-методичне забезпечення церковно-парафіяльних шкіл у першій половині та середині XIX століття складалося з рекомендацій і керівництв, визначених статутами 1824 р., 1828 р., 1864 р. і 1874 р. .

Організація щоденної роботи церковних шкіл також залежала від матеріальних умов, які забезпечувалися кожною конкретною парафією, від побутових умов, наявності книг, меблів, завантаженості вчителя. Професор права Харківського університету І. Тимковський згадував про своє особисте навчання в такій школі, у статечного, з довгою косою, дяка пана Василя. У

невеликому приміщенні рядами стояли столи з дощечками, де писали розведеною крейдою по лінійках молодші школярі; столи з книгами, по яких вчилися читати старші. Кожен учень виконував своє завдання старанно, уголос, до цього додавалися музичні вправи зі співів – і створювалася неповторна звукова картина оволодіння знаннями [213, с. 7–8].

У цей час сформувалася певна система парафіяльної освіти: школи грамоти – 1 рік навчання, однокласні – 2–3 роки, двокласні – 5 років. Разом із духовним відомством організацією початкових парафіяльних шкіл займалося Міністерство державних маєтностей.

Відбувався процес примусової русифікації початкової освіти, якому населення чинило пасивний опір, що виявлявся в ігноруванні новостворених церковних шкіл на користь дяківських. Школи утримувалися на рахунок громад і самих священників, поміщиків. Держава не надавала кошти для утримання початкових шкіл. Духовенство залишалося єдиною силою, яка здійснювала початкову освіту народних мас. Кількість шкіл не була сталою, залежала від рівня матеріальних можливостей громади, яка ними опікувалася. У першій половині XIX століття незначне збільшення чисельності церковних шкіл припадало на роки прийняття світською та церковною владою чергових освітніх рішень.

За відсутності інших шкіл у сільській місцевості церковно-парафіяльні школи забезпечували розповсюдження будь-якої початкової освіти.

Другий етап розвитку церковно-парафіяльних шкіл (1864–1884 рр.) отримав назву «реформування системи церковно-парафіяльних шкіл». Зі скасуванням кріпацтва у другій половині XIX століття виникла нагальна потреба у загальній початковій освіті. Осередки початкової, середньої, вищої освіти знаходились у містах. У сільській місцевості, де жила більшість населення, функціонували лише початкові школи різного відомчого підпорядкування.

Церковно-парафіяльна освіта, що переважала на селі, не могла вже задовольнити зростаючих культурних потреб населення. У другій половині

XIX століття з'явилися державні акти, покликані пристосувати стару освітню систему до нових умов історичного розвитку. Першим таким документом стало «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 року спрямоване на вирішення складних проблем, що гальмували розвиток початкової освіти [166].

Статут 1864 року узгоджував розрізнену діяльність відомств, що мали школи у своєму підпорядкуванні. Координувати їхні дії повинна була училищна рада. До обов'язків училищної ради входило: збирання відомостей про всі початкові школи губернії та повіту, нагляд за викладанням, забезпеченням матеріальними засобами нових шкіл, здійснення призначень на вчительські посади. Училищна рада Харківської губернії збиралася на засідання кілька разів протягом року, не мала постійного адміністративного приміщення. До складу губернської училищної ради входили губернатор, директор народних училищ, представники від губернських зборів.

Статутом 1864 року передбачалося, що вчителями початкових шкіл можуть бути всі особи, які одержали звання вчителя, а також священники та церковнослужителі, за дозволом училищної ради. Отже, училищна рада планувала вирішити кадрові питання початкових шкіл, здебільшого, за рахунок світських вчителів. На священників покладалася обов'язок наглядати за релігійно-моральним напрямком навчання. Утримувати школу мусили сільські та міські громади, які її заснували. Одержувати початкову освіту могли діти представників всіх станів населення.

Отже, положення статуту 1864 року обмежували участь духовенства в поширенні грамотності, збільшували світський компонент в початковій освіті. Залишаючи за церковнослужителями обов'язковий нагляд за релігійно-моральним вихованням, перевага щодо обіймання вчительських посад вже надавалася світським особам.

Наступний керівний освітній документ – «Положення про початкові народні училища» 1874 рік – ґрунтувався на основних засадах попереднього статуту. Суттєвою відмінністю було виключення зі складу губернських

училищних рад єпархіального архієрея. Крім Закону Божого, викладання якого залишили за духовенством, особи духовного стану могли навчати й іншим предметам, але за дозволом інспектора народних училищ протягом різного випробувального терміну. Переконавшись у педагогічних здібностях майбутнього вчителя, інспектор рекомендував його для затвердження в училищній раді. Духовенство, хоча і втратило своє колишнє значення у справі народної освіти, продовжувало здійснювати вплив на початкову освіту в якості наглядачів і наставників шкіл.

Отже, статут 1874 року продовжив тенденцію збільшення світського компоненту в початковій освіті. Загальне керівництво школами здійснювала училищна рада, а вплив духовенства на поширення початкової освіти поступово зменшувався. Виконання положень статутів 1864р. і 1874 р. відбувалася на фоні реалізації завдань циркуляру міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 року та наказу Олександра II 1876 року, які мали суттєвий негативний вплив на освітню ситуацію в Україні. Циркуляром від 18 липня 1863 року заборонялось навчання рідною мовою, що свідчило про посилення цілеспрямованої політики русифікації українського населення. 18 травня 1876 року цар Олександр II підписав ганебний Емський указ, який став кульмінацією наступу самодержавства на український народ, спрямованого на його повну асиміляцію та русифікацію.

Наявність стабільного матеріального забезпечення було головною умовою існування церковно-парафіяльних шкіл. У пореформений період до звичних джерел утримання – кошти священників і громади – додалися такі як кошти церковних опікунств та відсотки із капіталу, що належав церкві. Останнє зустрічалося не часто. У парафіяльних школах навчалися переважно діти селянства. Позитивною рисою розвитку парафіяльних шкіл періоду 1864–1874 років було зростання шкіл для дівчат.

Розвиток методичного забезпечення церковних шкіл знайшов своє відображення в програмах для викладання Закону Божого у сільських двокласних училищах (1869 р.), якими керувалися при вивченні всіх шкільних

предметів. Щоб включити парафіяльні школи в загальноосвітню систему, зробити їх одним з типів початкових шкіл, обсяг не повинен бути менший, аніж в інших початкових закладах. За такий мінімум прийняли зміст навчальних дисциплін, що визначався «Положенням про початкові народні училища» від 25 травня 1874 року.

Таким чином, у пореформений період спостерігалось поживлення діяльності шкіл духовного відомства, що обумовлювалося прийняттям статутів 1864 та 1874 рр., вплив та участь духовенства у поширенні початкової освіти почав поступово зменшуватися. Позначилася загальна тенденція залучення світських осіб до викладання в церковних школах. Священно- та церковнослужителі погоджувалися на такий розподіл обов'язків, але царизм сподівався на духовенство як надійну опору своєї політики, тому примушував самих нести відповідальність за стан початкової освіти.

Зростання чисельності церковно-парафіяльних шкіл у 60-х рр. змінилося поступовим занепадом у 70-х рр., бо заборона викладання рідною мовою робила початкову школу непривабливою для населення. У 60-х рр. XIX століття розпочалася систематична педагогічна підготовка кадрів для церковних шкіл з представників духовного стану. У першій половині і середині XIX століття церковно-парафіяльні школи були основним закладом початкової освіти для сільського та найбіднішого міського населення. За цей час вони зробили значний внесок у поширення елементарних знань серед незаможного населення.

Третім етапом у діяльності церковно-парафіяльної освіти став період 1884 – початок XX століття – реформаційно-стогнаційний етап. На даний етап припадає вихід «Правил про церковно-приходські школи» від 13 червня 1884 року. Умови для розвитку церковно-парафіяльних шкіл стали сприятливішими. Школи поділялися на однокласні та двокласні з навчальним терміном 2 та 4 роки відповідно.

З прийняттям 13 липня 1884 року «Правил про церковно-парафіяльні школи» почався новий етап у розвитку церковно-парафіяльної освіти. Царизм,

надаючи церковній школі потужну моральну та матеріальну підтримку, вважав останню головним провідником своєї політики серед народу. Сам імператор Олександр III покладав на парафіяльне духовенство великі надії. Користь церковних шкіл царизм вбачав у тому, що вони привчали до дисципліни, відповідальності, поваги до старших, здійснювали релігійно-моральне виховання у душі відданості престолу і Батьківщині.

Незадоволене діяльністю земських шкіл, самодержавство розглядало церковно-парафіяльні школи як пряму протидію «неблагонадійній» земській школі, тому духовному відомству доручили розвинути мережу церковних шкіл. У 1884–1904 рр. сформувалася система церковно-парафіяльної освіти, характерними ознаками якої стали чітка організація діяльності шкіл грамоти, однокласних, двокласних, другокласних парафіяльних шкіл, їх фінансова підтримка з боку держави, активне залучення благодійників до церковно-шкільної справи.

«Правила» 1884 року надавали духовенству великі повноваження в освітянській справі, визначали функціональне призначення кожної структурної ланки системи.

Структура системи освіти складалась із двокласних шкіл (4 роки навчання), однокласних шкіл (2 роки навчання) – одиниця початкового парафіяльного навчання, шкіл грамоти (1 рік навчання). Другокласні школи (церковно-вчительські) склалися з курсу однокласної школи та другого класу, вищого додаткового курсу. При церковних школах відкривалися ремісничі відділення, класи ручної праці, додаткові класи.

Керівництво церковно-парафіяльною освітою в межах єпархії здійснювала училищна рада та її повітові відділення. Було визначено джерела матеріального забезпечення: кошти місцевої парафії, кошти сільських і міських громад, парафіяльних опікунств, кошти громадських закладів і приватних осіб, єпархіального та вищого духовного керівництва, скарбниці, також у документі встановлювались вимоги до фахового рівня вчителів. З прийняттям «Правил про церковно-парафіяльні школи» 1884 року чітко

визначилась структура церковно-парафіяльної освіти та джерела її матеріального забезпечення.

У 1884–1904 рр. вживалися заходи щодо зміцнення керівництва церковно-парафіяльними школами. У 1888 році було усунуто осіб нехристиянського віросповідання від завідування церковними початковими школами, бо їхній світогляд суперечить релігійно-моральному вихованню. Головування в училищних радах також доручалось лише особам православного віросповідання [64, с. 655]. Однією із суттєвих змін в організації діяльності церковно-парафіяльних шкіл став перехід шкіл грамоти в підпорядкування духовного відомства. Парафіяльне духовенство мусило наглядати за домашніми школами грамоти, що знаходились на території парафії [43, арк. 4]. Поширенню цих шкіл сприяла також постанова Святійшого Синоду 18 вересня 1890 р. про обов'язкове відкриття у всіх парафіях, де немає земських шкіл, шкіл грамоти [43, арк. 2].

Відповідно до п. 1 «Правил про церковно-приходські школи» було зазначено, що завданням церковно-парафіяльних шкіл було утвердження в народі православного вчення і християнської моралі, передача перших корисних знань. Подано також перелік навчальних напрямків цього типу школи: Закон Божий (молитовне навчання, священна історія, літургійний виклад, короткі катехізиси), церковний спів, читання та письмо церковного та цивільного друку, арифметика. Крім цих предметів у школі вивчали також історію Церкви та Російської імперії. У примітці до п. 5 Положення про церковно-парафіяльні школи зазначено, що обсяг навчання з цих предметів і розподіл їх по класах визначаються спеціальною програмою після затвердження Святійшого Синоду [204, с. 12].

З прийняттям «Правил про церковно-парафіяльні школи» 1884 року навчально-методичне забезпечення шкіл одержало додатковий імпульс для подальшого розвитку. Церковні педагоги розробляли програми для однокласних, двокласних, другокласних шкіл, що є цінним джерелом для характеристики методичного забезпечення навчального процесу. Якщо

порівняти зміст навчання за трьома редакціями програм – 1869 р., 1886 р. та 1902 р., можна проаналізувати зміни тижневого навантаження учнів. У програмі 1869 року останнє складало 20 годин, за програмою 1886 року збільшилося майже вдвічі і для дворічного курсу парафіяльної школи було надто обтяжливим. Після встановлення трирічного курсу навчання, навантаження зменшилося і програми стали цілком реальними до виконання. Хоча питома вага церковних предметів (Закон Божий, церковнослов'янська мова та церковний спів) складала 46 % всього навчального часу другокласних і церковно-вчительських шкіл.

Згідно з навчальним планом 1884 року навчальна програма парафіяльної школи мала збільшену освітню складову зі світських предметів. Так, в однокласній церковно-парафіяльній школі на вчителів покладался 31 урок на тиждень, з яких сім – з Закону Божого, чотири – з церковнослов'янського читання і чотири – з церковного співу. З цього можна проаналізувати, що релігійний компонент займав майже половину часу. Решта була присвячена світським предметам: сім годин відводилося на російську мову, шість – на арифметику і три – на словесність. Іншими словами, Закон Божий вивчався стільки ж, скільки російська мова, і на годину менше, ніж арифметика. Світський компонент навчальної програми церковно-парафіяльної школи в другому класі був значно посилений. Обов'язковим предметом стала історія; у 4 класі другокласної церковно-парафіяльної школи було 29 уроків на тиждень. З них 13 уроків були присвячені релігійним предметам (сім годин Божественного кодексу, дві години церковного співу і чотири години церковнослов'янської мови) і ще 16 – світським предметам (сім годин російської мови, дві години словесності і три години історії) Виконання програми 1884 року жорстко контролювалося владою.

Школа починалася приблизно о 8:00-9:00 ранку, уроки тривали 45 хвилин, перерви – 5–10 хвилин, а останній урок іноді переносили на другу половину дня. Усі учні були зобов'язані носити натільний хрестик. У школі був облаштований святий куточок (кілька ікон і лампадки) [132, с. 158].

У додатку Г відображено тижневе навантаження з дисциплін, що вивчалися у дворічних та трирічних церковно-парафіяльних школах [65]. З цієї таблиці можна зробити висновок, що релігійний компонент зі світськими дисциплінами були майже рівними між собою у кількості тижневого навантаження дворічних та трирічних церковно-парафіяльних шкіл.

Новий навчальний план передбачав п'ять-шість годин навчання на тиждень. Протягом першого року навчання в однокласній школі учні отримували елементарні знання Старого і Нового Заповітів, включаючи Закон Божий, який складався з 48 тем зі Старого і Нового Заповітів та 17 молитов [125, с. 710].

Кожен день у школі за правилами починався навесні о 8-й, взимку – о 9-тій годині із читання ранкової молитви. Порядок читання молитов для школярів було опубліковано у 1886 році у спеціальному навчальному часослові. Молитви «Царю Небесний», «Святий Боже», «Отче наш», «Пресвята Трійця» завжди виконувалися хором, що мало велике виховне значення. Хором співали також і Троїчні тропарі (після яких виконували пісні, присвячені сьогоднішньому святу), тропар для седмиці. Заключними ранковими молитвами були «Спаси, Господи, люди твоя» та «Достойно є», з яких починався та закінчувався кожен урок.

Наступним після молитов був урок Закону Божого. Протягом співу та під час проведення першого уроку рекомендувалося в класі запалювати перед іконою лампаду або воскову свічу. Кількість уроків на тиждень коливалась від 18 до 26, в залежності від завантаженості та можливостей вчителя–священника.

На перерві діти відпочивали під контролем вчителя на свіжому повітрі, а клас провітрювався. Обов'язком вчителя під час відпочинку дітей були не тільки нагляд за їхньою поведінкою, але й виправлення проявів незадовільної поведінки – грубощів, бійок та іншого. У цей час вчитель привчав дітей до порядку, ввічливості, стриманості у вчинках, взаємоповаги у відносинах.

Заняття закінчуються приблизно о 15:00, шість днів на тиждень. Слід зазначити, що розклад у кожній школі враховував місцеві особливості та відстань від села чи хутора, де проживали учні, до навчального закладу. Розклад уроків однокласної церковно-парафіяльної школи можна простежити на основі таблиці наведеній у додатку Д. З цієї таблиці можна зробити висновок, що найбільше часу приділялося головному предмету церковно-парафіяльної школи – Закону Божому (сім уроків на тиждень у молодших класах і п'ять уроків на тиждень у старших класах), а уроки російської мови та співу відбувалися щодня. Це були найважливіші предмети в парафіяльних школах [136].

Життя студентів у гуртожитках було підпорядковане суворому розпорядку. Прокидалися о 6 ранку, молилися і пили чай; з 7 до 8 ранку діти повторювали домашнє завдання; о 8 ранку починалися ранкові молитви і заняття. О 14.30 подавали обід, а з 15.00 до 17.00 робили домашнє завдання. О 17.00 всі пили чай і вчилися до 20.00. О 20.30 діти вечеряли, о 21.00 молилися і лягали спати [136].

Окрім загальноосвітніх предметів у деяких парафіяльних школах викладали гімнастику, садівництво, різні ремесла, рукоділля, бджільництво, палітурну справу та плетіння кошиків. Ці предмети відповідали реальним потребам населення. Наприклад, у церковно-парафіяльній школі в селі Івашиківка Городнянського району на Чернігівщині викладали просту гімнастику та військову гімнастику. Учителі вчили учнів переплітати книги та вести облік. Ця школа вважалася найкращою в окрузі [199, с. 999]. Однією з кращих шкіл у Полтавській єпархії вважалася двокласна при Козельщинському Різдово Богородиці жіночому монастирі. Крім обов'язкових предметів, дівчата навчалися кулінарії, рукоділлю (шиттю, в'язанню, вишивці) та малюванню. У 1888 р. при церковній громаді була створена іконописна школа, де талановитих сестер з художніми здібностями навчали іконопису. Першою вчителькою була Г. Грущенко, селянка з містечка Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської області. Акцент робився

на навчанні шиттю, в'язанню та крою, щоб дівчата могли самостійно виготовляти собі необхідну білизну та одяг. Учениці шили одяг для стипендіаток монастиря, в'язали панчохи і шкарпетки, вишивали хрестиком і вчилися шити на швейній машинці. В одному з класів була влаштована виставка виробів учнів, де їх могли побачити всі, хто завітав до школи, а особливо батьки, які були дуже задоволені успіхами своїх дітей. Дівчат навчали домашньому господарству. Щодня учениці по черзі готували обід і випікали хліб. Також вони прибирали, прали і прасували одяг і білизну [54, с. 53–54]. При церковних школах були не тільки навчальні класи, інтереси хлопців були набагато ширші. У ХХ столітті виникають і художні іконописні школи. У державному архіві зберігся документ-прохання настоятеля Свято-Благовіщенської Нікандрової пустелі Архімандрита Нікодима, який просив Консисторію виділити кошти – 555 руб. 50 коп. на будівництво будівлі для школи живопису, всі ченці брали участь у цьому будівництві. У листопаді 1904 року будівля була освітлена. Заняттями керував «художник-ієромонах» Павло, особливо відзначався талант простого селянського хлопчика чотирнадцятирічного Андреева з села Горочки [30].

Незалежно від присутності вихователів, кожен урок починався і закінчувався читанням чи співом молитов. Вечірні молитви діти зобов'язані були читати вдома за присутності батьків та інших членів сім'ї.

Вважалося корисним, щоб діти, засвоївши певні ранкові і вечірні молитви, знали також тропар і кондак храмового свята, тропарі і кондаки дванадцяти найбільших церковних свят, а також тропар і кондак святого, ім'я якого носить той чи той учень, з належним поясненням змісту свят і знанням життя свого ангела [183, с. 384–391]. Наприклад, один з представників духовенства так говорив про освіту дітей того часу: «навчання починається перш за все із вивчення молитов, де ґрунтовно вивчається Закон Божий, діти привчаються до церковності і отримують належне виховання, спрямоване переважно на розвиток душі, а не лише розуму, їм дається найбільш корисна грамотність» [125, с. 706–718].

Релігійно-моральні читання були формою виховної роботи не тільки для дітей, але й для дорослих. У недільні та святкові дні вони приходили до школи. У деяких школах, де площа приміщення не дозволяла прийняти всіх охочих, навіть призначали черги. Особливу зацікавленість та емоційний вплив викликати заняття із застосуванням «чарівного ліхтаря» (фільмоскопа). Це робило школу релігійно-моральним центром парафії. Найчастіше такі читання проводилися на базі шкільних бібліотек. Діяльність останніх сприяла не тільки закріпленню знань колишніх випускників, але й практичному їх застосуванню. Бібліотека з достатнім вибором релігійно-моральної літератури ставала головним засобом самоосвіти.

Невід'ємною частиною навчально-виховної роботи була участь у богослужінні. У недільні та святкові дні учні приходили до церкви на служби – всеношні та літургії. За пів години до початку обідньої служби вони збиралися у школі та під супроводом вчителя організовано йшли до храму. Там займали місце між амвоном і кліросом: хлопчики з правого, дівчатка з лівого боку.

Книги для навчання – церковні й спеціально видані Святійшим Синодом – становили матеріальну базу школи. Закон Божий, церковнослов'янська мова та церковний спів – головні предмети, що в ній вивчалися (читання, письмо російської та лічба) – це ті знання, які вона мала давати [208, с. 284].

Книга для читання мала містити достатню кількість статей повчального та релігійного характеру. Так, учні будь-якої земської чи церковно-парафіяльної школи повинні були навчатися Закону Божого, читання, письма, арифметики, а за можливістю й співів. З огляду на тип школи матеріал для навчання міг бути різним, однак переважно з церковно-богослужбовим спрямуванням. Вважалося, що «церковно-парафіяльна школа мала бути училищем релігії і набожного життя, а земська – пристосовувати свою програму до потреб практичного життя, мати на увазі життєву мету та завдання» [131, с. 35–36].

Згідно з програмою церковно-парафіяльних шкіл передбачалося:

1) після буквара переходити до читання найважливіших у церковному богослужінні книг (Часослов, Псалтир, Октоїх, Євангеліє);

2) під час читання цих книг пояснювати їхній зміст і використання в церкві, а також незрозумілі в них слова, вислови, водночас заохочуючи дітей до читання та співу в церковному хорі, прислуговування у вівтарі.

Навчання церковнослов'янської мови здійснювалося з метою безпосередньої участі в церковному богослужінні. Всі засоби навчання мали спрямовуватися на засвоєння прочитаного переважно серцем і виховання в дитячій душі бажання та навичок до церковного читання й богослужіння [52, с. 15]. Такий підхід до навчання сприймався неоднозначно.

Зміст освіти церковно-парафіяльних шкіл передбачав такі основні завдання:

- 1) навчити усно обчислювати в межах 100, виконувати завдання з чотирьох арифметичних дій;
- 2) навчити правильно читати, каліграфічно писати.

Аналіз змістового наповнення навчальної програми церковно-парафіяльної школи (за Д. Тихомировим) [215] та методики викладання окремих предметів дає підстави для висновку, що найважливішим серед предметів був Закон Божий. Його урок завжди стояв у розкладі першим. Під час уроку в класі горіла свічка чи лампадка. Діти першого року навчання засвоювали початкові молитви (кожен мав знати 17 молитов), Заповіді й Символи Віри, ознайомлювалися з поняттям про Бога-Творця, найважливішими подіями із святої історії Старого і Нового Заповіту – за підручником протоієрея Смирнова «Начала християнського учіння». Складовою програми церковно-парафіяльних шкіл була церковнослов'янська грамота, що передбачала в перший рік навчання вивчення відповідної азбуки, читання буквара. Другий рік присвячувався читанню вибраних місць з Євангелія за книгою М. Ільмінського «Навчання церковнослов'янської грамоти», читання по Часослову і Псалтирю. На третьому році навчання діти

продовжували читати Часослов та Псалтир і Євангеліє від Матвія. Пояснювальна записка рекомендувала, щоб «у церковно-парафіяльній школі навчання починали прямо з церковнослов'янської азбуки». Але у зв'язку з труднощами у її сприйманні такий порядок скасували й рекомендували вчителям навчати церковнослов'янської грамоти після російської [110, с. 142–144].

Протягом 1909–1910 навчального року учні Олександро-Миколаївської жіночої церковно-парафіяльної школи в Харкові вивчали креслення, стенографію, німецьку мову, рукоділля, навчалися користуватися друкарськими машинками. Жіноча школа успішно виконувала програму прогімназії відомства міністерства народної освіти, а однойменна чоловіча – чотирикласного міського училища [19, с. 565]. Тому, на нашу думку, незважаючи на те, що релігійні дисципліни займали основне місце в парафіяльних школах, зв'язок з реальністю залишався тісним, а навчальний процес і предмети, що викладалися в них, нічим не поступалися навчальним закладам Міністерства народної освіти. Однак усе залежало від наявності підготовлених вчителів. Церковно-парафіяльні школи з достатньою кількістю компетентних вчителів успішно виконували свої освітні завдання.

Нами було виділено наступні способи вивчення мови у церковно-парафіяльних школах [208]. По-перше, це синтетичний, коли з окремих звуків складали ціле слово. По-друге, аналітичний, тобто вивчалось ціле слово, а потім виводилося поняття окремих звуків. По-третє, аналітико-синтетичний, за якого спочатку слова поділяли на склади і звуки, аналізували, а потім із виділених звуків складали цілі слова.

Головне завдання вчителя – правильно організувати урок, підтримуючи необхідний порядок і контролюючи кожного учня, без чого неможливо досягти певних результатів. Дуже важливою є підготовка вчителя до уроку. Учителі розділяли учнів на певні групи. Групування відбувалося на основі рівня знань і розвитку дітей, але в багатьох випадках розподіл був довільним. При розподілі на групи рекомендувалося враховувати, що деякі завдання

вимагали постійної участі вчителя, а інші учні могли виконувати самостійно. Як правило, під час роботи в одній групі вчитель давав двом іншим групам самостійну роботу, щоб не порушувати тишу в класі. У більшості початкових шкіл, особливо там, де був лише один учитель, письмові роботи в класі відбувалися майже щодня. Це була альтернатива домашнім завданням і була розрахована на учнів старших класів та гімназій. Основні види робіт включали самостійне читання, запам'ятовування, письмо, граматичні вправи та арифметичні задачі. Уроки перевірялися учнями, а домашні завдання – учителями. Помилки підкреслювалися, і учні повинні були виправляти й писати слово або фразу кілька разів. На початку 20-го століття всі школи, навіть школи грамоти, були зобов'язані вести класний журнал. Це полегшувало вчителям планування змісту уроку та чіткий розподіл навчального часу на три частини. У більшості сільських початкових шкіл оцінки не виставлялися протягом навчального року. Учні оцінювали на підсумковому іспиті наприкінці навчального року [122].

Релігійне виховання здійснювалось у початковій школі досліджуваного періоду через вивчення Закону Божого та навчання церковного співу. Священник або дячок вводив дітей в атмосферу церковного життя, укорінював у них звичку до відвідування рідного храму, виховував природну схильність дітей до співу як «достойну та похвальну жертву Бога, робив спів знаряддям для виразу почуття любові і подяки Богові» [2, с. 66]. Слід зауважити, що, зважаючи на особливості характеристики розвитку психічних процесів (мимовільна пам'ять, образне мислення, яскрава уява) та різний рівень загальномузичного розвитку (мелодичний слух, музична пам'ять, співочі навички) дітей молодшого шкільного віку, відбувалося раннє залучення учнів до хорового церковного співу спочатку (до навчання у школі) у храмі, а згодом у початкових навчальних закладах. Хоровий церковний спів вводили практично з першого року навчання в церковно-парафіяльних школах та в деяких народних школах.

Навчальний предмет «Церковний спів», який був необов'язковим предметом, до початку ХХ століття мав переважно виховне значення. Здійснення художньо-освітніх задач повністю залежало від майстерності вчителя та його таланту. Церковний спів приводив душу і розумові здібності в гармонію і спрямовував до благої мети розуміння церковнослов'янської мови, сприяв усвідомленню змісту великої кількості різних церковних піснопіснів, гарантував краще засвоєння моральних уроків Закону Божого. Знання і виконання церковних піснопіснів звеличували душу, а дитина краще відчувала все, що ілюструвалося через слово. Тексти церковних піснопіснів, торкаючись сфери поетичної творчості, впливали на естетичні почуття, а релігійний зміст текстів розвивав етично-моральні почуття дитини [165, с. 133–141]. Практично цей принцип реалізовувався через зміст піснопіснів та середовище їх виконання; сприяв розвитку музикальних та розумових здібностей, залученню дітей до активної участі в церковних та шкільних хорах, естетичних почуттів та смаку, використанню комплексу словесних методів навчання (художня розповідь, моральна бесіда).

У парафіяльних навчальних закладах по закінченню уроків всі учні виконували молитву. Аналіз звіту про стан навчально-виховного процесу Охтирського духовного училища за 1868–1869 навчальний рік свідчить, що вихованці цього закладу вивчали церковні піснопісви на два голоси. Наставник розділяв голоси всіх учнів на альтів, дискантів, тенорів, басів за допомогою скрипки [184, с. 421]. Вивчення співацького репертуару свідчить про високий рівень музичного виховання учнів.

У церковно-парафіяльних школах, які були у центрі уваги уряду, обов'язковою навчальною дисципліною, починаючи з 1884 року, був хорівий церковний спів як основний чинник виховання школярів, який базувався на цілком визначених, вивіренних часом методичних засадах, а збільшення кількості цих шкіл позитивно впливало на музичне та морально-естетичне виховання дітей молодшого шкільного віку.

Церковний спів у курсі приходської школи справедливо вважався доповненням до Закону Божого. Так, І. Петренко у своєму дослідженні слушно зауважує, що зазначене пояснювалося, насамперед, релігійним значенням церковного співу, по-друге, тісним зв'язком із Законом Божим, по-третє, сприянням розвитку сутнісних сил особистості: інтелектуальних, емоційних, вольових, що створювало реальну основу для її всебічного виховання [136]. У «Зразкових програмах предметів, що викладаються в початкових народних училищах відомства Міністерства народної освіти» (1897) важливим предметом вважався церковний спів. Учителі, які розуміли спів, навчали дітей співати не тільки молитви і тропарі, а й церковні пісні на вісім голосів. У перший рік навчання з дітьми проводилися підготовчі голосові вправи, спів з голосу, в унісон. Дітей учили співати найпростіші церковні пісні. Другий рік навчання присвячувався співу літургії. Діти вивчали мажорну гаму, училися співати за нотами вивчені пісні. На третьому році навчання діти вчилися співати всеношну, молебні, панахиду. По можливості вчителі співали з ними народні й патріотичні пісні [124, с. 153–154].

Недоліком таких занять з хорового співу було те, що діти вивчали церковні піснеспіви не по за нотами, а на слух. До того ж бракувало професійних вчителів музики. Однак за наявності таких кваліфікованих спеціалістів учні вчилися виконувати твори класиків української і світової музики Д. Бортнянського, М. Леонтовича, М. Лисенка, які написали немало творів для використання у церковному богослужінні [71].

Як свідчать архівні джерела за 1884–1894 рр. кількість церковно-парафіяльних шкіл на Україні збільшилась з 4 тисяч до 31 тисячі, їх кількість з кожним роком зростала. При кожній школі цього типу вчителі намагалися створити хор. Таким чином, хоровий церковний спів охоплював велику кількість учнівської молоді, а виховання школярів саме засобами православної церковної музики було переконливим та дієвим. Навчання співу було тісно пов'язане з навчальними предметами початкової школи: Законом Божим, читанням, церковнослов'янською мовою.

У свою чергу Училищна Рада при Святійшому Синоді зобов'язала адміністрацію навчальних закладів слідкувати за тим, щоб усі учні обов'язково залучались до хорového церковного співу, у недільні та святкові дні брали участь у храмовому богослужінні [169, с. 152].

Обов'язковість предмета «Церковний спів» у початкових школах духовного відомства сприяла вихованню таких умінь, навичок та особистісних якостей учнів:

- здатність діяти дружно;
- визнання необхідності співпраці для досягнення цілей;
- здатність старанно виконувати окремі особисті дії та координувати їх з діями інших;
- почуття рівноваги, такту, гармонії;
- співчуття, любов до ближнього;
- віра в бога;
- лояльність до своєї країни [91, с. 7].

У церковно-парафіяльних двокласних школах (термін навчання – 4 роки) навчання на першому та другому роках відбувалося за програмою однокласної школи. На третьому році навчання учні вивчали Стихирі недільні на «Господи воззвахъ» всіх гласів Київського розспіву; «Бог Господь» всіх гласів Грецького розспіву; ірмоси недільні знаменного розспіву. На четвертому році навчання учні мали виконувати ірмоси дванадесятих свят; стихирі неліотні на «Господи воззвахъ» великого знаменного розспіву. Але із зазначених програмою розспівів – Київського, Грецького, Знаменного – рекомендувалося вивчати в церковно-парафіяльній школі той розспів, який був уживанішим у конкретній місцевості.

Кінцева мета навчання співу полягала в тому, що «усі учні повинні однаковою мірою засвоїти головне в ньому, що складає властивість співу церковного ... саме щире та благоговійне ставлення до нього, як вираженню суспільно-молитовного почуття, зверненого до Бога з вірою й повною

відданістю Владиці всіх» [185, с. 27]. На підставі вивчення історико-педагогічної літератури, статистичних джерел можна стверджувати, що програму церковного співу для церковно-парафіяльних шкіл було розроблено згідно з прогресивними педагогічними ідеями: визначення необхідності навчання дітей співу починаючи з молодшого шкільного віку; усвідомлення великого виховного значення цього предмета; залучення учнів з гарними голосами до загального церковного хору (спів як навчальний обов'язковий предмет було введено в навчальний процес шкіл духовного відомства).

Аналіз «Програми навчальних предметів для церковно-парафіяльних шкіл» дає можливість зробити такі висновки. Позитивним було те, що:

- чітко визначено зміст співацького матеріалу за роками навчання, обсяги музичних вправ, теоретичного матеріалу: ознайомлення з квадратною нотою; записом та назвою нот у цефалутному ключі; тривалістю нот (від цілої до восьмої); спрямованість на виховання релігійно-моральних почуттів у молодших школярів;
- є відповідність принципам посильності й послідовності змісту;
- наявний перелік методичних посібників для вчителів та учнів.

Разом з тим, ця програма мала недоліки: програма не ставила перед вчителем освітніх задач; більшість церковних піснопієв, які вивчали в школі, будувалися на обмеженому звукоряді (від одного до п'яти звуків). Таким чином, око та вухо «налаштовувалися» на зазубрювання певного звуку, що призводило до механічного вивчення нот за інтервальною ознакою («об одній», «о двох»); провідним методом вважалося навчання «з голосу» чи наслідування, що в свою чергу, приводило до негативних моментів: під час виконання хорового твору учні наслідували манеру співу вчителя – інтонування, дихання і не мали можливості самостійно вивчати музичні твори, переважно через відсутність теоретичних знань; програмою не передбачалося виконання вправ, які б спонукали учнів до самостійної творчої діяльності. Але варто відмітити, що програма церковного співу була укладена лише для

церковно-парафіяльних шкіл, програм зі співу для початкових шкіл недуховного відомства досліджуваного періоду не було.

Навчальна програма з церковного співу складається з двох розділів: підготовчий курс (2 уроки на тиждень) та систематичний (2 уроки на тиждень). За цією програмою учні на підготовчому курсі (перший рік навчання) набували знань зі звуковисотності звуків, вчилися правильно інтонувати, увага зверталася на постановку та виразність голосів. Перевага надавалася методу навчання співу – спів «з голосу» вчителя простих наспівів, пісноспівів, молитов: «Господи, помилуй», «Тобі, Господи», «Достойно є», «Царю небесний», «Богородице Діво, радуйся», «Врятуй, Господи», «Отче наш», «Символ віри». Після усних вправ, як свідчить С. Миропольський, за допомогою цифрової системи нотного запису вчитель переходив до письмового запису мелодії.

У систематичному курсі навчання співу за цією програмою навчальний матеріал розподілено по класах. У першому класі (спів одноголосий) учні «з голосу» вивчали молитви і пісноспіви звичайного наспіву: «предначитальний псалом» (грец. розспів.), ектенії, «Блаженний чоловік» (звичайний розп.), «Світло тихий (Київ. розп.)», «Господи воцарися», «Бог Господь» з тропорями 8-ми голосів, «Богородице, Діво радуйся», «Воскресіння Христове бачивши», «Помилуй мене», «Набраній воєводі», «Господи, помилуй» та інше. Крім того, учні отримували музично-теоретичні знання: ознайомлювалися з нотною системою, вивчали назви нот (круглі та квадратні) і їх розташування, тривалість нот від восьмої до цілої, вивчали метро-ритмічну структуру такту; і практичні уміння постановки голосу, а саме вчилися правильно утримувати поставу тіла і голову, що впливало на правильне інтонування звуків. Практично виконували вправи з сольмізації у межах однієї октави [96, с. 286–296].

По нотах виконували пісноспіви: «Предначитальний псалом» (грецьк. розп.), ектенії, «Блаженний чоловік» (звичайний розп.), «Світло тихий» (Київ.

роzp.), «Бог Господь» з тропорями 8-ми голосів, «Поліелей» (Київ .роzp.), «Велике славослов'я» (Київ. роzp.), «Обраній воєводі».

У другому класі (спів одноголосий – 2 уроки на тиждень) продовжувалося навчання співу «з голосу», співацький репертуар розширювався, крім того учні співали мажорні та мінорні тризвуки, гами, збільшувалися обсяги теоретичних знань – вивчали знаки альтерації: бемоль (b), бекар (♮), діз (#). Ознайомлювалися з різними інтервалами, вчилися вільно читати нотний текст «з листа». Поступове розширення діапазону голосу вимагало визначення голосів та розділу їх на групи: сопрано і альти. Теоретично ознайомлювалися з розміром, тактом, його видами, крім того з типом виконання – legato (наспівно). У другому класі переходили до двоголосого співу – виконували канони, записували музичні диктанти з голосу. Практично виконували по нотах обіходні піснопіви: «Господи воззвахъ», «На річках Вавилонських» (грец. роzp.), «Покаяння відчини ми двері», величання, ірмоси, тропарі [96, с. 286–287].

Кінцева мета навчання співу полягала у тому, щоб «піднімати морально-релігійне почуття учнів, ... сприяти розвиткові почуття любові до Вітчизни», під час виконання пісень різних жанрів. Крім того, учні початкових шкіл співали «народні пісні та пісні патріотичного та побутового характеру» [177, с. 212].

При деяких церковно-парафіяльних школах було організовано співочі хори. У них здібні учні привчалися виконувати найбільш поширені молитви і церковні пісні. Це сприяло формуванню у дітей естетичного смаку і музичної культури. Спостерігач церковно-парафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1914 році наголошував: «коли в школі співають учні, то вона життєва і цікава, і навпаки, «школа без співів – це школа німа». Наш народ дуже любить спів і сам бере участь у ньому на великі свята. А скільки справжньої радості відчуває народ при співах школярів у церкві» [264, с. 2676–2678]. На жаль, церковні хори не завжди були належним чином організовані. Оскільки не було спеціально підготовлених вчителів музики, діти вивчали церковні піснопіви

в школі на слух, а не на слух. Навчання дітей співу мало на меті насамперед їхній музичний та естетичний розвиток, а також було тісно пов'язане з текстами богослужінь. Це пояснювалося, по-перше, його релігійним значенням, по-друге, тісним зв'язком з Божим Законом і, по-третє, сприянням розвитку основних здібностей людини (інтелектуальних, емоційних і вольових). Так було закладено справжній фундамент для всебічної освіти людини.

За свідченням одного із священників, прихожани найбільше втішаються, коли бачать, як «... діти їхні читають і співають у церкві, а також вдома у вільний час можуть прочитати щось корисне для душі чи розповісти яку-небудь подію зі Священної Історії, чи повідомити хоча б короткі відомості про предмет віри і християнської моралі». Отже, діти виконували функції помічників священника у справі релігійно-моральної освіти прихожан [246, с. 521–528].

Спів злагоджених хорових колективів церковноприходських шкіл викликав почуття справжньої радості й захоплення не лише у простого народу, а й у представників світської та церковної влади, про що ті неодноразово рапортували своєму вищому керівництву [264, с. 2676–2678].

Відтак, православний церковний спів вважався провідним засобом морального, релігійного і естетичного виховання молодших школярів. Він також сприяв розвитку елементарних музичних здібностей, що, однак, не визначалося першочерговим завданням програми. Крім того, тогочасні педагоги, релігійні діячі наголошували на дидактичних можливостях дисципліни.

На уроках російської мови протягом перших трьох років навчання в однокласній школі передбачалося таке:

1) Перший рік. Вивчення грамоти. Читання окремих слів, речень і коротких статей. Переказ доступних статей. Вивчення напам'ять легких віршів. Попереджувальний диктант окремих слів і речень. Списування з книги.

2) Другий рік. Вправи у швидкому і по можливості виразному читанні з переказом прочитаного. Переказ прочитаного за питаннями. Заучування віршів. Диктант з попередженням помилок, перевірочний. Списування з книги. Письмо вивченого напам'ять.

3) Третій рік. Зрозуміле й виразне читання з усним і письмовим переказом прочитаного. Читання рукописного тексту. Заучування напам'ять віршів і прозаїчних уривків. Повторювальний і перевірочний диктант. Вправи на постановку розділових знаків. Списування з книги. Складання нескладних описів за наданим планом і листів за наданим зразком [186, с. 64–67].

Використавши нароби земської школи, парафіяльна також могла мати б досить високу якість навчання, але цей позитивний досвід впроваджувався епізодично, бо не вивчався вчителями церковних шкіл, а навчання проводилося переважно за буквоскладальним методом. Деякі учні вивчали азбуку протягом 4–5 років, у більшості випадків навчання на цьому й закінчувалося [121, с. 407]. Читати російською мовою учні вчилися перед іспитами. Відсутнім було не тільки усвідомлене розуміння смислу тексту та виразність читання, але й механічна правильність та вміння користуватися підручником.

Після того, як учні навчалися складати склади та слова, вони вчилися читати бігло, чітко, виразно, із дотриманням правильності застосування наголосів і розділових знаків, свідомого переказу тексту. Тому найуживанішим прийомом було пояснювальне читання. Відмовляючись від його поєднання із наочним методом, предметними уроками і живим словом вчителя, у церковних школах він позбавлявся реального наукового змісту.

На практиці використовувалося читання хором. Застосування такого прийому обумовлювалося здебільшого умовами навчання, аніж методичною доцільністю, щоб запобігти шумові в класі при індивідуальному читанні. При перевірці закріплення викликали учнів випускного відділення .

Аналіз програми свідчить, що в процесі вивчення російської мови в церковно-парафіяльних школах перевага віддавалася вивченню граматики й

орфографії. Навіть у двокласних школах основна увага приділялася граматичному матеріалу. Це негативно впливало на вміння учнів читати, робити усні й письмові перекази, на розвиток мовлення дітей.

Програма з каліграфії (письма) (1897) визначала коло умінь учнів, що їх практично після закінчення школи діти не використовували. Перший рік навчання охоплював підготовчі вправи, написання елементів літер, слів, речень між двома лініями великим почерком; другий рік – списування з прописів і класної дошки середнім почерком між двома лініями в зошит; третій рік – написання дрібних букв між двома лініями, написання по одній лінії і транспаранту [176, с. 64–65].

Звіти про стан навчання в церковних школах Харківської єпархії свідчили про застосування на заняттях з рідної мови таких видів роботи як вправи з читання та письма під диктовку, переказу прочитаного за планом, з наступними запитаннями у вивченні напам'ять уривків із книг, у списуванні текстів. Про певні успіхи у такому виді робіт свідчать зразки чистописання учнів Боромлянського сільського училища за 1853 рік. Вивчалися також правила граматики. Застосування репродуктивних методів навчання сприяло механічному зазубрюванню матеріалу та розповсюдження такого негативного явища як підказування з усіх предметів та розповсюдженого в масових масштабах, з чим боротися було безуспішно.

Програма з арифметики передбачала в перший рік навчання з'ясування основних арифметичних понять, набуття вміння лічити до 100, засвоєння чотирьох дій у межах двох десятків. За другий рік навчання учні мали опанувати чотири дії в межах тисячі, вивчити таблиці мір і ваги, ознайомитися з дробами. Третій рік відводився для засвоєння чотирьох дій над числами будь-якої величини, вивчалися дії над складними іменованими числами, прості обчислення з частинами (дробами). У пояснювальній записці до викладання арифметики рекомендувалося не задавати дітям задач, які не трапляються в житті [177, с. 150–153; 237, с. 66–67].

Для двокласних церковно-парафіяльних шкіл залишилися чинними спеціальні програми від 31 травня 1869 року розраховані на (чотири) п'ять років, причому перші три роки, що становили курс першого класу, відповідали трирічному курсу однокласної школи. Курс другого класу викладався за такою програмою:

1) Закон Божий: детальна священна історія Нового Заповіту з читанням Євангелія, читання і пояснення деяких розділів із апостольських послань і деяких псалмів, вивчення напам'ять літургії і пояснення інших важливих церковних служб і таїнств, катехізис.

2) Російська мова: пояснювальне читання, основні правила етимології і синтаксису, особливо в застосуванні до орфографії; письмові розповіді про прочитане, складання листів і творів на легкі теми, вивчення віршів.

3) Арифметика: прості дроби, чотири дії над дробовими числами, розв'язання задач, що стосуються потрійного змішаного правила і відсотків, без допомоги пропорцій. Основи планіметрії, складання планів. Крім наведених предметів, у двокласній школі вивчали географію з короткими відомостями про явища природи. Програмою передбачалися ознайомлення з Російською імперією, огляд глобуса; визначення на карті сусідніх з Росією держав; надання деяких відомостей про слов'ян [198, с. 66–67]. Практично у процесі викладання географії більшість учителів обмежувалися загальним ознайомленням з предметами і явищами «трьох царств» природи – повітря, води, землі та будовою рослин, тварин, людини. На цих уроках особлива увага приділялася місцевому землеописанню. Природнича історія вивчалася тільки стосовно домашніх птахів, тварин, бджіл. У процесі вивчення географії деякі вчителі використовували предметний метод, за яким діти безпосередньо ознайомлювалися з фактами і явищами, про які йшлося на уроці. Важливе значення мали екскурсії. Вони підвищували інтерес до самого вивчення природи, збагачували розум, викликали «здоровий, бадьорий настрій».

Перед навчанням азбуки проводилися вступні уроки разом з підготовчими вправами до навчання грамоти та письма. Метою цих уроків для

дітей, які вперше прийшли до школи, було ознайомлення їх із класною обстановкою і навчальним приладдям (профільною дошкою, грифелем, крейдою, класною дошкою тощо). Ці заняття допомагали підготувати дітей до правильного та послідовного вивчення азбуки й письма.

Книга для читання мала містити достатню кількість статей повчального та релігійного характеру. Так, учні будь-якої земської чи церковно-парафіяльної школи повинні були навчатися Закону Божого, читання, письма, арифметики, а, за можливістю, і співів. З огляду на тип школи, матеріал для навчання міг бути різним, однак переважно церковно-богослужбового спрямування [17, с. 62–67].

Вважалося, що «церковно-парафіяльна школа мала бути училищем релігії і набожного життя, а земська – пристосовувати свою програму до потреб практичного життя, мати на увазі життєву мету та завдання» [131, с. 32–44].

За програмою церковно-парафіяльних шкіл передбачалося, що по-перше, після буквара слід переходити до читання найважливіших у церковному богослужінні книг (Часослов, Псалтир, Октоїх, Євангеліє), а по-друге, під час читання цих книг пояснювати їхній зміст і використання у церкві, а також незрозумілі в них слова, вислови, водночас заохочувати дітей до читання та співу в церковному хорі, прислуговування у вівтарі. Навчання церковнослов'янської мови здійснювалося з метою безпосередньої участі у церковному богослужінні [50]. Всі засоби навчання мали спрямовуватися на засвоєння прочитаного переважно серцем і виховання в дитячій душі бажання та навичок до церковного читання й богослужіння [52, с. 15].

Наголошувалося, що школа має «більше виховувати, ніж навчати, більше повідомляти навичок, ніж знань, більше розвивати релігійне почуття, ніж розум дитини» [250, с. 100].

Характерною особливістю діяльності шкіл Святійшого Синоду було домінування виховних цілей над дидактичними. Як зазначалось у звіті обер-прокурора Святійшого Синоду, «церковна школа ... ставить на перше місце виховну мету...» [28, с. 106]. Головним у церковно-парафіяльній школі було

виховання у школярів набожності, любові до ближнього, правдивості, щирості, поваги до батьків, любові до праці, високих патріотичних почуттів [94, с. 53]. Виховний процес повинен був стверджувати православне вчення віри і християнської моралі, а також вказати дитині, що робити, чим жити, для чого жити.

Насамперед, виховання в цих школах ґрунтувалось на усвідомленні дітьми понять «Бог», «людина», «обов'язок», «добро», «зло», «мир», «любов», на знанні і розумінні вихованцем норм і правил поведінки. Виховні завдання, які ставились перед вчителями початкових шкіл Святійшого Синоду, розв'язувались за допомогою конкретних форм, методів і засобів виховання. Для формування поглядів, понять, переконань використовувались розповіді, бесіди, роз'яснення, тобто методи формування свідомості учнів [262, с. 308–318].

Аналіз публікацій журналу «Церковно-приходська школа» дає змогу стверджувати, що вчителями церковно-парафіяльних шкіл широко застосовувались бесіди, особливо на етичні теми. Предметом бесід обирались релігійно-моральні теми з церковної і вітчизняної історії, причому відбирались ті події, в яких найбільш сильно і показово демонструвалась сила народу, його віра і відданість вітчизні [168, с. 24–40].

Метод роз'яснення найчастіше застосовувався, наприклад, у процесі обговорення правил поведінки, негативних проявів у поведінці учнів (грубість, хамство). Своєю чергою, застосовуючи розповідь, вчителі повинні були слідкувати за емоційністю викладу матеріалу, за мовою, умінням говорити. Дітей привчали шанобливо вітатись до старших, хлопчиків – знімати головний убір. Для всіх учнів без винятку обов'язковим було зустрічати вчителя або відвідувача в класі стоячи. Учні вчили терпимості, їм заборонялось в школі битись, сваритись, штовхатись, заборонялись будь-які грубі випадки стосовно інших людей.

За допомогою методу привчання у дітей виховувалась культура поведінки. Від учнів церковно-парафіяльних шкіл вимагали, аби вони

приходили до школи чисті, мали охайний вигляд, акуратно користувались книжками і зошитами.

Учителям радили застосовувати для учнів церковно-парафіяльних шкіл своєрідні етичні настанови-правила:

1. Входячи в школу, зніми головний убір, поклонись, привітайся, все зайве заховай.
2. Не лінився, старанно вчись.
3. Не вибігай без причин під час уроку з кімнати.
4. Уважно слухай свого учителя.
5. Відповідай лише те, що добре завчив.
6. Бажай кожному добра і чим можеш допомагай.
7. Уникай сварок, бійок, лихих пригод.
8. Коли повернешся додому, привітайся, усе розклади на місце, розкажи, що вивчив за день [86, с. 77].

Натомість вчителям заборонялось надмірно хвалити учнів, засуджувати низьку успішність, застосовувати до всіх учнів однакові методи впливу, обзивати дітей лайливими словами, залишати дитину без обіду, ставити на коліна, бити, виганяти учнів у коридор під час уроку, тягати дітей за вуха і коси (бо це привчало до жорстокості). У церковно-парафіяльних школах не було карцерів, на відміну від міністерських шкіл. Досить своєрідними були дисциплінарні заходи. За певне порушення дисципліни (лінь, спеціальні витівки, замах на авторитет учителя) учням робили зауваження, виносили догану наодинці чи в присутності учнів, позбавлення місця на певний час («без місця»), пересаджування за окремий (спеціальний) стіл, повідомлення батькам про поведінку учня, запрошення батьків до школи, заборона грати в спільні ігри з дітьми, виключення зі школи. У тих школах, де виставляли оцінку за поведінку, застосовували зниження балів за поведінку. Крім того, досить поширеним видом покарання було залишення учнів після уроків (залежно від провини учень лишався на 0,5–2 год.). Найчастіше в цей час учні під наглядом вчителя виконували якусь роботу (повторювали погано вивчений урок або

готували домашні завдання). Фізичні методи покарання в церковно-парафіяльних школах не заборонялись, але вважались неефективними, оскільки діти до них звикали, тому що батьки вдома били дітей.

Автори публікацій журналу «Церковно-приходська школа» наголошували, що покарання повинне бути адекватним вчинку і справедливим. Із цього приводу досить інформативною є стаття «Порядок (дисципліна) у школі», вміщена в січневому номері журналу за 1892 рік. Стаття містить конкретні поради щодо забезпечення дисципліни учнів та засобів впливу на них. Слід зауважити, що актуально і сьогодні звучить таке застереження учителеві: «Із 10 ударів, які робить учитель учневі, на 9 заслуговує він сам» [167, с. 327].

Відповідно до опрацьованих нами матеріалів, не рекомендувалось нагороджувати дітей за успіхи в навчанні, бо, на думку вчителів, успіхи залежать від задатків, які є спадковими. Учні нагороджували за добру поведінку і доброзичливе ставлення до товаришів.

Виховна робота в початкових церковно-парафіяльних навчальних закладів стояла на першому місці. Вона була спрямована на вирішення головного завдання існування церковно-парафіяльних шкіл – виховання духовно-моральної та релігійної людини. На думку духовенства того часу, духовно-моральний розвиток людини мав здійснюватися через залучення дітей та їх батьків до Церкви, розвиток і зміцнення в учнів почуття віри і добра, прищеплення їм добрих навичок. Моральне виховання людини здійснювалося через релігійне виховання. Частина виховної роботи полягала у привченні дітей до акуратності, ввічливості, охайності та дбайливого ставлення до шкільного та навчального приладдя, дотримання дисципліни та порядку. І тому вчителі давали поради, настанови, висловлювали схвалення, використовували заохочення тощо.

Виховання моральних і релігійних почуттів у школярів на засадах Православної Церкви та народності стало найважливішим завданням, покладеним на церковно-парафіяльні школи [62, с. 6]. Оскільки церковне

богослужіння вважалося основою системи виховання церковно-парафіяльної школи, то участь учнів у ньому була необхідною. Селяни, чиє духовне життя було тісно пов'язане з церквою, позитивно ставилися до церковно-релігійного виховання, вважаючи його не лише корисним, а й необхідним для своїх дітей. Таке ставлення батьків є зрозумілим з огляду на те, що релігійні принципи залишалися у ті часи основою сімейного виховання, яке здійснювали батьки. Церкву вважали справжнім училищем усіх християнських чеснот і обов'язків як стосовно Бога, так і стосовно ближнього. Саме у храмі в молитвах діти зі всією спільнотою віруючих не лише «славили Бога і віддавали Йому належне поклоніння, а й молились одночасно за своїх ближніх, ... просячи для них усіх у Бога кращих благ, які даруються людині благодаттю Божою через віру» [240, с. 17]. Зрозуміло, що в недільні та святкові дні діти разом з батьками відвідували церкву.

Зазначимо, що у початкових школах Святійшого Синоду, зокрема в церковно-парафіяльних школах, позакласна робота була набагато краще організована, ніж в міністерських. Це пояснювалось тим, що в позакласній роботі вчителі міністерських шкіл не ризикували проводити розваг, бо потрібен був спеціальний дозвіл від представника Міністерства народної освіти, а для церковно-парафіяльних шкіл дозвіл на проведення позаурочної і позакласної діяльності (свята, вечори, читання, екскурсії) слід було мати від священника, який безпосередньо підписував план вчителя і, як правило, довго не вагався. Позакласні заходи в церковно-парафіяльних школах вважались ефективним засобом організації дітей, об'єднання їх у групи.

Учителями церковно-парафіяльних шкіл позакласні свята організовувались досить часто. Так, у багатьох школах, святкувався день відкриття школи, день святих Кирила й Мефодія, день святого Наума, святкувались особливі дні у шкільному житті дітей (Різдво, Новий рік). В окремих школах влаштовували недільні і святкові читання, на які запрошували батьків учнів. На Різдво, на Великдень влаштовували літературно-музичні

вечори з показом «гуманних картин» (своєрідних спектаклів), хоча свідчень про такі вечори дуже мало [61, с. 86–89].

У підготовці вечорів брали участь майже всі учні, тому вчителі кожному учневі давали певні доручення: одні писали сценарії, інші готували обладнання, малювали, ходили по хатах і запрошували односельчан на виставу.

Восени та навесні проводилися екскурсії до лісу. Учні працювали в полі на пришкольній ділянці. Багато священників намагалися доповнити моральне виховання позакласною роботою, наприклад, організовуючи паломницькі поїздки до православних святинь поза межами навчального процесу в школі. Організацією таких заходів зазвичай займався керівник навчального закладу, який звертався до свого начальства з проханням надати необхідний транспорт. Паломництва відбувалися переважно до важливих місцевих святинь [130, с. 538–540]. Проте відомі також випадки відвідування учнями церковно-парафіяльних шкіл різних губерній святинь Києва, а саме: Києво-Печерської Лаври, Свято-Миколаївського храму на Аскольдовій могилі, Володимирського собору, у якому знаходяться мощі святої Варвари, Андріївської церкви, Софійського собору, Михайлівського монастиря тощо [225, с. 1000–1004].

Такі екскурсійно-паломницькі поїздки носили не лише інформативний чи релігійний характер; вони, насамперед, ставали визначною подією в житті школяра, оскільки долучення до великих православних святинь, про які вони лише чули з розповідей законовчителя, живе спілкування із вчителем і товаришами духовно об'єднувало їх, ставало подією, яка запам'ятовувалась назавжди, а іноді справляло вирішальний вплив на подальше життя учня [71].

Паломництва до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їхньому релігійному та моральному вихованню, знайомили з християнськими святинями. Ці шкільні паломництва мали значний вплив на учнів. Історичний туризм, знайомство з пам'ятками старовини мали велике виховне значення, милування красою рідної природи, а спілкування між

учнями та вчителями згуртовувало їх, об'єднувало духовно, вони обмінювалися враженнями і ставали однією дружньою родиною. Це сприяло вихованню в учнів комунікабельності, дружби, ввічливості та чесності.

Представники духовенства працювали над тим, щоб навчати і виховувати учнів згідно з християнськими моральними цінностями. З цією метою священники організовували паломництва дітей до святих місць, монастирів і храмів, прагнули познайомити учнів з духовним куточком краю, організовували хресні ходи та екскурсії. Зокрема, священник із с. Городня Прилуцького повіту Полтавського округу організував для учнів своєї церковно-парафіяльної школи поїздку до Києва [164, с. 1229]. 9 травня 1897 року закінчився навчальний рік у церковно-парафіяльній школі с. Комарівка Кобеляцького повіту, шість учнів отримали атестати, решта також показали гарні знання на іспитах Щоб подарувати дітям духовну радість, вчитель Григорій Насветов вирішив організувати паломництво до Козельщини, щоб поклонитися образу Божої Матері. Це вже не було чимось новим у його практиці. Навесні 1891 року, коли він раніше працював учителем народної школи в селі Чорбівці, він уже возив до Козельщини кількох учнів - хлопців і дорослих із села. Але то були хлопці, а сюди захотіли поїхати дівчата, багатьом з яких не виповнилося й дев'яти років. За згодою батьків дітей супроводжували кілька хлопців, які були учнями місцевих народних вчителів. Юних паломників погодилися супроводжувати шестеро дорослих чоловіків і дві віруючі жінки, які були співаками в місцевому церковному хорі. Супроводжували паломників Г. Насветов, який викладає в школі «Закон Божий», С. Шамраєва, вчителька церковно-приходської школи, і А. Черемхович, вчителька народної школи [55, с. 51].

Не менш цікаву історію про паломників розповів у 1899 році козельщинський священник Федір Зубковський, коли до монастиря приїхали учні та вчителі Силівської парафіяльної школи Зіньківського повіту Полтавської губернії. Відвідали близько 400 осіб, подолавши відстань у 43 версти, причому паломників завжди супроводжував священник [55, арк.54].

У 1913 році учні та викладачі Ломоданівської церковно-парафіяльної залізничної школи Полтавської єпархії здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря під керівництвом настоятеля школи Олексія Васильовича Станіславського. З 1895 по 1900 рік Станіславський працював викладачем церковно-парафіяльної школи при Полтавській семінарії, а з 1898 по 1899 рік – законоучителем Полтавської недільної школи. У 1900 році його призначили старшим викладачем на коротких курсах для вчителів церковної школи в Ромодані на Полтавщині [45, с. 8, 19]. Деякі священники Церкви організовували літургійні читання в недільні та святкові дні, проводили засідання парафіяльних рад [46, с. 2].

Особливою формою позакласної виховної роботи була організація святкувань пам'ятних дат і церковних свят. Під час різдвяних свят у школах прикрашали ялинки та співали колядки по селу. Синодальний собор визначив дні вшанування пам'яті святих Кирила і Мефодія (11 травня) та день визволення кріпаків (19 лютого) як дні святкування. Зв'язок між парафією та школою здійснювався через участь дорослих у шкільних святах, таких як день заснування школи, церемонії відкриття та закриття, новорічна ялинка. 11 травня, в день пам'яті святих Кирила і Мефодія, відбулася щорічна церемонія вручення атестатів випускникам. Учням-відмінникам було вручено грамоту, книгу та картину духовно-морального змісту. Батьки також були запрошені на іспити, щоб почути результати іспитів своїх дітей. Окремо, за вказівкою керівництва, церковним богослужінням і внутрішньо-шкільними заходами відзначалися дні пам'яті видатних особистостей у галузі науки, літератури тощо [90, с. 296–300].

Крім позашкільної роботи, місцеві пастирі були зобов'язані в рамках шкільної освіти поширювати серед населення істинні поняття віри і моралі. З цією метою в багатьох місцях були запроваджені так звані літургійні релігійно-моральні читання та лекції для народу [89, с. 559–570].

Окрім надання початкової освіти дітям, на церковно-парафіяльні школи покладалося також завдання боротьби з алкоголізмом серед дорослого

сільського населення. У школах проводилися публічні читання про шкідливий вплив алкоголю на організм людини. На церковно-парафіяльні школи також покладалися завдання боротьби з дитячою смертністю та поширення гігієнічних і санітарних знань серед населення. Вчителі вчили дітей дотримуватися гігієнічних норм, підтримувати чистоту в класах, а також зобов'язували прибирати свої класні кімнати [242, арк.1–474, арк. 472–473].

Церковно-парафіяльні школи були не тільки центрами навчання, а й центрами виховання підростаючого покоління. У кожній школі були бібліотеки, проводилися літературні вечори, дітей навчали ремеслам та рукоділлю, часто при школах були присадибні ділянки та городи, що також сприяло трудовому вихованню. Кожна школа проводила і святкові заходи, особливо довгоочікуваними були новорічні свята, у школах прикрашалися ялинки, діти водили хороводи, співали, читали вірші, отримували «кульки з гостинцями», а в тих школах, де піклувальники були багаті, дітям діставалися цінніші подарунки – книги, хустки, матеріал на сукню або сорочку, чайні чашки [188, с. 192].

З 1907 року церковно-парафіяльній школі ставилося в обов'язок стежити як за вихованням релігійної моральності народу, його освітою, а й здоров'ям громадян. Вважалося, що школа повинна нести знання про гігієну, будову людини, її відправлення, догляд за приміщеннями, правильний прийом їжі, а також загальні відомості про захворювання [247, с. 895].

Імператорським указом від 11 січня 1911 року монастирі були залучені до створення виправних закладів для неповнолітніх правопорушників та боротьби з підлітковою злочинністю. Зокрема, голова Харківського окружного суду склав список монастирів Харківської єпархії, які виховували правопорушників віком до 17 років [243, с.1, 16].

Під час Першої світової війни учні парафіяльної школи почали збирати гроші, продукти харчування і теплий одяг для підтримки солдатів та інвалідів війни. Учні також опікувалися пораненими, які потрапляли до військових шпиталів. Також варто додати, що під час війни при деяких церковно-

парафіяльних школах Чернігівської єпархії діяли дитячі садки, де матері залишали дітей для роботи в полі та ін.. У Чернігівській єпархії в 1915 році дитячий садок при церковно-парафіяльній школі в Кам'янці Новозибківського повіту налічував 721 дитину, а місцевий священник і водночас директор школи Яків Бондарчук завідував ним. [196, с. 98–114]. При багатьох церковно-парафіяльних школах діяли народні бібліотеки з читальними залами та відділами церковних книжкових крамниць. Особливе місце в позакласній роботі займала робота з хором. Організація хору була обов'язкова для кожної церковно-парафіяльної школи. Як правило, вчитель не обмежувався годинами навчального плану, а працював з хором і в позаурочний час. Шкільні хори співали в святкові дні в церкві, на різних сільських урочистих подіях. Наприклад, шкільний хор села Болотівці 9 травня 1890 року виступав в Острозі з нагоди батальйонного свята. Хор співав молебень. Співаки з'явилися там у свитках, з торбинами через плече, у яких лежали ноти. Хором керував випускник цієї ж школи [107, с. 148].

Випускникам однокласної школи видавали спеціальне свідоцтво, яке підтверджувало закінчення однокласної церковно-парафіяльної школи й давало право на продовження освіти. Приклади свідоцтва, що отримували випускники, подано в додатку Е та додатку Ж.

Після закінчення курсу проводилися екзамени, на яких були присутні члени комісії та прихожани. До випускників ставилися із належною строгістю: відповіді контролювалися, давалися додаткові запитання та завдання. Про належне ставлення до екзаменів свідкував факт, що 17 хлопчиків екзаменувалися із 10 год. ранку до 18 год. вечора. Для перевірки грамотності дітей було запропоновано написати диктант обсягом 16 друкованих рядків із власними назвами та різними розділовими знаками [88, с. 220–224].

А. Лотоцький у своїй статті у «Волинських єпархіальних відомостях» подав детальну характеристику іспитів із кожного предмету. Він повідомив, що на екзамені із Закону Божого використовувалася білетна система: учні підходили до столу та брали білети, у яких були запитання із певного

параграфу підручника. Однак члени комісії контролювали засвоєння й інших тем. Відповіді учнів було визнано задовільними, середній бал із Закону Божого вище 4. Отже, вихованці церковно-парафіяльних шкіл належно засвоїли програмні вимоги із цього предмета. На іспиті із церковнослов'янської граматики учні читали уривки текстів, перекладали їх та своїми словами переказували зміст прочитаного. До уваги бралось не заучування тексту напам'ять, а його розуміння [88, с. 220–224].

На іспиті з російської мови потрібно було прочитати статтю з навчальних книг, переказати прочитане, а також зробити етимологічний та синтаксичний розбір. Окрім того, школярам слід було напам'ять прочитати вірші та декламувати байки. Серед предметів, які виносилися на екзаменування, була математика. Іспит складався із двох компонентів: усної відповіді та письмової роботи. Учні не лише правильно розв'язували задачі, але й детально описували хід їх розв'язання, робили необхідні обчислення [161, с. 403].

У цьому розділі аналізуються предмети та навчальні посібники, за якими велося навчання у церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX століть

Першою дисципліною є «Закон Божий і катехізаторські предмети». Це був головний предмет, і всі інші предмети, по можливості, були поставлені від нього в більш-менш тісну залежність. В однокласній церковно-парафіяльній школі викладалися такі предмети Закону Божого:

- 1) вивчення молитов;
- 2) Священна історія;
- 3) початкові відомості з історії християнської Церкви;
- 4) вчення про богослужіння;
- 5) короткий християнський православний катехизис.

Під час розгляду предметів Закону Божого в церковно-парафіяльній школі неважко встановити між ними ту різницю, що одні мали характер більш теоретичний, як, наприклад, Священна історія та катехизис, інші – більш практичний: вивчення молитов та богослужіння. Священна історія Старого та

Нового Заповітів вивчалася протягом трьох років. Запропонована програма відрізнялася від складеної Духовно-навчальним комітетом і затвердженої Святейшим Синодом для початкових шкіл Міністерства народної освіти, що пропонувала дещо інший розподіл предметів: 1-й рік – вивчення повсякденних молитов; 2-й рік – вивчення священної історії Старого та Нового Заповітів; 3-й рік – вивчення катехізису (символу віри та десяти заповідей) та ознайомлення із церковним богослужінням.

У чинній програмі для парафіяльних шкіл навчальний матеріал розміщувався по іншому: 1-й рік – після короткого підготовчого пояснення понять про Бога-Творця та Промислителя світу – ознайомлення з важливими священно-історичними подіями та найбільш уживаними домашніми та церковними молитвами; 2-й рік – священна історія Старого та Нового Заповіту, продовження вивчення молитов, тропарів дванадесятих свят, символу віри та заповідей; 3-й рік – катехізис і вчення про богослужіння.

Ця програма мала свої переваги в тому, що за основу було прийнято принцип сумісності: усі предмети розподілялися на теоретичні (Священна історія та катехізис) і практичні (вивчення молитов і богослужіння). Саме в цій програмі знайшов втілення принцип концентрації: вивчення священної історії та молитов розподілявся на два перші роки, причому на другий рік поглиблювалися знання за перший, а третій був продовженням другого.

Церковні методисти розробили рекомендації щодо вивчення кожного предмету Закону Божого: визначили мету та зміст кожної складової, особливості застосування прийомів словесного та наочного методів при вивченні конкретних тем, запропонували декілька варіантів структур різних типів уроків. Щодо методів вивчення Закону Божого, то з огляду на сучасну їх класифікацію, користувалися двома групами: 1-а – за джерелом знань – словесний, наочний (словесно-друкований – рідко, за недостатністю підручників) та 2-а – за ступенем пізнавальної активності – репродуктивний, пояснювально-ілюстративний та евристичний. Провідним методом був словесний. Церковні педагоги визначали дві його форми: актоаматичну (від

грецького «слухаю») та еротематичну (від гр. «запитую») в останньому виокремлювалися три прийоми – катехізичний, евристичний і діалогічний.

Основним прийомом була розповідь вчителя. Її використання вважалося за доцільне при вивченні нового, раніше невідомого, матеріалу. Саме через розповідь здійснювалося головне завдання релігійно-морального виховання – формування живого та цілісного уявлення про священні події. Розповідь (детальна, жвава, доступна, проста) передбачала застосування наочності: карт і картин відповідного змісту. Наступний прийом – опис – застосовувався для ознайомлення з невідомими предметами, особливо при вивченні Таїнств віри та богослужіння. Використання переважно репродуктивних методів пояснювалося низьким рівнем навченості учнів церковних шкіл і значною складністю для їх сприйняття змісту церковних предметів. Тому монологічну розповідь пропонувалося застосовувати для вивчення інформації, яка не викликала в учнів жодних аналогій, особливо це стосується фактів Божественного одкровення.

Для перевірки засвоєння почутого рекомендувалося проводити бесіду, запитавши декількох учнів. Частіше використовувався прийом катехізації. На поставлене запитання вимагалась заздалегідь вивчена готова відповідь, тобто вивчена за підручником. Аналітична катехізація передбачала детальний розгляд кожної частини тексту, синтетична – роботу над визначенням головної ідеї оповідання із наступною деталізацією та становленням плану.

Застосування узагальнювальної бесіди сприяло формуванню в учнів навичок усного мовлення, вміння зв'язано переказувати текст. Методика проведення катехізації була розроблена В. Давиденко і являла собою чітку послідовність проведення бесіди. Менш уживаним у практиці був прийом евристичної бесіди. Законовчителі ставилися до цього прийому не дуже схвально, вважаючи неможливим обговорювати зміст Закону Божого. М. Страхов розробив рекомендації щодо застосування евристичної бесіди як засобу активізації пізнавальної діяльності учнів, обґрунтувавши її необхідність для всіх вікових рівнів. Евристична бесіда спрямовувалася на

формування самостійного мислення, уміння приводити приклади, переконувати, робити висновки.

Використання наочного методу знаходило втілення в залученні до пояснення картин й ілюстрацій підручника. Наочність поділялася на образотворчу (сюжетні картини священно-історичних подій та зображення священних місць), умовно-графічну (географічні та історичні карти біблійних місць), предметну (предмети богослужіння у храмі).

Учителям церковно-парафіяльних шкіл пропонувалися практичні рекомендації у вигляді логічної послідовності при вивченні різних видів наочності та її доцільному виборі до кожного уроку. При вивченні Закону Божого використовувалися міжпредметні та міжкурсові зв'язки. При вивченні Священного писання на кожному уроці матеріал логічно пов'язувався із вивченням молитов, катехізису та богослужіння. Церковнослов'янською мовою заучувалися тексти та найголовніші молитви.

Кожна структурна частина цієї навчальної дисципліни мала свою досить добре розроблену методику вивчення. Педагогічні здобутки досвідчених вчителів публікувався окремими виданнями та на сторінках церковної періодики. Це були різні варіанти поурочного планування для класів з різним рівнем навченості та вікових особливостей.

На практиці законовчителі не завжди дотримувалися розроблених рекомендацій. Перевірки стану викладання у школах свідчили, що головним прийомом залишалося перевірене віками зазубрювання текстів. Молитви спочатку заучувалися, а вже потім пояснювалися. Такий прийом приводив до поверхового засвоєння. Вивчені молитви іноді становили єдиний обсяг знань, усвідомлений за весь шкільний курс.

Державна політика щодо церковно-парафіяльних шкіл була сприятливою, оскільки ідеали шкільної освіти ґрунтувалися на релігійно-монархічній ідеології та бажанні виховати слухняних і вірних слуг церкви і самодержавства. Тому К. Ушинський наголошував на необхідності духовного розвитку дітей та особливій ролі церкви у цій справі. «Церква має найбільшу

виховну силу для простого народу. Тобто вона ловить напівдику людину ззовні і піднімає її до найвищого ступеня самопізнання» [225, с. 251–262]. На думку К. Ушинського, грамотність – це не стільки вміння писати і читати, скільки духовна досконалість, готовність сприймати наукові знання і розуміти їхній сенс. Це також уміння розуміти значення слова. Духовенство повинно давати в цьому плані настанови; К. Ушинський вбачав глибоке значення в релігійному вихованні дітей. Він застерігав від захоплення зовнішнім відтворенням християнських обрядів. На думку педагога, релігію слід усвідомлювати, передусім, як основу духовності та «як надійний якір спасіння в часи житейських негараздів». Тому вивчення Закону Божого і знайомство з релігійними текстами має передувати духовному вихованню, щоб діти могли глибоко читати і розуміти християнські символи. Він зазначає: «для такої релігії, як християнство, немає нічого гіршого, ніж невігластво. Бо невігластво перетворює людський розум на ідолопоклонство» [225, с. 254]. На думку К. Ушинського, головним завданням викладання релігії в народних школах було формування християнської моралі в душах дітей та навчання їх моральній поведінці.

Богопізнання є найважливіше з усіх пізнань. Воно являє собою перший і найважливіший наш обов'язок. Усі наукові людські знання, якщо вони не осяяні світлом богопізнання, втрачають своє істинне значення, свій сенс і свою мету. Замість добра такі знання приносять у життя багато зла.

Для набуття богопізнання, тобто для того, щоб навчитися пізнавати істинного Бога, учням та вірянам слід дотримуватися наступних порад:

- читати і вивчати Святе Письмо (Слово Боже), яке дає правдиве і повне знання про Бога;
- правильно розуміти Святе Письмо і захищати себе від спотвореного і помилкового розуміння, тому що все богослужіння в церкві – це ясне вчення про Бога і Його діла;
- слухати проповіді пастора і читати книги релігійно-морального змісту;

– вивчати Боже творіння, тобто природу та історію людства, які показують нам дивовижні діла Божого провидіння.

Проаналізувавши принципи вивчення та читання Святого Письма, ми дійшли висновку, що слідування цим порадам дисциплінує дітей, збагачує їхній духовний світ та зміцнює їхні морально-етичні принципи, виховує їх у душі християнської етики.

Першим до аналізу слід взяти «Закон Божий». Розглядаючи його у вигляді предмету вивчення він слугував як базовий інструмент для навчання техніці письма, декламуванню, так і виховний інструмент для учнів церковно-парафіяльних шкіл.

Головне завдання та головні труднощі викладання полягали в тому, щоб учні засвоїли ту сукупність відомостей, яка потрібна програмою, не механічно, а по можливості свідомо та міцно, і притому так, щоб оповідання з священної історії, догматичні визначення Символу віри та тексти молитов та заповідей не представляли для них випадковий набір фактів, настанов і висловів, які не мають жодного зв'язку з дійсним церковним життям, а являлися систематичним розвитком та осмисленим викладом тих релігійних ідей, зародок яких виноситься дітьми з батьківського дому та з Церкви.

Під час нашої роботи, ми дійшли висновку, що аналіз Закону Божого є важливим для нас через низку факторів. По-перше, учні церковно-парафіяльних шкіл брали за основу Десять заповідей, як головні правила поведінки у суспільстві. По-друге, Закон Божий описував еталони поведінки та норми поведінки з людьми. Саме важливість розуміння подання прикладу правильного християнського способу життя для підростаючого покоління стало для нас вагомим у дослідженні.

Закон Божий можна визначити як вічний, незмінний стандарт добра, зразок поведінки. Десять Заповідей визначають наш зв'язок з Творцем і Спасителем, а також наші обов'язки стосовно людей. Порухення цього Закону Святе Письмо називає гріхом: «Кожний, хто чинить гріх, чинить і беззаконня, бо гріх є беззаконням» (1 Івана 3:4). Святе Письмо вбачає в Законі Божому

риси характеру Бога. Як і Бог, «Господній Закон досконалий» (Псал. 18:8). «Отже, Закон – святий, і заповідь – свята, праведна та добра» (Рим. 7:12). «усі твої заповіді справедливість» (Псал. 118:151). Десять Заповідей – короткий виклад вічних принципів добра – звернені до всього людства на всі часи. Біблія називає головний принцип життя: «... Бога бійся, й чини Його заповіді, бо належить це кожній людині» (Екл. 12:13). Важливим аспектом «Закону Божого» як інструменту навчально-виховного процесу є те, що Десять Заповідей дуже прості, але водночас мають всеосяжний характер. Вони настільки короткі, що навіть дитина може їх швидко запам'ятати, але мають таку глибину, що охоплюють всілякі гріхи.

Для чого ж слугує Закон Божий? Перш за все він покликаний захистити людину від самознищення: ігноруючи закон, люди перестають розуміти різницю між добром і злом. Закон відкриває людині Божу волю. Тільки так ми можемо зрозуміти, чого Бог очікує від нас, якою має бути наша поведінка, яких життєвих принципів треба дотримуватися, щоб життя було благословенним. Кожен з нас свого часу повинен постати перед судом Божим, «бо всі ми маємо з'явитися перед судовим престолом Христа, щоб кожний одержав згідно з тим, що в тілі робив: добро чи зло» (2 Кор. 5:10). Тому Закон Божий буде підставою для розгляду наших справ. Кожен з нас буде суджений за цими справедливими принципами, а не згідно з нашими уявленнями. Без Десяти Заповідей люди не здатні правильно розуміти Божу святість, а також власну провину і потребу в каятті. Не відчуваючи себе порушниками Закону Божого, вони не усвідомлюють свою гріховність і не бачать необхідності в примиренні з Господом Ісусом. Закон діє подібно до дзеркала, допомагаючи побачити свій справжній стан. «Бо коли хто є слухачем Слова, а не виконавцем, той подібний до людини, яка розглядає природні риси свого обличчя в дзеркалі: тож побачив себе, відійшов і відразу ж забув, який він. А хто дивиться на досконалий Закон свободи і перебуває в ньому, той не слухач-забудько, а виконавець діла; він буде блаженний у своїх діях» (Якова 1:23-25). Апостол Павло писав: «... я пізнав гріх, тільки через Закон» (Рим. 7:7).

Таким чином, учні церковно-парафіяльних шкіл духовно збагачувалися та ставали на праведний шлях. Окрім опанування базовими навичками читання. Учні могли поширювати «Слово Боже» серед членів родини, односельчан тощо. Тобто викладаючи і приділяючи достатньо велику кількість уваги викладанню Закону Божого серед учнів церковно-парафіяльних шкіл допомагало одночасно вирішити навчальні і виховні проблеми разом: опанування грамоти та створення високоморального богобоязкого суспільства.

Закон Божий, тобто Десять Заповідей, регулює відносини Бога і людини, а також відносини між людьми, тому його ще називають моральним законом. Цей закон написаний Богом на кам'яних скрижалях (Вих. 31:18); поміщений в ковчег (Втор. 10:1-5); затверджений Христом (Рим. 3:31); розкриває гріх (Рим. 3:20); неспростовно встановлений навіки (Псал. 110:7,8). Другий закон, так званий закон жертвоприношень, покликаний був показати шлях врегулювання відносин в разі порушення Десяти Божих Заповідей. Закон жертвоприношень, який ще називають церемоніальним, записаний Мойсеєм у книзі (Втор. 31:24); покладено збоку ковчега (Втор. 31:24-26); скасований Христом (Ефес. 2:15,16); бо жертвоприношення (Левит 7:35-38); були тимчасовим явищем (Євр. 9:9,10). З цього порівняння бачимо, що всі закони про жертвоприношення вказували на Христа. На Голгофському хресті вмирав істинний Агнець. Під час Його смерті в храмі завіса розірвалася навпіл (Луки 23:45), і жертвоприношення припинилися. Цей закон був тимчасовим, а моральні принципи залишились незмінними і до цього часу. Закон не рятує людей, головне – віра. А якщо Закон не рятує, то можливо його виконувати не потрібно? Міркуючи таким чином, люди часто не звертають увагу на те, що Закон ніколи не давав порятунку. Як у Старому Завіті, так і в Новому порятунок завжди був і залишається даром Божим для людей. Моральний закон визначає, що добре, а що – зле, що можна робити, а чого не можна, що таке гріх; а церемоніальний закон говорить про те, як отримати прощення за гріх. Прощення ж ми отримуємо тільки за допомогою віри, виконуючи Закон

Божий. «Праведний житиме вірою своєю» (Авак. 2:4) – це принцип життя людей як Старого Заповіту, так і Нового.

До складу Закону Божого у початковій школі входять такі відділи: навчання молитви, коротка священна історія, початкові відомості з історії церкви, пояснення богослужіння та короткий катехизм. Усі ці відділи, крім історії церкви перебувають у тісному зв'язку, але водночас і дуже відмінні один від одного за змістом та за ступенем труднощі їхнього для засвоєння дітьми шкільного віку. Крім того, у кожному з відділів Закону Божого є відомості більш важкі і менш важкі для засвоєння, більш необхідні та менш необхідні для релігійно-морального розвитку учнів дітей. Божому в курсі початкової школи та в яке взаємини мають бути поставлені при викладанні окремі частини Закону Божого.

Найпростішою системою розташування навчального матеріалу згідно із Законом Божим є система поступальна або послідовна. Вона полягає в тому, що відділи Божого Закону вивчаються послідовно, один за одним. Зазвичай вивчаються спочатку всі молитви, потім історія, богослужіння та катехизис.

Десять Заповідей — це більше, ніж коротка збірка заборон. Він містить широкі принципи, що стосуються не тільки того, чого ми не повинні робити, але й того, що слід робити. Ми повинні не лише відмовитися від злих справ та думок; ми також повинні вчитися використовувати на благо дані нам Богом таланти та дари. Тому кожна заборона має і спонукальне значення.

Десять заповідей Закону розміщені були на двох скрижалях, бо в них містяться два види любові: любов до Бога і любов до ближнього. Вказуючи на ці два види любові, Господь Ісус Христос на запитання, яка заповідь найважливіша в Законі, сказав: «Полюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всією думкою твоєю. Це є перша і найбільша заповідь. Друга ж подібна до неї: люби ближнього твого, як самого себе. На цих двох заповідях утверджується весь Закон і Пророки» (Мф 22, 37-40).

Хто ближнього свого не любить, той і Бога не любить. Св. апостол Іоан Богослов пояснює: «Хто каже: Я Бога люблю, а брата (тобто ближнього) свого

ненавидить, той говорить неправду, бо той, хто не любить брата свого, якого бачить, як може любити Бога, Якого не бачить?» (1 Ін 4, 20). Ми повинні любов до себе приносити в жертву любові до ближніх. «Немає більше від тієї любові, як хто душу свою покладе (тобто пожертвує життям своїм) за друзів своїх (ближніх своїх) (Ін 15, 13). А любов до себе і любов до ближніх повинна приноситись у жертву любові до Бога. Господь Ісус Христос про це каже так: «Хто любить батька чи матір більше, ніж Мене, недостойний Мене; і хто не бере хрест свій (хто відмовляється від усіх життєвих бід, страждань і випробувань, які посилає Господь, а йде легким, беззаконним шляхом) і не йде слідом за Мною, той недостойний Мене» (Мф 10, 37-38).

У складі початкового курсу Закону Божого є і фактичний, і умоглядний матеріал. Священноісторичні події, догмати віри, спосіб здійснення богослужіння та обрядів, значення багатьох слов'янських слів не можуть бути виведені дітьми шляхом самостійного мислення і за потреби повинні бути викладені ним у готовому вигляді; при виясненні ж оповідань, розкритті істин віри та моральності, виясненні молитов і богослужіння, зіставленні вивченого та застосуванні його до життя слід йти по можливості шляхом питання-відповідей, як більш відповідним мірою розумового розвитку дітей. При цьому в молодшому відділенні питання-відповіді форма навчання повинна мати ширше застосування, ніж у старших відділеннях.

Зокрема, застосовуючи форму розповіді, законовчитель ніколи не повинен допускати довгих монологів. Звичка багато й довго говорити самому, не залучаючи до участі в уроці дітей, в одних законоучителів залежить від того, що вони люблять слухати себе і захоплюються, як починають говорити; в інших вона впливає із прагнення повідомити дітям, якнайбільше, знань і роз'яснити їх, якнайкраще. Такий законовчитель, працюючи сумлінно, переконаний, що він робить все від нього залежне, і щиро дивується слабкому розвитку та несприйнятливості дітей. Тим часом причина неуспішності його роботи – не в дітях, а в невідповідності їх розвитку форми викладання. Діти початкової школи неспроможні зосереджено слухати й стежити за ходом

думок тривалий час. Якщо законоучитель говорить без перерви довше 5–7 хвилин, діти втомлюються, інтерес їх до уроку знижується, увага падає, і як би добре не казав законоучитель, його слова не тільки не доходять до свідомості учнів, але не завжди досягають і їхнього слуху.

Не менш важливим предметом був «Читання і письмо». Стосовно до інших предметів церковно-приходської школи церковнослов'янська мова посідає як би середнє місце між Законом Божим і мовою, що вивчали вихованці церковно-парафіяльних шкіл (українська та російська мови були найпоширенішими для вивчення серед учнів церковно-парафіяльних шкіл України у ХІХ – початку ХХ століть) слугує ніби сполучною ланкою між цими двома головними та різнорідними предметами школи. З одного боку, він становить необхідний додаток до Закону Божого (частини до Священної Історії, тому що діти читають на уроках церковнослов'янського читання уривки зі Старого Завіту та Євангелія, що становлять зміст Священної Історії), особливо до вивчення молитов та пояснення богослужіння, тому що вводить в розуміння слов'янських висловів та оборотів. З огляду на саме тісний зв'язок із Законом Божим і важливе значення для останнього церковнослов'янська грамота зроблена в церковно-приходській школі особливим предметом, окремим від російської чи української мови, і багато прийомів при вивченні церковнослов'янської мови подібні до прийомів викладання Закону Божого. Але, з іншого боку, церковнослов'янська грамота має і свою особливу мету порівняно із Законом Божим, бо вона лише полегшує вивчення різних відділів Божого Закону. Вивчати ж ці відділи повинні на уроках Закону Божого. Церковнослов'янська грамота, полегшувала вивчення Закону Божого, повинна, крім цього, дати можливість правильно і з розумінням ставитися до церковнослов'янської мови. Тому багато прийомів щодо її викладання відрізняються від способу викладання Закону Божого і подібні до тих, за допомогою яких здійснюється викладання російської чи української мови, особливо, наприклад, пояснювального читання.

Під час дослідження, ми виявили самотійність кожного об'єкта, пов'язану з функціональними, графічними, граматичними, жанрово-текстуальними та іншими відмінностями. Так, у журналі «Народна освіта» за жовтень 1898 р. у статті «Церковнослов'янська мова в початковій школі», де дано короткий огляд посібників та навчальних прийомів, а найкращою книгою називається «Церковнослов'янська азбука» М. Ільмінського, що традиційно продовжує буквально докір у бік «Першої навчальної книги церковнослов'янської мови» С. Грушевського, який стверджує, що церковнослов'янська та громадянська печатка нібито суттєво різняться.

Одним із засобів навчання читанню були недільні церковні піснеспіви Октоїха на малій вечірні, великій вечірні, півночі, утрени та літургії, саме: стихири на «Господи воззвах», з Богородичними або догматиками, стихири на стихівні, недільні тропарі, канон, іпакої, антифони, канони з кондаками та ікосами, і стихири на хвалитех, блаженні на літургії та ексапостиларії. Зважаючи на малозрозумілість зазначених назв церковних піснеспівів вважаємо за необхідне представити пояснення цих назв, запозичені з «Огляду Богослужбових книг Православної Церкви» священника Костянтина Микольського, вид. 1858, і частково з «Нової Скрижалі» архієпископа Веніаміна, вид. 1884 р.

Стихирами у Богослужбових книгах іменуються піснеспіви, що складаються з багатьох віршів, написаних одним розміром віршування і, здебільшого, мають вірші Священного Письма. Від віршів Вони носять особливі назви: одні називаються стихирами на «Господи покличах», інші – стихирами на «віршівні», треті – стихирами на «хвалитех». Стихирами на «Господи покличах» називаються ті, котрі співаються на вечірні після співу 140 псалма «Господи покликань» і мають перед собою вірші з цього, так само зі 141 і 129 псалмів. Слова «віршівні», на «віршівні» показують, що стихири, які називаються таким чином, мають перед собою вірші Священного Писання не з одних вказаних псалмів, а вибрані з різних псалмів Священного Письма за пристойністю свята. Стихирами на «хвалитех» іменуються ті, які мають

перед собою вірші псалмів (148, 149, 150), званих «хвалітні», оскільки часто зустрічається слово «хваліте».

Стихирний спів існував майже 700 років (X–XVII століття) як найдавніша форма релігійного співу. В Україні був поширений його різновид – київський знаменний спів. Знаменням для запису розспіву слугувало знамено (гачок). Мелодія київського знаменного розспіву (погласиці) складалася з діатонічного звукоряду чвертних нот, об'єднаних у «гра». Кожна гра (всього їх було вісім) містила систему піснеспівів, які мали виконуватися протягом тижня. Кожна нова гула повторювала весь цикл від першого піснеспіву до останнього. З часом мотиви піснеспівів змінювалися і розвивалися в різних напрямках. Голосні поділялися на головні (1-4) та похідні (5-8). Кожна пара голосних (1-5, 2-6, 3-7, 4-8) мала спільні мелодичні звороти та певні індивідуальні особливості.

Словом догматик, або догмат, називається Богородичним, тому що з похвалою Пресвятій Богородиці містить догматичне вчення про обличчя Ісуса Христа, переважно про втілення Господа та поєднання в особі Його двох еств. Седальними називаються ті піснеспіви, при співі чи читанні яких при громадському Богослужінні сідали для слухання так званого «читання», що складається з тлумачення Апостола, Євангелія, або з опису життя святого, свята тощо, оскільки при такому читанні дозволяється сидіти. Але назва «сідальний» не поєднує з собою того поняття, що завжди під час співу чи читання його сидять.

Таким чином, учні церковно-парафіяльних шкіл, виконуючи піснеспіви, покращували мелодику свого голосу, знайомилися з релігійними канонами та через недільні співи для жителів населених пунктів, де розташовувалися ці навчальні заклади, поширювали християнські правила та норми. Слово «іпакої» означає за буквальним перекладом «увагу». Хтось написав: «іпакої є тропар, гідний подиву; і коли він співається в церкві, то всі, нахилившись, слухають його з благоговійним мовчанням та уважним розумом».

Антифон означає поперемінний спів, який належить співати на двох кліросах, а «статечними» називаються ті піснеспіви, які складені стосовно¹⁵ псалмів (від 119-го до 133-го), званим «піснями ступенів». Так названі ці псалми тому, що були співані євреями на сходах Єрусалимського храму. "Ці псалми сповнені гарячого почуття до Бога і стосуються всіх тих, які визнають себе мандрівниками і прибульцями на землі, оплакують свої лиха і зітхають про спокій небесної батьківщини; і таким чином ці люди прагнуть сходження, ніби по сходах знизу вгору, тобто від землі на небо, від місця мандрівки в вітчизну, від скорботи до радості і від лих до блаженного спокою.

Словом «канон» у Богослужбових книгах називається з'єднання піснеспівів, які складені певним чином, за відомим правилом, і кожна пісня канону містить у собі кілька віршів. Перший вірш служить зразком, а разом з тим зв'язком для всіх наступних за нею і називається ірмосом, а вірші, що йдуть за ірмосом, зветься тропарів, оскільки вони звертаються під ярмо його розміру, наспіву, ведуть від нього низку думок. Кожен канон має один спільний предмет, головну думку, що розвивається у всіх його піснях, наприклад, прославлення воскресіння Христового, або хреста Господнього, Матері Божої, святого і т.п. Господню», «канон Богородиці», і «канон святого» і т. п. Відповідно до головного предмета канону, співаються приспіви перед тропарями, наприклад, при недільного канону приспів: «Слава, Господи, святому воскресінню Твоєму», при каноні Богородиці приспів: «Пресвята Богородице, спаси нас».

Виконання вихованцями церковно-парафіяльних шкіл канонів покращувало сприйняття сутті текстів та прискорювало їхнє вивчення серед учнів. Кондак – співи багато в чому подібні між собою. Подібний зміст викладається в кондаку коротше, а в ікосі ширше. Обидва піснеспіви закінчуються здебільшого одними й тими самими словами, співаються в один голос. Кондак можна назвати темою, ікос ж розвитком теми, що міститься в кондаку. Тому ікоси покладаються після кондаків, але ніколи не поставляються без них (За поясненням «Нової Скрижалі» архієпископа

Веніаміна, кондак або контакт, походить від слів: короткий, скорочений, і – будиночок. З цих двох слів складене слово означає: малий будинок, що має не багато покоїв; а в церкві він є короткою піснею, тобто коротко містить у собі зміст свята або похвалу святому. Ікос – повний і великий будинок; у церковних же книгах так називається пісня, або яка пояснює сутність свята, або містить похвалу святому, що полягає в кондаку, але ширше.

Словом «блаженні» позначаються в Богослужбових книгах, по-перше, Євангельські вірші про блаженства, обіцяні Спасителем за різні чесноти (Мт.5:3-19); по-друге, ті піснеспіви, які співаються на літургії за цими віршами, інакше – мають вірші про блаженствах. У Статуті церковному слово «блаженні» найчастіше вживається у другому значенні. Ексапостиларій буквально з грецької означає «посилається», а за суттєвим змістом є світилен або тропар, що укладає в собі моління про вушах і у великому славослів'ї, в яких закликаються хвалити Бога всі одухотворені та неживі тварюки. Тому за ексапостиларієм завжди йдуть псалми: хваліть Господа з небес; заспівайте Господеві пісню нову; хвалите Бога у святих Його, а потім і саме славослів'я. Марк Ефеський стверджує, що в ексапостиларії переважно прославляється послання учнів Христових та Апостолів до народів. [27, с. 220].

Церква прагнула створити однакову атмосферу серед віруючих. Її музичним символом був унісонний церковний спів. Щоб музика була загальнодоступним мистецтвом, вона мала дорівнювати найнижчому культурному рівню парафіян. Це загрожувало нівелюванням мистецтва і втратою ним естетичної та виховної функції. Методика навчання хорового співу базувалася на вивченні піснеспівів на слух. Вчителі використовували засоби хейрономії – умовні рухи рук, показ руху голосу вгору і вниз умовними рухами кистей і пальців. Із запровадженням нотної грамоти ці засоби видозмінилися, з'явилися інші символічні системи.

На нашу думку, важливе місце у релігії та у системі навчання грамоти, зокрема у церковно-парафіяльних школах України в XIX – початку XX століть, посідає «Євангеліє». З самого початку історичного розвитку

Християнства були спроби створити зрозумілу та послідовну розповідь про земне життя Сина Людського – Ісуса Христа. Його слова та дії збереглися в пам'яті перших учнів та друзів, які потім усе своє життя розповідали людям про вчення Спасителя та чудеса, які творив Отець у славу свого Сина. Святий Дух вибрав та зберіг до нашого часу чотири Євангелія або чотири Добрих Звістки про божественну благодать в Христі, що спасає, для людей, котрі, віруючи у Його Ім'я, могли б успадкувати життя вічне.

Усі чотири автори Євангелій від Матвія, Марка, Луки та Іоанна були близькими товаришами та помічниками Апостолів й писали свої Євангелія за усними або письмовими свідченнями учасників тих подій. Саме тому, рукописи цих авторів увійшли до канону Нового Заповіту та збереглися без змін до нашого часу. Прочитавши уважно й порівнявши тексти чотирьох Євангелій, критики помітили, що матеріал та послідовність подій у перших трьох Євангеліях від Матвія, Марка та Луки схожі між собою за виключенням деяких доповнень. Тому ці Євангелія можна записати паралельними стовбцями та порівняти між собою, що засвідчує їх спільне джерело походження. Помітивши таку спільність у цих трьох Євангеліях, критики дали їм назву «Синоптичні Євангелії». Така назва пішла від двох грецьких слів – «бачити разом». Також критиками було помічено, що текст Євангелія від Івана суперечить черзі подій, яка представлена в синоптичних Євангеліях. Так, якщо синоптики одностайно запевняють, що Ісус побував у Єрусалимі лише в кінці свого служіння, то Іван намагається переконати нас у тому, що Ісус відвідував Єрусалим на всі основні релігійні свята, що були встановлені Мойсеєм. А саме: Пасху на початку служіння «Ів.2.13», невідоме юдейське свято «Ів.5.1», свято Кучок «Ів.7.2» та свято Відновлення «Ів.10.22-23».

Євангеліє у християнстві – головна частина Нового Заповіту, який, у свою чергу, є частиною Біблії. Євангеліє містить розповіді про Ісуса Христа, його життя, вчення, смерть і воскресіння. Християнською церквою канонізовано (оголошено священними і включено до Нового заповіту) чотири Євангелії:

- Євангелія від Матвія;
- Євангелія від Марка;
- Євангелія від Луки;
- Євангелія від Іоанна.

На думку багатьох фахівців, канонічні Євангелія, визнані з найдавніших часів, відрізняються від апокрифів, по-перше, простотою і правдивістю, по-друге, найдавнішим походженням, по-третє, доктринальною і моральною чистотою і, по-четверте, авторитетом апостолів і їхніх безпосередніх учнів. Христос навчав народ притчами: «Відкрию уста мої в притчах і скажу вам таємницю від початку світу».

Слово «Євангеліє» означає «добра новина» або «проголошення доброї звістки», і спочатку воно застосовувалося до християнської проповіді взагалі. Учені дійшли висновку, що тексти створювалися для читання вголос, наприклад, на зборах християнської громади. Новий завіт є компіляцією всіх раніше використаних педагогічних методів. Є тут і спосіб прикладу. Провідною фігурою є постать Христа. Він своїм прикладом показав зразок лагідності та смирення, безмежної любові та нескінченного терпіння. Спираючись на образ Христа, Біблія вчить великодушності, терпимості, здатності до самопожертви. Є тут і стандартна форма уроку – нагірна проповідь. Завдяки ній, Старозавітні заповіді змінюються і доповнюються заповідями Христа. Насамперед це заповіді блаженства.

Відомо, Християнство народилося в єврейській громаді. З юдаїзму християнство запозичило свій головний релігійний документ – Біблію, дещо переробивши і доповнивши його. Християнство висунуло ряд нових принципів (без яких воно не було б новою релігією), які були сформульовані в релігійному документі під назвою Новий Заповіт. Новий Заповіт є другою частиною християнської Біблії, у той час як юдейська Біблія називалася Старим Заповітом, першою частиною Біблії.

Новий Завіт включає чотири Євангелія, пов'язану з ними книгу Діян Апостолів, 21 послання та Апокаліпсис Іоанна Богослова (Об'явлення), що

загалом складає 27 книг. Залежно від змісту і спрямованості новозавітних книг, християнське богослов'я поділяє їх на юридичні (Євангелія), історичні (Діяння), повчальні (Послання) і пророчі (Об'явлення). Структура Нового Заповіту, тобто встановлений перелік творів, які складають Новий Заповіт («канон»), формувалася поступово. 26 творів, які існують сьогодні, були офіційно і остаточно затверджені на Лаодикійському соборі 363 року (без урахування Апокаліпсису); у 419 році до канону було додано Апокаліпсис на Карфагенському соборі, за яким послідував Карфагенський собор 412 року, на якому до канону було додано Апокаліпсис. Багато творів залишилися поза канonom і вважалися апокрифічними. Деякі апокрифічні твори були визнані Церквою і включені в канонічні книги разом з творами Отців Церкви і видатних богословів. Тим не менше, деякі апокрифи все ж були визнані еретичними, заборонені для використання в Церкві і ретельно відкинуті Церквою. Причини, через які деякі твори не увійшли до канону (а деякі були знищені), ймовірно, були політичними. Автори не подобалися (багато з них були єпископами, які прагнули впливу і влади в Церкві), певні ідеї не сприймалися, або ж вони значною мірою суперечили визнаним творам. Більшість апокрифів були написані у другому столітті.

У складі ранньохристиянської літератури перебувають і так звані Логії – вислови Ісуса Христа, що були знайдені в 1897–1904 рр. в Оксірінхі (Єгипет). Вони доповнюють і прояснюють віровчительні положення Нового Завіту, але до його канону, як бачимо, не потрапили. Ці заповіді вчать тому, що стан справжньої любові надихає на подвиги заради того, кого любиш, тобто змушує віддавати сили та засоби і від цієї віддачі люблячий отримує величезну насолоду.

Центральним твором Нового Завіту є Євангелія (грец. – «блага вість»), в яких викладена біографія і вчення Ісуса Христа, історія його мандрювань і страждань. Християнська традиція вважає авторами Євангелій учнів Христа Матвія й Івана та його найближчих послідовників Марка і Луку (останні Христа знали особисто). Євангелія від Матвія, Марка і Луки багато в чому

збігаються в описі подій і висловлювань Христа. їх називають синоптичними. Підраховано, що в Євангелії від Марка 93 % матеріалу збігається з матеріалами інших Євангелій, в Євангелії від Матвія – 50 %, від Луки – 40 %. Якщо зважити на те, що більшість істориків, у тому числі й християнських, вважають твір Марка найбільш стародавнім із цих чотирьох Євангелій, то слід визнати, що Матвій і Лука широко запозичували матеріал у нього. Так чи інакше, але автори Євангелій, безумовно, мали загальне спільне джерело, з якого вони могли запозичувати все, що їм потрібно, без будь-якого ризику в обвинуваченнях у тенденційності могли відкидати те, що суперечить їхнім поглядам на цю історію. Це спільне джерело усна традиція, дуже мінлива і багатоваріантна, а тому й дуже зручна для користування. Євангелія мають тісний зв'язок із розвитком культури того часу. Певною мірою можна вважати, що Євангелія – продукт іудейської думки; там, в іудаїзмі, її висхідне джерело. Але потім, із самого початку існування Євангелій, під час збирання письмових документів, вони зазнали оброблення елліністичною культурою. Починається Новий Завіт з Євангелія від Матвія. Воно має 28 розділів, його автор – митар, закликаний Ісусом в учні, про що пише й сам Матвій, котрий постає добрим знавцем іудейської традиції. Про Євангеліє від Матвія сучасний його перекладач Л. Лутковський пише, що воно написано іудеєм і для іудеїв, він добре знає Палестину, іудейські звичаї, ревно ставиться до іудейського вчення. Головна ідея його твору довести, що Ісус є Месією. Матвій наполягає на моральних проблемах вчення Ісуса. Чітко простежується іудейське походження християнства. Теологи датують написання Євангелія від Матвія 42 р. н.е., тобто негайно після страти Ісуса Христа, більшість науковців – початком II ст. Вони вважають, що в основі Євангелія від Матвія лежить давно вже втрачений варіант арамейського Євангелія і Євангеліє від Марка. Цей варіант арамейського Євангелія А. Робертсон називає «єврейським Матфієм».

Другим у Новому Завіті йде Євангеліє від Марка. Вважають, що воно є найдавнішим. Воно найбільш стисло викладає біографію Ісуса, починаючи її з його водного хрещення у Івана Хрестителя в річці Йордан, тобто охоплює

останні шість років його життя. Написано Євангеліє в 62–63 рр. у Римі й для римлян. Його автор Марк мандрував з апостолом Павлом, а згодом з апостолом Петром. Не виключено, що сам він із римлян. Євангеліє від Марка має лише 16 розділів і є найкоротшим з усіх.

Євангеліє від Луки, лікаря, живописця, мабуть, грека з Антіохії – найбільш докладне, має 24 розділи, написане як добротний літературний твір. Автор, безумовно, видатний гуманіст. Він писав своє Євангеліє для християн з язичників. Богослови вважають його ровесником Євангелія від Марка, але дослідження тексту говорять про його написання у II столітті.

Трохи осторонь від синоптичних Євангелій стоїть четверте Євангеліє від Івана, рибалки з Генісаретського озера, улюбленого учня Ісуса. Іван, опускаючи деталі попереднього життя Ісуса, зосереджує свою увагу на його житті в Єрусалимі, докладно передаючи його промови. Відчутно, що автор звертається до освічених людей, він хоче переконати їх у тому, що Ісус є сином та посланцем Бога і що головне в його вченні це любов до ближнього. Проте перше – переважає. Навіть чудеса, яких Іван описав сім, постають не тільки як акти людинолюбства, а й як засіб виявлення божественності Ісуса. Іван посилено розробляє христологію, і це свідчить, що його Євангеліє молодше синоптичних і, очевидно, написано в 90-х роках. Чи не з нього слід було б починати новозавітний канон.

Крім визнаних Церквою чотирьох Євангелій, що дістали назву канонічних, відомі ще близько тридцяти інших: Євангеліє від дванадцяти апостолів (Дідахе), Євангелія від єгиптян, сирійців, євреїв, назареїв, ебіонітів, від Марії, Єви та ін. Усі вони потім названі апокрифічними, і до нас дійшли або тільки їхні назви, або уривки. Річ у тому, що первісне християнство було представлене багатьма общинами різного соціального плану, нове віровчення складалося в численних Євангеліях, існували різні погляди. Як відомо, синоптичні Євангелія були завершені написанням на початку, а може, і в середині II ст. У них і фіксується остаточна паулінська редакція християнства, яка відрізняється від християнства ісусових часів.

Біблійний метод навчання слід розглядати як спосіб організації практичної та теоретичної діяльності учасників навчання, зумовлений закономірністю та специфікою змісту Слова Божого. Варто зазначити, що існує два рівні біблійних методи навчання. Перший – це рівень стратегії та планування, тобто підготовка, і другий – презентація, тобто власне урок. І обидва вони однаково важливі. Помилки на цих двох рівнях знижують ефективність презентації, а отже, і сприйняття матеріалу. При виявленні єдності в біблійних уривках важливо було зберігати структурну єдність на додаток до тематичної єдності. Кожна варіація мала свої власні ідеї, але всі вони були об'єднані спільною ідеєю.

Не можна обминути увагою і реакційну роль російського царизму щодо національної спрямованості української школи. Особливо гостро стояло мовне питання, адже користуватися рідною мовою в навчальних закладах заборонялося. На початок ХХ століття було відомо чотири варіанти перекладу Євангелія на українську мову: М. Шашкевича, здійснений у Галичині в 40-х роках ХІХ ст., П. Куліша, П. Морачевського, І. Пулюя. За кордоном Євангеліє переклав М. Лободовський [68, с. 90]. Кабінет міністрів постановою від 25 лютого 1905 року дозволив видання Священного писання на українській мові з тим лише обмеженням, щоб таке видання відбувалося лише із благословення Святійшого Синоду [172, с. 70]. Однак, він чинив постійно перешкоди для вивчення дітей у школах Євангелія на українській мові. У 1904 році Полтавське губернське земство у особі гласного В. Леонтовича, виступило за дозвіл викладання українською мовою не лише Закону Божого, але й інших предметів у початковій школі [82, с. 1]. На початку ХХ століття, в умовах передреволюційної ситуації, Святійший Синод все ж наважився на підготовку перекладу і видання українською мовою Євангелія. Редактором було призначено Парфенія (Памфіл Андрійович Левицький, (1858–1922 рр.), уродженця села Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губернії, архієпископа Тульського, пізніше Полтавського і Переяславського, з ім'ям якого дещо пізніше була пов'язана ініціатива запровадження викладання

українською мовою у церковно-парафіяльних школах. Повний україномовний текст Євангелія побачив світ у 1906–1911 роках [102, с. 158, 160, 212]. Однак, Святійший Синод постійно чинив перешкоди для використання дітьми у школах україномовного Євангелія.

Вивчаючи Новий Заповіт, людина повинна навчитися мислити двояко, тобто як інтересами душі, так і інтересами тіла, але авторитет душі над тілом очевидний. Заповіді повинні дотримуватися, щоб забезпечити людину від втрати Божественної в душі. Все вчення Нового Завіту спрямоване на єднання з Богом та людьми.

Неодмінною книгою для читання та вивчення серед учнів церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початку XX століть був «Псалтир», що за своїм змістом охоплює найбільш важливі теми, які характеризують одкровення Бога в Біблії. Одна з найбільших тем в цій книзі – любов Божа.

«Псалтир» у своєму роді – «маленька Біблія». У ньому сконцентровані найбільш важливі теми, що характеризують біблійне послання. Причому відтворені ці теми в найбільш життєвою, найбільш чутливою формі – у молитві. Сучасні дослідники стверджують, що він належить до канонічної літератури. Використовується в богослужінні християнських конфесій: католицизмі, православ'ї, протестантизмі. Складається зі 150 псалмів (духовних піснеспівів), у грецькому та слов'янському варіантах Біблії зустрічається 1151 псалом. Сама ж книга є унікальною як за морально-етичною основою так і духовним смислом. Вона користується великим авторитетом по відношенню до людини, Бога, матеріального і божественного світу.

Псалтир увійшов в основу морально-духовного життя кожного християнина і зайняв відповідну нішу у богослужбовій діяльності церкви (рання, вечірня служба, Великопостові часи, богослужбові часи, літургія) тощо. У православ'ї існує практика читання Невсипущої Псалтирі із послідовним змінним чергуванням псалмоспівців, з вичитуванням поминальних записок за здоров'я або ж за спокій (в період посту). Крім того

Псалтир використовують за богослужбовим призначенням: прочитується в переддень поховання християнина. У 17-й главі Типікона зазначається про послідовне читання Псалтиря. Якщо ж брати в цілому, то усе богослужіння Православної Церкви складається з нього. Псалми – ядро, основа усієї служби. Не існує жодного добового циклу богослужіння, де б не використовувалися духовні піснеспіви – псалми, навіть у Требнику, Апостолі можна зустріти тексти, узяті з Псалтиря.

Протягом тижня у православних храмах за звичай повністю прочитується увесь Псалтир, у Великий Піст – два рази в тиждень. Псалтир у деякій мірі є моралізатором християнської душі, а тому стає незамінною книгою у домашній християнській молитві. Не існує якихось прямих вказівок щодо читання Псалтиря вдома, проте загальні правила аналогічні з богослужбовими [24].

Осміслене знання текстів та сенсів священних книг давало учням можливість навчати інших членів сім'ї, які часто не вміли читати, канонам християнського образу життя. Це дозволяло осміслено сприймати навколишній світ та взаємодіяти з іншими членами суспільства через призму моралі, духовності та християнської етики.

Ще однією принципово важливою книгою у процесі навчання читанню та письма було видання нашого співвітчизника святителя Димитрія (Данила Савовича Туптала), який в історії Православної Церкви відомий під іменем св. Димитрія Ростовського. Його головна праця – «Четї-Мінеї» – це житія святих, упорядковані за місяцями (назва «мінеї» походить від грецького слова «мун»). Потреба в укладанні нового житія святих виникла тому, що з'явилася реальна потреба у відновленні та доповненні цих пам'яток церковної літератури, які тривалий час були втрачені через спустошливі ординські набіги. Хоча ідея укладання «Житій святих» була задумана ще Петром (Могилою), митрополит не встиг втілити її в життя. Політична ситуація також не сприяла подальшій реалізації цього задуму архієпископом Інокентієм (Гізелем). Фактично вирішити це завдання вдалося лише святителю Димитрію

(Туптару), якому Варлаам (Яшинський), тодішній намісник Києво-Печерської лаври, доручив упорядкування Житій. Для укладання житій святих були використані різні джерела. Це «Четї-Мінеї» Дмитрія Ростовського, перелічені в грецьких «Житіях святих» Метафраста, «Четї-Мінеї» митрополита Макарія, «Acta Sanctorum» боландистів і список «учителів, письменників та істориків», а також інші, що простежуються з цитат. Джерела складають основу книги. Крім того, кожен том відкривається повчальними словами та історичними роздумами древніх Отців та самого св. Дмитрія (зокрема, «Вступне слово до Індикатів»). Значення і цінність праці святителя Дмитрія Ростовського полягає в тому, що він уклав найповнішу «Четї-Мінеї» свого часу, яка містить житія святих всієї Православної Церкви, у тому числі й українських святих, яких не було в творах митрополита Макарія. Святитель Дмитрій не лише зібрав житія святих за своїми джерелами в єдине ціле, але й суттєво доповнив їх, створивши в результаті оригінальний агіографічний твір, який дозволяє простежити зародження історичної критики. Прикметно, що для написання цього твору святитель зібрав одну з найбільших бібліотек свого часу: чотиритомне «Житіє святителя» було видане між 1689 і 1705 роками і багато разів перевидавалося впродовж наступних століть; у 19 столітті до нього увійшли праці архієпископа Чернігівського Філарета (Гмілевського) а також низка перекладів та перероблених видань «Четї-Мінеї» святителя Дмитрія, в тому числі [18, с. 528–531].

Однією з книжок для навчання в церковно-парафіяльних шкіл є книга Протоієрея А. Свіреліна. Церковнослов'янський словник для тлумачного читання Святого Євангелія, Часослова, Псалтирі, Октоїха (навчальних) та інших богослужбових книг. Словник містить близько 2500 словникових гнізд. У нього відібрано головним чином церковні терміни і такі церковнослов'янські слова, написання та значення яких суттєво відрізняється від відповідних російських. Завдяки цьому щодо церковнослов'янської мови саме цей словник можна рекомендувати як основний, оскільки він компактний, зручний і водночас досить представницький на формування

особистого словникового запасу учня. Загальноприйнято, що у вивченні будь-яких мов знання 2000–3000 слів відповідає дуже хорошому рівню, що дозволяє розуміти до 90 % будь-якого середнього за складністю тексту. На церковнослов'янській мові безліч слів близькі до російських і зрозумілі без спеціального вивчення. Тому використання цього словника, швидше за все, буде цілком достатнім з більшості цілей.

Великі слова в ньому набрані церковнослов'янським шрифтом. Але, на жаль, приклади вживання цих слів, зібрані з церковних книг, наведені хоч і церковнослов'янською мовою, але набрані громадянським курсивом, що дещо знижує їхню цінність при навчанні. На початку дано відомості про богослужбові книги, для читання яких призначений словник: Євангелії, Часослові, Псалтирі та Октоїху. Наприкінці є короткі відомості з граматики: церковнослов'янська абетка, зображення чисел, вимова та вживання церковнослов'янських літер, надрядкові знаки (наголоси, придихання, титла), вживання великих літер, розділові знаки, а також деякі вказівки для церковного читання.

Ще одним словником, який слугував допоміжним елементом у процесі навчання був «Пояснювальний словник малозрозумілих церковнослов'янських слів, що зустрічаються в Святій Євангелії, Часослові та «Псалтирі» О. Соловйова». Церковнослов'янське читання складає обов'язковий предмет навчання в школах. Як книжки для цього Читання вживаються Євангеліє, Псалтир і Часослов. Звичайно ж, що читання цих книг не повинно бути механічним, бо воно не приносить користі заняттям; необхідно, щоб читання було розумним і свідомим, щоб учні розуміли те, що читають і могли передати прочитане. Служити як посібник для такого читання і є пряма мета цього словника. Укладаючи в собі незрозумілі та малозрозумілі слова, що зустрічаються у згаданих книгах, він дає по можливості коротке та точне пояснення значення того чи того слова. Так як деякі слова в різних місцях Святого Письма мають різні значення, то визнано не зайвим вказати ці значення, а й позначити ті місця, де ці значення слід набути. Звідси вимушено

з'являються в словнику цитати чи посилання на глави того чи того Євангелія та на псалми. У цих випадках іноді вказано одне якесь місце або як приклад вписано вираз із якогось піснеспіву або молитви, але здебільшого позначені всі ті місця, у яких це слово набуває особливого значення. У цьому словнику знайдуться і такі слова, які зрозумілі і без пояснення, але їх поява обумовлюється тим, що в деяких місцях вони набувають також особливого значення.

Вартує уваги і «Посібник до церковного читання, належне для зрозумілості читання на ноти на основі звичайного стародавнього церковного читання» Є. Богданова. У цьому посібнику описуються види та правила церковного читання під час різних служб і залежно від свята чи того подібного.

Важливим предметом церковного циклу була церковнослов'янська мова. Навчання грамоті у парафіяльних школах довгий час розпочиналося саме із її вивчення, а не з російської. Ще в середині XIX ст. питання доцільності такого чергування при вивченні мов стали обговорювати і світські, і церковні педагоги. У звіті Харківської губернської училищної ради за 1867 р. простежувалося певне занепокоєння існуючим порядком чергування предметів, що уповільнювало навчання читанню. Без перебільшення можна вважати церковнослов'янську мову найскладнішим предметом для засвоєння. За звучанням, будовою, мовними зворотами та багатьма формами вона відрізнялася від викладання російської мови в школі та спілкування українською мовою вдома. Церковні педагоги, відзначаючи особливу її складність для сприйняття учнями, застерігали від механічного заучування, вважаючи, що досягти грамотності за допомогою лише церковнослов'янського буквара неможливо, тому рекомендувалося приступати до вивчення, знаючи російську грамоту, на першому році перебування у школі.

Не дивлячись на зусилля та час, який надавався для вивчення церковнослов'янської мови, учні засвоювали її зі значними труднощами. Читали дуже повільно. Кращі успіхи мали учні, які брали участь у

богослужінні, де практично закріплювали свої знання. Отже, вивчення церковних дисциплін було забезпечено програмами, методичними рекомендаціями церковних і світських авторів.

Щодо вивчення світських дисциплін, то тут також був накопичений значний досвід, зважаючи на напрацювання вчителів земських шкіл. Пропонувалося застосовувати метод об'єднаного навчання читання та письму, що сприяв різнобічному розвитку здібностей учнів. Його реалізація передбачала використання наочності та міжпредметних зв'язків із малюванням, співами, арифметикою. Такий спосіб дозволяв за одну зиму навчити дітей читати. Використавши наробки земської школи, парафіяльна також могла мати б досить високу якість навчання, але цей позитивний досвід впроваджувався епізодично, бо не вивчався вчителями церковних шкіл, а навчання проводилося переважно за буквоскладальним методом. Деякі учні вивчали азбуку протягом 4–5 років, у більшості випадків навчання на цьому й закінчувалося. Читати учні вчилися перед іспитами. Відсутнім було не тільки усвідомлене розуміння смислу тексту та виразність читання, але й механічна правильність та вміння користуватися підручником.

Не зважаючи на значний акцент на предмети релігійного змісту, у церковно-парафіяльних школах викладалися й загальноосвітні предмети. Вивчення такої дисципліни як «Арифметика і геометрія» мала наступні методичні особливості та засоби.

Відповідно до навчальних програм для церковно-парафіяльних шкіл з арифметики передбачались такі основні завдання: у перший рік навчання – з'ясування основних арифметичних понять, уміння рахувати до 100, засвоєння чотирьох дій в межах двох десятків; у другий рік навчання учні повинні були засвоїти чотири дії в межах тисячі, знання таблиці мір і ваги, передбачалось знайомство з дробами. Третій рік відводився для засвоєння чотирьох дій над числами будь-якої величини, вивчались дії над складними числами, прості обчислення з частинами (дробами) [170].

Відомості з арифметики учні церковно-парафіяльних шкіл вивчали за книгами педагога, математика–методиста О. Гольденберга: «Збірником завдань та прикладів для навчання початковій арифметиці» (1897), «Методикою початкової арифметики» (1892); «Зібранням арифметичних завдань та прикладів для народних училищ» (1883) педагога О. Воронова. Використовували розробки педагога, професора, члена–кореспондента академії наук, сільського вчителя С. Рачинського: «1001 завдання для розумового рахунку» (1892), «Арифметичні забави», «Геометричні забави» (1901); педагога, викладача математики, методиста В. Євтушевського «Збірник арифметичних завдань та чисельних прикладів для підготовчого та системного курсу» (1903); відомого математика, педагога, професора С. Шохор–Троцького «Збірник вправ з арифметики для учнів у народних школах, з методичними вказівками та з додатком: а) списком відповідей на завдання «Збірника для учнів»; 1903), «Наочність та наочні посібники при навчанні арифметиці» (1904). Послугувалися також «Арифметичним задачником, який переважно містить у собі дані із сільського господарства. Цілі числа» (1879), «Збірником арифметичних завдань для початкового викладання Арифметики в народних училищах» (1890), «Збірником арифметичних завдань, що містять у собі дані переважно із сільського побуту» (1904) відомого українського педагога Т. Лубенця:

Математик–методист Олександр Іванович Гольденберг (1837–1902) розробив і обґрунтував метод вивчення дій, який поклав в основу підручника «Збірник задач та прикладів для навчання початковій арифметиці» (за 20 років було майже 40 видань) (1897) та «Методики початкової арифметики» (1892) (підручник витримав 25 видань). О. Гольденберг вважав, що арифметичні задачі не мета, а засіб навчання, тому почав реформу арифметичних задачників як виду навчальних посібників, випустивши власні підручник і посібник. Задачники О. Гольденберга характеризувалися простотою, ясністю, відсутністю завдань схоластичного, штучного характеру. Він виключив задачі

«на правило», вважаючи, що «рутина звільняє учня від необхідності думати» [37].

Учителі церковно-парафіяльних шкіл за підручниками О. Гольденберга навчали дітей в початковій школі рахувати, розуміти десятинний склад числа, уміти користуватись найпростішими, елементарними законами дій і давали знання таблиць додавання і множення.

Підручники Василя Євтушевського базувалися на методі навчання німецького педагога Грубе – методі вивчення чисел. В. Євтушевський адаптував його зміст до умов навчання в Росії, видавши власний авторський варіант підручника «Збірник арифметичних завдань», «Керівництво до викладання арифметики», які свого часу витримали багато видань (задачник – більше 30), «Методика арифметики» (1872). Загальний тираж задачника за всі роки перевищив мільйон екземплярів. Таке визнання цих підручників стало можливим завдяки тому, що в основу методу В. Євтушевський поклав попереднє вивчення властивостей чисел першої сотні і, разом з тим, ознайомлення дітей з арифметичними діями [53, с. 80].

Методист запропонував так звані невизначені задачі, які зустрічаються часто в розробці першої сотні; його задачі були систематично розміщені, вимагали від учня кмітливості. Негативним у його методиці вважаємо штучне накопичення умов в одній задачі, погану мову, одноманітність сюжетів задач. Однак головним недоліком цієї методики було твердження про те, що число в межах 100 доступні безпосередньому «дотичному розумінню».

Підручники відомого математика Семена Шохор–Троцького «Збірник вправ з арифметики для учнів у народних школах, з методичними вказівками та додатками: а) списку відповідей на завдання «Збірника для учнів» та б) таблиці для класних вправ у усних обчисленнях (1896), «Арифметика для початкових шкіл» (1903), «Наочність та наочні посібники при навчанні арифметиці» (1904). С. Шохор–Троцький – творець методу доцільних завдань, який є своєрідним розвитком індуктивного методу (згодом він одержав назву конкретно-індуктивного методу в алгебрі). За допомогою наочних приладів і

задач, що відносяться до найпростіших випадків арифметичного обчислення, учні навчалися рахувати цілком свідомо; розуміти, що значить додати, відняти одиницю, утворювали відповідні змісту уявлення [266].

Особливою популярністю серед учителів церковно-парафіяльних шкіл користувалися підручники і посібники Тимофія Лубенця: «Арифметичний задачник, який переважно містить у собі дані із сільського господарства. Цілі числа» (1879), «Збірник арифметичних завдань для початкового викладання Арифметики в народних училищах» (1890), «Збірник арифметичних завдань, що містять у собі дані переважно із сільського побуту» (1904), а також методичні рекомендації учителям стосовно викладання арифметики «Методика математики. Керівництво до «Збірника арифметичних завдань» (1891, 1901). Відомий освітній діяч Київщини Тимофій Лубенець стверджував: «Навчання арифметики входить у початкову освіту як суттєвий і необхідний предмет. Підстави цьому полягають у наступних двох положеннях: по-перше, постійна практична потреба у здійсненні обчислень дуже велика й, по-друге, вправи в обчисленні у сильній мірі розвивають міркування й тямущість учнів, збагачуючи у той же час розум їх навиком точного й послідовного мислення. Крім того, властива арифметиці простота, ясність, визначеність і поступовість навчального матеріалу надають цьому предмету неоціненний засіб для виховання росту розумових здібностей дитини». Педагог поділяв цей важливий предмет на дві частини – теоретичну та практичну, вважаючи останню значно важливішою, оскільки саме вміння рахувати, навик лічби залишаються з дитиною і після школи і переносяться у життя, переконував педагог у методичних порадах щодо викладання арифметики. Т. Лубенець визначив ті сфери, у яких звичайний сільський учень міг би застосовувати свої знання з арифметики і наголошував, що селянин повинен, насамперед, уміти обчислити вартість сіна, прогодування худоби, вигоду оброблення одного поля перед іншим і здійснювати облік сільських суспільних сум. Арифметичні обчислення й викладки повинні систематично прикладатися до розв'язку живих, практичних питань сільського життя: ґрунт, добриво, урожай,

сільськогосподарські машини, скотарство та інше повинні стати в прямий службовий стосунок до вивчення практичного курсу арифметики, замінивши собою апельсини, купецькі рублі, аршини матерії, цибики чаю й тому подібний навчальний матеріал, що наповнює звичайно умови різного роду арифметичних задачників, призначених для шкіл» [83].

Аналіз даних джерел дав нам можливість зрозуміти принципи та зміст навчання предметам математичної галузі і засвідчив ефективність та сучасність програм та посібників відносно свого часу.

Вивчення історії базувалося на загальних фактах з розвитку Російської імперії. Окрім історичних фактів, надавалися базові знання з географії. Учні вивчали напам'ять назви тих географічних об'єктів, які мають найбільше значення. Наприклад, назви судноплавних річок, цікаві в гідрографічному або кліматичному відношенні гори, миси, якими визначалося положення частин світу. Що стосується викладання географії у двокласних церковно-парафіяльних школах, то характер курсу визначався тим, що він виступав першим ступенем географічного навчання. У школах курсу географії передувало деяке знайомство з природознавством та явищами природи та життя в межах простору, доступного безпосередньому спостереженню дітей. З'ясування понять із математичної географії передувало самостійне спостереження учнів деяких явищ на небесному склепінні. Цей розділ вивчався лише в найзагальніших рисах. Огляд землі картою плоскогір'їв проходив у стислому елементарному вигляді, про океани, моря і річки давалися найнеобхідніші відомості.

Завершувався курс математичної і фізичної географії відомостями про повітря й атмосферні явища; клімат, кліматичні пояси та характерні для них рослини і тварини; людину. Під час вивчення кліматичних поясів Землі давалася характеристика пір року в кожному поясі. Особлива увага зверталася на найхарактерніші явища природи, наприклад, літні зливи в жаркому поясі, та на найголовніших представників рослинного і тваринного світів. Після рослинності і тваринного світу кожного кліматичного поясу робився опис

людських рас та поділ людей за способом життя й релігією. Опис розпочинали з бродячих і кочових племен.

Частини світу й Європу розглядали за таким планом: розташування, будова поверхні, води суші, клімат, рослинність, тваринний світ, народонаселення, релігії, огляд окремих держав. Роблячи огляд держав частин світу й Європи, зупинялися на тих краях, які:

а) мали торгівельні відносини з Росією або характеризувалися племінною або релігійною спорідненістю. Так, у двокласних сільських початкових школах вивчали країни Балканського півострова, Німеччину, Францію, Австро-Угорщину, Англію, Китай, Японію, Персію, Палестину, Азіатську Туреччину і Сполучені Штати Америки; в міських початкових школах – ще Італію, Корею, Індостан, Афганістан, Аравію, Єгипет, Конго, колоніальні землі Алжиру і Капської землі, Британські володіння в Північній Америці та володіння всіх європейських країн. Країни розглядалися від найважливішої до менш важливої для Російської імперії;

б) були найхарактернішими та найтипівішими. Наприклад, при характеристиці пустелі робили опис Сахари; степу – степу Середньої Азії; гірської країни та її флори і фауни – Абссинії (Африка); природи тропічних країн – сельвасів Бразилії і Центральної Африки; бродячого способу життя – індіанців Північної Америки або австралійців. Під час вивчення країн Європи та частин світу повідомлялася інформація про найважливіші галузі їх промисловості. Так, Англію характеризували як країну, де розвинутими були обробна промисловість і торгівля; Сполучені Штати Америки – країну зі швидким розвитком землеволодіння та хлібної промисловості; Німеччину – зі швидким розвитком обробної промисловості, особливо металу; Францію – виноробства; Швейцарію – скотарства та виготовлення молочних продуктів; Іспанію – вівчарства (мериноси). Російська імперія розглядалася в загальному огляді та в поділі на території. План розгляду в першому і другому випадках був однаковий: розташування, будова поверхні, води суші, клімат,

рослинність, тваринний світ, племінний склад населення. Вивчаючи розташування Росії, увага зверталася на:

а) морські кордони;

б) залізничний Сибірський шлях та морський шлях на Далекий Схід через Чорне море і Суецький канал;

в) сухопутні кордони з Німеччиною, які є найважливішими в торгівельному відношенні і являють найбільшу небезпеку у військовий час.

Курс лінійного креслення у двокласній церковно-парафіяльній школі мав на меті, головним чином, практичні цілі, а саме:

а) необхідність знайомства учнів з найважливішими площинними формами та навчити дітей креслити, за відомими даними, за допомогою креслярських інструментів та від руки на око, різні лінії (перпендикулярні, паралельні тощо) і фігури (трикутники, чотирикутники та ін.);

б) повідомити учням практичні прийоми виміру площ, поверхонь та обсягів тіл за допомогою вимірювальних приладів;

в) познайомити дітей з найважливішими відомостями з креслення та вимірювання ліній на землі та зйомці плану невеликих ділянок за допомогою мірного ланцюга та простого екера.

Оскільки свідоме вивчення курсу лінійного креслення було неможливим без знання властивостей геометричних форм, то цей курс у двокласних церковно-парафіяльних школах передбачалося вести в тісному зв'язку з необхідними відомостями з геометрії. Цей зв'язок виражалася в тому, що під час проходження курсу лінійного креслення дітям повідомлялися геометричні теореми, на основі яких робилася та чи інша побудова та вимір. Дані теореми повідомлялися без будь-яких доказів щодо властивостей, ліній і фігур. Демонструвалися лише наочні прийоми переконання в правильності тієї чи тієї геометричної істини. [29, с. 6–11].

Серед «Прикладних дисциплін» міг викладатися такий предмет як «Бджільництво». Основними підручниками були посібники за авторства Олександра Михайловича Бутлерова. У 1871 році виходить його книга

«Бджола, її життя і головні правила тямущого бджільництва» – видатний твір з бджільництва. Вона здобула величезну популярність, за життя автора витримала п'ять видань загальним тиражом 50 тисяч екземплярів, що тоді вважалося винятковою подією. І кожне нове видання вчений удосконалював, збагачував теоретичними та практичними відомостями, значно доповнював окремі найважливіші положення, шліфував мову та стиль. Дана книга, стала взірцем ясності, точності та простоти викладу. Автор не намагався «прикрасити» текст просторічними слівцями, не вдавався до псевдонародності, а говорив про серйозні речі доступно, просто, переконливо, прагнучи підняти свого читача – простого селянина рівня освіченої людини, зробити з пасічника раціонального бджоляра.

У цю роботу Бутлеров вклав величезний запас власних наукових знань і багаторічний досвід по догляду за бджолами. Учений досконало володів практичним бджільництвом і лише тоді рекомендував застосовувати ті чи ті прийоми, коли перевіривши сам багаторазово, переконувався в їхній корисності та доцільності. Книга допомогла бджолярам як слід зрозуміти життя бджолиної сім'ї, перед ними відкрився новий, раніше невідомий світ комах, були дані прості та водночас надійні засоби впливу на них.

«Бджола» Бутлерова стала головним підручником бджільництва. По ній вчилися правильному догляду за бджолами не лише початківці та рядові бджолярі, а й люди, які вважали себе знавцями. Не одному поколінню російських бджолярів вдячно послужило це керівництво. За глибиною біологічних обґрунтувань, оригінальності думок, точності головних правил, логічної завершеності та цілісності, майстерності викладу книгу можна віднести до класичних і поставити поруч із кращими роботами корифеїв вітчизняної та зарубіжної бджолярської науки. Щоб написати такий твір, треба було мати і фундаментальні знання, і обдарування, і безмежну любов до бджіл і бджолярства, і, звичайно, поважне ставлення до читача, ні на мить не забуваючи про моральну відповідальність перед ним.

У минулому, коли хотіли побажати людині здоров'я та добра, казали: «Нехай на твоєму столі завжди буде повна чаша меду». Якщо є мед на домашній окраїні, значить у домі достаток. Другу свою книгу «Як водити бджіл» він спеціально присвятив селянам. Готуючи рукопис до друку, неодноразово обговорював його з членами Бджолярної комісії Вольною економічного товариства, читав у відділенні бджільництва Російського товариства акліматизації тварин і рослин у Москві. Дослухаючись порад, автор намагався надати тексту максимальну стислість і ясність. Популярне народне видання має бути точним, простим за структурою і дуже високим і ємним за наповненням думками. «Я швидко пам'ятаю ті три засідання відділення бджільництва, – згадував академік І. Каблуков, – у яких читалась ця книжка, і можна було дивуватися, з якою увагою ставився академік до тих зауважень, які робили члени відділення, серед яких було чимало простих бджолярів».

Виняткова вимогливість до своєї праці, громадянська відповідальність перед читачем дозволили вченому створити унікальну книгу, яка була єдиною у своєму роді – при малому обсязі вона включала всі основні питання бджільництва. «Як водити бджіл» стала абеткою, настільним посібником бджолярів. Багато хто починав із бутлерівської книги і ставав потім визнаними майстрами. Як тоді казали, цю книгу треба друкувати золотими літерами. Витримала вона 12 видань, перекладена польською мовою.

Опрацювавши низку матеріалів, ми виокремили основні особливості організації навчального процесу церковно-парафіяльних шкіл України у ХІХ – початку ХХ століть:

- 1) переважання релігійного компонента освітніх програм над світським;
- 2) спрямування освіти на отримання практичних умінь і навичок;
- 3) виховний компонент ставився у пріоритет над освітнім;
- 4) становлення чітких уявлень про релігію і віру в учнів;
- 5) дисципліна і набожність мала велику вагу у процесі організації навчально-виховної діяльності;

б) матеріали та навчальні посібники були максимально простими та легкими для сприйняття.

Отже, з часу утворення церковно-парафіяльних шкіл основними навчальними книгами були часослов і псалтир, для вивчення яких використовувався прийом неусвідомленого запам'ятовування «зазубрювання». З другої половини ХІХ століття церковна школа широко застосовувала наробки земської педагогіки, а саме найкращі підручники та методичні рекомендації стосовно вивчення світських дисциплін. Наприкінці ХІХ століття активна робота церковних педагогів привела до оформлення методики вивчення Закону Божого як окремої наукової педагогічної дисципліни, що швидко накопичувала та узагальнювала кращий досвід. До видання спеціальних програм для церковно-парафіяльних після прийняття «Правил про церковно-парафіяльні школи» (1884 р.) у парафіяльних школах користувалися методичними рекомендаціями, що містились у світських освітніх документах.

Можна зробити висновки, що вчителі парафіяльних шкіл мали змогу користуватися методичними наробками церковних і світських педагогів, які публікувалися окремими виданнями та на сторінках педагогічної періодики. Серед педагогічних доробок церковних педагогів вагоме місце займали напрацювання харківських діячів церковно-шкільної справи. Церковна педагогіка накопичила значний досвід щодо викладання предметів Закону Божого: спеціальні програми, загальні рекомендації та поурочні плани з вивчення Старого та Нового Заповітів, священної історії, катехізису та богослужіння. Для використання в якості навчальних посібників пропонувалися кращі видання навчальної літератури, призначеної для земських шкіл.

Відповідно до проведеного нами дослідження велике значення мали вдало підібрані навчальні посібники та інші методичні матеріали. У свою чергу бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл мали певні проблеми та

особливості щодо забезпечення навчальними посібниками, художньою літературою та іншими книжками.

2.3 Специфіка забезпечення церковно-парафіяльних шкіл навчально-методичними матеріалами

Процес забезпечення церковно-парафіяльних шкіл можна поділити на три етапи. Першим етапом є період до 1860-х років, коли бібліотеки при школах забезпечувалися за рахунок коштів приходів та губерній, а самі школи не мали чітких вимог до кількості та найменувань книг. На другому етапі (1860 – початок 1890-х років), або його ще можна назвати пореформений період, відкриття бібліотек та читалень при церковно-парафіяльних школах набуло масового характеру, а книжки наповнювали фонди централізовано та відповідно до списку рекомендованих видань. Найпродуктивнішим є третій етап (з 1890-х до 1917 року), коли забезпечення відповідно до потреб сягало понад 80 %, а на полицях були у наявності не лише навчальні посібники і твори духовного змісту, а й художня і прикладна література.

Перші церковно-парафіяльні школи з'явилися на теренах Російської імперії ще у 1804 році після введення шкільної реформи. Ці навчальні заклади знаходилися під юрисдикцією Святійшого Синоду. Також у 1830-х роках було прийнято рішення, відповідно до якого при Церковно-парафіяльних школах повинні були створитися бібліотеки.

З ініціативою відкриття церковно-парафіяльних шкіл у пореформений період виступало не лише духовенство, але і селянство. Саме у 1860–1870-ті роки почався процес відкриття народних бібліотек при даних школах. Подібні читальні орієнтувалися не тільки на тих, хто навчається в церковно-парафіяльних школах, а й на місцевих грамотних селян-прихожан. Однак часто на облаштування бібліотеки при школах не вистачало грошей, тому до 1890-х років народних читань даного типу існувало дуже мало.

Лише у 1894 році Училищна рада при Святійшому Синоді видала розпорядження розіслати зі свого книжкового складу комплекти духовно-

моральної літератури відразу до трьох тисяч парафій. Таким чином, цей крок започаткував масове відкриття безкоштовних бібліотек при церковно-парафіяльних школах.

У 1896 році такі комплекти книг отримали ще три тисячі читалень. У тому ж році на честь коронації Миколи II єпархіальна влада ініціювала відкриття понад 900 бібліотек при церковно-парафіяльних школах. Фонд кожної з них складав у середньому від 100 до 500 книг [239, с. 74–75].

Звичайно, збільшувалася і кількість церковних бібліотек. О. Ванчаков у своїх «Замітках про початкову церковну школу» зазначав: «Для більшого впливу школи на населення... призначено бібліотеки при школах, звідки можуть брати книжки для читання, як учні, і закінчили курс, чи дорослі» [23 с. 6].

Наприклад, з метою підвищення рівня освіти духовенства на початку 1960-х років у Київській єпархії почали створювати парафіяльні та церковні бібліотеки. Духовенство та парафіяни мали можливість поглиблювати свої знання, оскільки не могли дозволити собі самостійно придбати значну кількість літератури: 2 березня 1861 року настоятель Києво-Подільської єпархії П. Лебединцев від імені підзвітного духовенства представив митрополиту Київському і всієї України прохання про заснування єпархіальної бібліотеки. проханням. П. Лебединцев наголосив, що обов'язком усіх священників є ознайомлення з сучасною духовною літературою, але підкреслив, що економічно недоцільно кожній церкві купувати всі 16 релігійних часописів, які існували на той час. Кошти на придбання видань мали надходити від парафіяльних церков. Священник церкви Різдва Христового І. Йортновський запропонував розмістити бібліотеку у своїй церкві і виконувати там обов'язки бібліотекаря. 3 березня митрополит не тільки дав дозвіл, але й висловив побажання, щоб декани і духовенство єпархії подбали про створення принаймні однієї бібліотеки в кожному районі. Для відкриття бібліотеки не було потрібно спеціального дозволу, достатньо було

лише повідомити єпархіальне керівництво про дату відкриття та перелік книг і журналів [189, с. 23–24].

Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство до їх відкриття та наповнення літературою. У звіті Святійшого Синоду про стан єпархії за 1875 р., київський митрополит відзначав прагнення до духовної самоосвіти серед парафіяльного духовенства, про що свідчило збільшення кількості релігійної літератури при церквах та благочинницьких бібліотеках [209, с.46–49].

Як правило, єпархіальна влада влаштовувала бібліотеки трьох типів:

1) народні (їх фондами користувалися вчителі Церковно-парафіяльних шкіл, учні, нещодавні випускники і все місцеве доросле населення);

2) учнівські (вони давали можливість для позакласного читання учнів у церковно-парафіяльних школах);

3) навчальні (їх фонди винятково склалися з підручників).

За комплектування та організацію бібліотек при церковно-парафіяльних школах відповідала Видавнича комісія Училищної ради при Святійшому Синоді. Зі спеціального книжкового складу до бібліотек для позакласного читання поставлялася, насамперед, духовно-моральна та антиалкогольна література, а також книги з медицини, гігієни, сільського господарства та ремесел. Присутня у фондах читання література з церковної та громадянської історії, белетристика.

Найбільша кількість книг у фондах бібліотек при церковно-парафіяльних школах, цілком природньо, припадала на духовно-моральну літературу. Каталоги шкільних читалень рясніли наступними назвами: «Біблія слов'янською та російською мовами», «Новий Заповіт», «Таблиці молитов», «Навчальний часослів», «Псалтир навчальна», «Початкове вчення юнакам», «Закон Божий», «Початки християнського вчення», «Історичні читання з книг Старого Завіту» тощо. Однак у читальнях була присутня і література (художня література), що становила приблизно 10–15 відсотків фондів. Так,

популярністю користувалися твори О. Пушкіна, Г. Х. Андерсена, В. Жуковського [38].

Книги духовно-морального змісту у бібліотеках видавали відповідно до хронологічної послідовності православних церковних свят. Літературу, яку учні шкіл брали додому, прочитували, зазвичай, також їхні батьки (переважно тато, оскільки рівень грамотності чоловічого населення був вище за жіночий).

Досить часто школярі практикували читання бібліотечних книг уголос серед неписьменного місцевого сільського населення. Таким чином, друкарська продукція ставала надбанням ширшого кола осіб.

З 1890 року було припинено безкоштовну розсилку підручників від міністерства народної освіти по єпархіях у церковно-парафіяльних школах через значне збільшення місцевих джерел на утримання цих навчальних закладів. Училищна рада при Святійшому Синоді почала видавати власні підручники для продажу по здешевленій ціні (на 35–50 % нижче) [244, ф. 127, оп. 876, спр. 666, арк. 4].

У фондах бібліотек духовного відомства переважно були книги першого випуску «Приходської бібліотеки» В. Шемякіна, журнал «Паломник» за 1888–1894 роки, твори Іоанна Златоуста, Євангеліє, різноманітні релігійні листки. Також була науково-популярна, художня література, яка становила приблизно п'яту частину бібліотечного фонду. Надходили в бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл і періодичні видання. Іноді невдоволення духовної влади викликали вчинки священників, які, користуючись тим, що бібліотеки ніхто не перевіряє, виписували не релігійні видання, а світські газети і пригодницькі романи. Релігійні книги в бібліотеках при церковно-парафіяльних школах видавалися читачам відповідно до хронології свят [133, с. 41–46].

Книги читали не лише школярі, але і їх батьки. Нерідко діти читали бібліотечні книги вголос для дорослого населення. До бібліотек зверталися не тільки за книгами, часто приходили просто поспілкуватися зі священником. До бібліотечної роботи залучалися й учні. Зокрема, відомий педагог церковних шкіл П. Мирносицький повідомляв, що учні обіймали такі посади:

«один управляє бібліотеками: навчальною, учнівською та місіонерською проти розкольницькою. Я навчив його самостійно вести каталог бібліотек. За складністю та значністю письмової роботи бібліотекара призначено помічника з молодшого відділення. Найближче до бібліотекара стоїть палітурник. Його обов'язок – переплітати будь-яку нову книжку, підклеювати листочки у старих. Палітурнику допомагають любителі палітурної справи» [238, с. 240–243].

При багатьох церковно-парафіяльних школах Полтавської єпархії діяли народні бібліотеки–читальні для вчителів і учнів та відділи єпархіального книжного складу. Там знаходилися підручники та навчальні посібники, а також книги релігійно-морального змісту, видані Святійшим Синодом. Причому, шкільні бібліотеки при церковно-парафіяльних школах були кращими, вони забезпечувалися книгами майже на 85 %, а світські на 51 % [106, с. 109]. Підручниками користувалися лише тими, які були затвержені Училищною Радою при Святійшому Синоді. Керували окружними бібліотеками переважно особи священницького стану. Бібліотекари мали ряд повноважень та обов'язків. До завдань бібліотекара входило поповнення фонду та своєчасна відправка книг у місця та особам, які їх отримували. Щороку в листопаді складався список книг і журналів, необхідних для бібліотеки, який пропонувався повітовому духовенству, що брало участь у створенні бібліотеки. Для замовлення книг та обліку надходжень і витрат коштів, пожертвуваних на бібліотеку духовенством, бібліотекару видавали переплетений обліковий журнал, завірений підписом і печаткою благочинного, який він повинен був подавати на перевірку двом священникам, що обиралися в кінці кожного року [79, с. 171–176].

Матеріали для читання видавали в обмін на спеціальну книжкову квитанцію. Якщо книга втрачалася, читач мав заплатити за неї, а бібліотекар одразу надсилав гроші на наступну книгу [217, арк. 167–181]. Наприкінці року бібліотекар мав надіслати звіт про стан бібліотеки, проаналізувати запити читачів і відповідно до них замовити нову літературу [48, 127, арк. 18–19].

Правилами окружних бібліотек регламентувалася книговидача. Важливим питанням було дотримання терміну користування книгою. Священники вважали, що цей термін не повинен бути більше одного місяця, за кожний прострочений день винний платив у бібліотеку по 3 коп. сріблом [48, 127 арк, арк.32]. Для уніфікації роботи парафіяльних бібліотек були сформовані Правила. Основні процеси бібліотечної роботи – ведення обліку коштів, книг, читачів та книговидачі, режим роботи, розміщення та збереження фондів книгозбірні – регламентували правила ведення бібліотек 1863 року.

Розглянемо більш детально вимоги з деяких пунктів.

Пункт 1 положення вимагає, щоб пожертви на користь бібліотеки, а також витрати, понесені на придбання і палітурку книг та виготовлення шаф, реєструвалися на рахунку доходів і витрат.

Пункт 2 вимагає, щоб придбані книги реєструвалися в спеціальному каталозі за номерами.

Пункт 3 передбачав процес видачі книг, тобто алфавітний список парафіян, які бажають взяти книги для читання, видавали кожному читачеві індивідуального іменного квитка, який реєструвався в книзі обліку.

Пункт 4. Необхідно було визначити час, наприклад, суботній вечір, і період, протягом якого видавалися книги, щоб зробити бібліотеку більш доступною.

Пункт 5. Для забезпечення безпеки книг правила рекомендували, щоб бібліотека знаходилася в будинку священника, церковного старости або одного з парафіян, щоб бібліотека щорічно перевірялася довіреною особою парафіян і підкреслювали, що бібліотека як майно не повинна бути частиною церковного майна.

Пункт 6. Було запропоновано, якщо бібліотека має особливі розміри, виділити для неї окреме приміщення.

Пункт 7. Наголошено на необхідності проведення переговорів з парафіянами щодо компенсації за втрату книг, окрім випадків пожежі чи крадіжки.

Згідно зі звітами, поданими парафіянами між 1867 та 1869 роками, у 85 парафіях Подільської єпархії налічувалося близько 100 бібліотек. Більшість парафіян зазначали, що в кожній єпархіальній церковній бібліотеці було лише кілька книг: Святе Письмо, Старий Заповіт, Новий Заповіт, повна історія Катехізису та Догматичне богослов'я Антонія. Через брак коштів церкви не мали змоги придбати інші книги, а в деяких церквах першого округу не було навіть набору богослужбових книг [1, с. 52].

Відповідно до наявних архівних документів можна скласти наступний список літератури бібліотек церковно-парафіяльних шкіл, який розміщений у додатку И.

Говорячи про стан бібліотек при церковно-парафіяльних школах неможливо не згадати постать Василя Івановича Шемякіна (1840-1916), за редакцією якого друкувалася «Приходська бібліотека», що містила твори та праці з різних аспектів життя людини. В. Шемякін присвятив своє життя, повне невпинної праці, на благо народної освіти. Василь Іванович віддав перевагу кар'єрі викладача кар'єрі юриста і став учителем російської словесності в підготовчому класі 3-ї Санкт-Петербурзької прогімназії. Після складання відповідного іспиту отримав звання вчителя з правом викладання російської мови та словесності у всіх класах.

Уся наступна діяльність В. Шемякіна була пов'язана зі справою народної освіти. Працював директором новгородської Олександрівської земської учительської школи. Потім з 1875 року директором учительської семінарії у Витебрі. Початок діяльності у Святійшому Синоді довелося на час роботи комісії, створеної К. Победоносцевим під головуванням преосвященного Леонтія. Розвиток таких шкіл, які б давали як основи грамотності, так і прищеплювали б духовно-моральні цінності православної віри, був підтриманий імператором Олександром III.

Василь Іванович Шемякін вважав за необхідне знайомити суспільство з церковною школою. Йому належить ціла низка статей та нотаток: «Духовенство і земство у справі народної освіти» (1890), «Церковні школи Саратовської губернії та їх критика» (1898), «Нові завдання та потреби церковно-шкільного справи», «Церковні школи та церковні землі» (1893) та інші. Має велику цінність для нашого дослідження стаття, де він зазначає: «вплив церковно-виховної школи на дітей до того очевидно, так легко і природно проходить в сім'ю і вважає в ній міцні підвалини благочестивого життя, що сумніватися в цьому було б грішно. На цьому непорушному фундаменті православного та церковного виховання можна будувати будь-які поверхи технічної, професійної та сільськогосподарської освіти». Педагог вважає за необхідне наділити церковно-приходські школи землею, де навчати сільськогосподарських робіт, постачати школи насінням та інвентарем. Для успішнішого ведення цих робіт організувати вчительські курси, де навчати городництва, садівництва, бджільництва тощо.

Починаючи з 1896 року він розміщує свої статті в журналі «Народна освіта», заснованому з ініціативи Училищної ради. З метою постачання шкіл книгами позакласного читання Училища рада видала серію книг (понад 70) під назвою «Приходська бібліотека», редактором якої став В. Шемякін. Ці книги за своїм змістом включали різні галузі знань: релігійні, історичні, літературні, сільськогосподарські та музично-співочі. Останнім він приділяв також велику увагу, особливо церковному співу, що надає, на його думку, сприятливий вплив на виховання учнів.

Педагог захищав церковно-приходські школи від різних нападів, друкуючи статті у різних газетах та журналах. Він не протиставляв церковні школи земським, що з'явилися в 1864 році, у яких більше уваги приділялося «корисним» знанням, але вважав, що церковні школи зможуть краще стверджувати в народі православне вчення віри та християнської моральності і що вони краще виховують самосвідомість російських дітей, які зі шкільної

лави повинні усвідомлювати себе дітьми великого народу та знати своє місце серед інших слов'янських народів».

Навчання у церковно-парафіяльних школах мало більше релігійний, ніж світський характер. Саме ця особливість і обумовлює те, що посібниками для засвоєння первинних знань з математики, грамоти та читання слугували книжки релігійного спрямування. Це дозволяло одночасно надати учням базові знання та виховати дитину на релігійних засадах.

Потім навчальний план і програма були затверджені Святійшим Синодом. Так, у статті 34 Правил зазначалося, що вчителями в парафіях Холмщини можуть бути «росіяни» та греки–юніони. Мовою викладання в цих школах має бути «природна мова» мешканців. У Правилах не було чітко визначено, про яку мову йдеться, тому багато вчителів у парафіяльних школах на українському Правобережжі викладали українською мовою. Однак українська мова не стала мовою викладання надовго, оскільки 2 березня 1865 року вийшов царський указ про те, що природною мовою мешканців українського Правобережжя є російська [198, с. 331–333].

Окрім літератури духовного змісту та спрямування, учні церковно-парафіяльних шкіл мали достатньо широкий вибір світської художньої літератури. На основі вивченого матеріалу виявлено специфічні риси підбору текстів художньої літератури в хрестоматіях для читання в церковно-парафіяльних школах. Пріоритет віддавався прозовим текстам. Найчастіше у книгах для читання зустрічаються уривки з різних творів, що описують дитинство, природу, селянський побут. У цьому відношенні упорядники для читання орієнтувалися на рекомендації С. Рачинського.

Поява і розвиток дитячої літератури тісно пов'язані з освітою та шкільним навчанням. Відправною точкою її розвитку була навчальна книга, буквар або азбука. Рукописні та друковані букварі поступово включали в себе оповідання релігійного, морального та побутового характеру, а також примітивні вірші про реальні предмети та явища навколишнього світу, і саме вони вважаються першими зразками дитячої літератури. Г. Сковорода, видатний письменник і

філософ 18 століття, у своїй педагогічній практиці використовував такі засоби виховання народу поезією та давав поради щодо вибору книг для читання. Крім уже згаданих авторів, до сподвижників розвитку дитячої літератури належав М. Шашкевич (1811–1843), видатний представник культурно-просвітницького руху в Західній Україні. У їхніх творах школярі знаходили надію, силу, людську та національну гідність. Серед тих хто торував шлях прогресивній дитячій літературі був О. Дукунович – відомий закарпатський культурний діяч і педагог. Його вступна книга «Читанка для початківців» (1847) містить великий розділ під назвою «Шкільні правила», що складається з віршів самого автора. Ці вірші тематично стосуються різних аспектів життя учнів і мають виховне спрямування («Про дитячі проблеми», «Про майбутню долю дітей», «Про шкільні радощі»).

Юрій Федькович (1834–1888) прагнув зробити шкільне навчання доступнішим і цікавішим і створив кілька читанок та вступних текстів. Вони ніколи не були прийняті як підручники, але свідчать про те, що письменник виявляв великий інтерес до змісту підручників і до відбору текстів, які мали значну ідейну та естетичну цінність. Творчість Ю. Федьковича збагатила дитячу літературу. У віршах «Діти» та «Сироти» він описує важке дитинство. Ніжністю і теплом пройняті його твори особливого циклу дитячої поезії: «Ворон», «До школи», «Хто що має», «Вчися».

Творчість Руданського розширила коло дитячого читання. За мотивами народного епосу про тварин він написав збірку байок «Звірячі слова», за зразком пісні-байки «Переспіви». Це гумористичні твори, особливо привабливі для дітей. Цей гумористичний твір наблизив до дитячої аудиторії найоригінальнішу частину спадщини Руданського – співомовку; популярними серед дітей були вірші та байки Є. Гребінки («Сонце і вітер», «Денис школяр», «Соловейко»).

До дитячої літератури належали обробки народних казок, легенд та прислів'їв І. Манзули (1851–1893). Дитяча поема «Три сини богатирів» є одним з найкращих зразків цього жанру в дитячій літературі. Пригодницький

сюжет, героїчний колорит і незвичайні подвиги героїв близькі до народної казкової фантастики, а фантазія письменника ще більше поглибила образ борця за свободу і справедливість. Цікавою є дитяча повість у віршах «Іван Голик», опублікована 1961 року: це оповідь про богатирів трьох синів богатиря, які є найвідомішими з трьох синів богатирських. Поетичними є також дитячі оповідання «Тяжкі часи» та «Бідність», в основі яких лежать народні казки.

На перший план питання морально-релігійного виховання ставили Г. Барвінок, С. Горський, О. Кониський, І. Спілка. Вони проповідували гуманізм, всепрощення, віру в божу справедливість. Письменники часто використовували форму сну, який приходив до дитини напередодні великих релігійних свят і спрямовував на добрі справи. В кінці XIX — на початку XX століття зростає інтерес до проблем дитячої літератури (знайшов свій вияв у швидкому кількісному зростанні дитячих журналів «Ластівка», «Приятель дітей», «Бібліотека для молодіжі», «Дзвінок» та інші). Більшість із них виходила на Західній Україні та Буковині. Типовими для цих журналів були вірші і оповідання, реакційна спрямованість яких розкривається уже в заголовках: «Моліться богу», «Молися і трудися», «Молитва ломить залізо», «Як показав наш найясніший цісар уже за дитинства своє добре серце».

Жанрово українська дитяча література досить різноманітна: тут були повісті, оповідання, казки, вірші, загадки. Виникає жанр художнього нарису, зразки науково-популярної літератури. Досягненням літератури було створення чудової поезії для дітей, зокрема пейзажної лірики. У кінці XIX — на початку XX століття ширшають тематичні обрії дитячої літератури. Українська дитяча література збагачувалась жанрово і тематично за рахунок перекладів з російської літератури.

Серед творів художньої літератури, які знаходилися у бібліотеках церковно-парафіяльних шкіл, був всесвітньо відомий роман Даніеля Дефо «Життя і пригоди Робінзона Крузо». Сюжет роману має безліч спільних рис з жанром морського роману, який був відомий уже в стародавній Елладі

(«Ефіопіка» Геліодора), але Дефо все неприродне перетворював в правдиве оповідання про «земну», реальну людину, про її турботи і працю, про її надії.

Для того щоб зацікавити своїх читачів, Д. Дефо часто вдавався до літературної містифікації. «Робінзон Крузо» був виданий без імені автора. Вся розповідь ведеться від основної діючої особи. Ця форма допомогла письменникові глибше розкрити духовний світ свого героя і надала всьому твору безпосередній характер.

Письменник в образі Крузо розкрив чудову властивість нового класу, який прийшов на зміну феодалам, – працьовитість. Для Робінзона праця є природною потребою. Потрапивши на безлюдний острів, Крузо швидко пристосовується до обстановки і поступово починає завойовувати природу.

Також вихованці церковно-парафіяльних шкіл мали змогу ознайомитися з байками Езопа. Цим творам притаманний дидактизм. Виходячи з нього, закономірною також є і наявність у байках Езопа повчального висновку, тобто «моралі байки». У Езопа мораль байки зазвичай знаходиться наприкінці твору. Згодом байкарі стали розміщувати мораль також на початку своїх творів, але попри це продуктивнішим є шлях, створений Езопом – більшість байок містять повчання наприкінці тексту. Проблематика Езопових байок обумовлена їхньою дидактичною спрямованістю. «Батько байки» засуджує людські вади (зрадливість, хитрість, брехливість, хвалькуватість, лінощі тощо), тим самим сприяючи вдосконаленню людини і людства, словом, за Федром, «смертних виправляє звичаї і закликає люд до справедливості». Так, оскільки Езоп сам був рабом (але внутрішньо вільною і незалежною людиною), а «внутрішнє рабство» – хвороба, яка викорінюється не якоюсь епохою, а кожним з-поміж людей індивідуально, то цікавою видається, наприклад, тема «вичавлювання з людини раба», розроблена в багатьох творах Езопа. Це, наприклад, байка про вибір шляху вільною людиною і рабом, коли шлях раба спочатку є розкішним і зручним, але виводить до урвища, а шлях вільної людини спочатку є кам'янистим і незручним, але закінчується зеленим затишним моріжком. Є загальновідомі сюжети, переповідати які немає

потреби, а є їй маловідомі. Проте і в тих, і в інших прозирає неабиякий розум і спостережливість автора. Наступним важливим атрибутом Езопових байок є їхня алегоричність, тобто двопланове художнє зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під іншими художніми образами з використанням відповідних асоціацій за характерними ознаками приховуваного. Наприклад, Вовк у байці «Вовк і Ягня» є алегорією жорстокості, брутальної влади. Існує думка, що інтенсивне використання Езопом алегорії, інакомовлення обумовлене його соціальним станом. Адже був він рабом, а раби не мали жодних прав, славетний філософ Платон вважав їх одним із засобів виробництва. Тож зрозуміло, що прямо вказувати якомусь владарю на його вади для раба було небезпечно, тому раби й користувалися інакомовленням, алегорією. Існує навіть думка, що байка (як утілення інакомовлення) виникла саме поміж рабів. У творах Езопа алегорія часто реалізується за допомогою введення до оповіді персонажів–тварин. Не можна сказати, що Езоп увів тварин до оповідок уперше. Проте саме Езоп вважається, «канонізатором» образу тварини в байці, його твори населені десятками «класичних» алегоричних образів тварин: Вовк – жорстока сила, Лисиця – хитрість, Ягня – наївність і беззахисність тощо. Згодом традиція інакомовлення (насамперед – реалізації алегорії за допомогою тварин) стала настільки поширеною, що виникло навіть поняття «Езопова (езопівська) мова» – це зашифрований спосіб викладу думок з натяками, недомовками та інакомовленням, з метою уникнення цензурної заборони і можливих репресій. Звісно, інакомовлення найактивніше використовували там, де влада була брутальною та деспотичною (тоталітарною). Популярності Езопових байок сприяла також і їхня афористичність. Багато висловів, які наявні в Езопових байках або приписуються йому, стали крилатими. Характерною специфічною рисою Езопових байок є їхній крайній лаконізм, відсутність чи мінімальна кількість «художніх оздоб» – епітетів, метафор, порівнянь. Це стисло-короткі прозаїчні оповідки, де в буквальному сенсі немає жодного зайвого (тобто неінформативного) слова. Послідовники Езопа почали писати байки у віршах,

розгортати їх у цілі драматизовані сценки, з розгорнутими діалогами, портретами персонажів. Якщо в Езопа майже відсутній «місцевий колорит», то в його послідовників часто відчутні «національні риси».

Важливим твором для вивчення учнями церковно-парафіяльних шкіл були «Роздуми про Божественну Літургію» Миколи Васильовича Гоголя. Цей твір був виданий вже після смерті автора. Книга Гоголя «Роздуми про Божественну Літургію» стала йому підсумковою і займає особливе місце у творчості письменника. Мета цієї духовно-просвітницької праці, як її визначив сам письменник, – «показати, в якій повноті та внутрішньому глибокому зв'язку відбувається наша Літургія юнакам і людям, які ще починають, ще мало ознайомлені з її значенням».

Майже щоденні відвідування церковних служб створювали у М. Гоголя високий духовний настрій. У зв'язку з цим він писав 24 лютого (н. ст.) 1845 р. Олександрі Осипівні Смирновій, що «сподобався Богом і серед безглузких хвилин душевного стану скуштувати небесні та солодкі хвилини» [36, с. 305]. Звернувшись до церковного слова, М. Гоголь прагнув залучити до нього та інших. Так, той же Беляєв писав йому 20 березня (н. ст.) 1845 р.: «...Дякую вам тисячоразово за те, що ви мене наштовхнули на думку звернути увагу на наші православні священнодійства, які підносять думку, насолоджують серце, розчулюють душу та інше. Без вас я не був би діяльним у подібному читанні, а, маючи його тільки на увазі, все б відкладав, як на мене, в далекий ящик» [204].

Однак прагнення до розуміння сокровенного сенсу Божественної Літургії виникло у Гоголя не в цей час, а набагато раніше. Восени 1842 року він писав матері з Гастейна: «...є багато таємниць у глибині душі нашої, яких ще не відкрив чоловік і які можуть подарувати йому чудові блаженства. Якщо ви відчуете, що ваше слово знайшло доступ до серця страждаючого душею, тоді йдіть з ним просто до церкви і вислухайте Божественну Літургію. Як прохолодний ліс серед палючих степів, тоді прийме його молитва під покров свою» [36, с. 177]. Ця віра у все вирішальну силу літургійної молитви

визрівала у Гоголя поступово і після кількох років закордонних мандрівок і душевних тривог вилилося в бажання передати іншим накопичений досвід. За великим рахунком вони є не так дійсними міркуваннями, як послідовним літературним викладом богослужбового чину. Перед нами не тлумачення, не пояснення смислів, а, швидше захоплений опис того, що відбувається, численні умовляння, заклики до благочестя, достаток художньо забарвлених пасажів. Можна додати: риторика, а чи не богословське осмислення літургії. Цікаво відзначити, що «Роздуми...» М. Гоголя за своїм стилем та змістом нагадують той коментар до літургії, який сьогодні можна почути за кадром як супровід телевізійних трансляцій так званих «урочистих богослужінь». Виходить, що твір Гоголя служить своєрідним поясненням обряду для «широких мас», що укладається в стилістику «хто куди пішов, що робиться в такий момент і для чого і що відбувається там і там».

Що ж до тлумачення, тобто спроби поринути у сутність літургійного дійства, то доводиться констатувати, що М. Гоголь обмежується тут переважно так званим символізмом. Іншими словами, він слідує відомому методу, в основі якого знаходиться фрагментування єдиного богослужіння на ряд подій, кожна з яких, у свою чергу, розшаровується на зовнішнє і внутрішнє, формально зрима і приховане. Останнє при цьому виявляється таким символом, який по суті вже не має відношення до того, що було «зовнішнім». У результаті символи порушують онтологічну єдність літургії, возз'єднання людини та Бога. Велика підозра, що подібне символічне тлумачення є штучним. Так, диякон на амвоні зображує ангела – «спонука людей до молитов», а «вузька стрічка – образ ангельських крил», так само як зображується «підняте крило Ангела, що спрямовує людей до молитви» [35, с. 24].

«Роздуми про Божественну Літургію» нині навряд чи не найчастіше перевиданий твір Гоголя. Одне з останніх зарубіжних видань вийшло в Копенгагені у 1991 році з передмовою преосвященного Марка, архієпископа Берлінського та Німецького. «Праця М. В. Гоголя, – йдеться у ньому, – для нас

представляє велику цінність тому, що він виходить не з-під пера професійного богослова, а простого віруючого. Цим гоголівські «Роздуми...» сприятимуть сучасній людині, яка не має жодного молитовно-літургійного досвіду, не кажучи вже про духовну освіту, вникнути в зміст вічно нової Божественної Літургії. Хто уважно прочитає справжню книжечку, той, ми впевнені, зможе відчутти глибину духовного світла, що виливається безпосередньо з Джерела Світла, з Вічної Премудрості, з Неперестаючої Любові, Найпресвятішої Трійці, яка відкривається нам у Божественній Літургії» [34, с. 18].

Не менш цікавими та повчальними для учнів були байки Івана Андрійовича Крилова. Його здобутки не просто оригінальні, високомистецькі, але вони не втратили свого значення й у наші дні. Крилов у своїх байках не просто критикував царську владу, уряд і чиновників, у багатьох своїх творах він зображував сатирично й висміював конкретні події й певних історичних особистостей. Так, у байці «Квартет» поет висміяв Державну раду і її керівництво, яке було нездатне й безпомічне перед конкретними політичними завданнями. Крилов обертає свою сатиру проти пустопорожніх базик і неуків. Байка була написана через рік після того, як приступила до своїх обов'язків сформована Олександром I Державна рада. Цар розділив її на чотири відділи, на чолі яких були поставлені високошляхетні вельможі: князь Лопухін (Козел), граф Аракчєєв (Ведмідь), Завадовський (Осів), Мордвинов (Мавпа). І пішли суперечки про те, кому з вельмож начальствовать над яким з відділів. Кілька разів їм прийшлося мінятися ролями, доки нарешті, ролі не були остаточно розподілені. Цю же тему Крилов продовжує в байці «Лебідь, Рак і Щука». За обсягом байка зовсім невелика, але це не применшує її достоїнства. Вона гостро сатирична. Мораль, дана автором на початку, допомагає читачам настроїтися на потрібний лад, відразу й безпомилково зрозуміти думки автора, завуальовані езоповою мовою. Сучасники Крилова розуміли алегорії поета.

Слід зазначити, що учні церковно-парафіяльних шкіл України XIX–початку XX століть мали можливість ознайомитися з різноплановою та різнохарактерною літературою. Безумовно, провідним мотивом згаданої вище

літератури є правда, чесність, добро і зло, патріотизм тощо. Можна зробити висновки, що художня література для вихованців церковно-парафіяльних шкіл була підібрана вдало та різнопланово, що дозволяло розширити кругозір дітей.

Наявність великої кількості бібліотек при церковно-парафіяльних школах свідчила про розуміння з боку влади та церковного кліру важливості всебічного розвитку учнів цих закладів освіти, а наявні книги мали першочергову виховну мету над освітньою.

Висновки до розділу 2

У XIX столітті Православна Церква була підпорядкована Святійшому Синоду з місією виховувати молоде покоління в дусі уваровської трійці «самодержавства, православ'я і народності». Водночас Святійший Синод опікувався організацією освіти для народу. Навчальний процес у церковно-парафіяльних школах залежав, насамперед, від рівня загальної освіти та педагогічної підготовки вчителів.

Можна констатувати, що на етапі формування галузі початкової народної освіти (початок XIX – 1864 рік) зусилля царського уряду спрямовувались на концентрацію всіх навчальних закладів у відомстві Міністерства народної освіти та його місцевих органів. У період реформ (1864–1884 рр.), домагаючись встановлення повного контролю над навчально-виховним процесом, царський уряд посилив централізацію в системі всієї освіти, в тому числі й початкової. Цей процес супроводжувався значним зростанням бюрократичного, адміністративного нагляду й контролю за діяльністю початкової школи, певним обмеженням впливу земств, органів самоврядування міст, громадських організацій та установ на розвиток початкової освіти. Положення про церковно-парафіяльні школи, запроваджене у 1884 році, поклало початок третьому етапу діяльності церковно-парафіяльних навчальних закладів і створило більш сприятливі умови для їхнього розвитку. Церковні відомства отримали необмежені повноваження в системі початкової народної освіти. У розділі 1 «Положення»

наголошувалося, що її метою є утвердження православного вчення, християнської моралі та передача населенню елементарних корисних знань. Також визначався перелік предметів, які мали викладатися в цих школах: Закон Божий (молитва, священна історія, пояснення богослужіння, вивчення найпростіших катехізисів), церковний спів, читання церковних і народних газет, письмо та арифметика. Окрім цих предметів, у другокласних школах також викладали історію Церкви та Російської імперії. Згідно з примітками до §5 «Положення про церковно-парафіяльні школи», обсяг цих предметів та їх розподіл за класами визначався спеціальною програмою після затвердження Святійшим Синодом. Існували однокласні та двокласні школи з мінімальним обсягом знань, які давали церковно-парафіяльні школи; згідно з «Положенням про церковно-парафіяльні школи» 1902 року, термін навчання в однокласних церковно-парафіяльних школах було збільшено до трьох років, а в двокласних – до п'яти років. Шкільна програма була дещо розширена: до однокласних церковно-парафіяльних шкіл додали російську мову та рукоділля (для дівчат), а до двокласних – історію, простий курс географії, креслення і, де це було можливо, малювання.

Навчання і виховання в церковно-парафіяльних школах здійснювалося в дусі Православної Церкви. Це проявляється, насамперед, у кількісному співвідношенні релігійних предметів до загальноосвітніх, а також у свідомому пріоритеті, який надавався Божественному Закону. Як правило, з 24 годин тижневого навчального часу шість годин відводилося на Закон Божий, вісім годин – на церковнослов'янську та російську мови, чотири години – на арифметику, чотири години – на церковний спів і дві години – на літературну творчість. Один священнослужитель говорив про виховання дітей у ті часи: «виховання починається з навчання молитви, де ґрунтовно вивчається Закон Божий, де діти привчаються до церковного устрою, де вони отримують належну освіту не тільки для розвитку розуму, але і головним чином для розвитку душі, де найкорисніше навчаються читати і писати».

Діти в церковно-парафіяльних школах отримували елементарні знання, виховувалися в морально-релігійному дусі, а додаткові заняття (садівництво, городництво, рукоділля тощо) пристосовували ці навчальні заклади до реальних потреб населення, які, безперечно, були позитивними. Звичайно ці школи мали багато недоліків, але вони прагнули виховувати дітей і давати їм базові знання, засновані на вічних християнських цінностях. Церковно-парафіяльні школи виховали цілі покоління українських селян, дали їм початкову освіту, навчили нормам християнської моралі та позитивно вплинули на формування їхньої культури і духовності.

Таким чином, шкільні реформи визначали лише основні предмети навчального плану, а не деталізовані навчальні чи тематичні плани. У навчальних планах церковно-парафіяльних шкіл пріоритетним було вивчення Закону Божого та інших предметів церковного змісту. Це пояснювалося головним виховним завданням шкіл духовного відомства, яке полягало в прищепленні учням вірності православію та диктатурі. 1897 року було затверджено загальний навчальний план для народних початкових училищ, у якому визначалися основні вимоги до знань і вмінь учнів, рекомендувався розподіл навчального часу, а також окреслювалися основні методи викладання предметів початкової школи та описано основні методи викладання предметів початкової школи та сферу їх застосування.

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ ТА ДОСВІДУ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ

Виховання особистості у всі часи було найважливішою проблемою будь-якої держави. У сучасних умовах вона особливо актуалізується: стрімкий розвиток науки, техніки, бурхливі реформації в соціальній, політичній сферах вимагають від людини високого професіоналізму, сформованості стійких особистісних рис, зокрема морально-вольових якостей (відповідальності, громадянської позиції, самостійності, стійкості і щедрості тощо). У зв'язку з цим важливим є не тільки побудова авторських моделей виховання, забезпечення реалізації існуючих концепцій виховання, а й звернення до накопиченого в минулому вітчизняного теоретико-практичного виховного досвіду.

У третьому розділі розглянуто розвиток ідей досвіду освітньо-виховної діяльності церковно-парафіяльних шкіл України ХІХ – початку ХХ століття в сучасній системі освіти, навчально-методичну літературу Нової української школи у порівнянні з навчально-методичною літературою церковно-парафіяльних шкіл України ХІХ–початку ХХ століть. Проведено їхній аналіз та загальне спрямування. Також у цьому розділі розглянуто в порівнянні навчальні програми сучасних початкових та церковно-парафіяльних шкіл, їхні особливості, спрямування та мету.

3.1 Реалізація ідей церковно-парафіяльної освіти в сучасних програмах навчання дітей шкільного віку

Питання духовно-морального виховання особистості на основі християнських цінностей є актуальним для батьків і вчителів, а також суспільства, адже в процесі засвоєння християнських моральних цінностей діти навчаються добру та милосердя. Європейська цивілізація базується на

християнській моралі. Тема духовного розвитку та виховання підростаючого покоління є центральною у вітчизняній педагогіці і в працях багатьох відомих педагогів–класиків: Г. Ващенко, І. Огієнка, С. Русової, К. Ушинського, В. Сухомлинського, Г. Сковороди, і в працях сучасних педагогів: А. Бовш. О. Вишневського, В. Жуковського, М. Євтова, Л. Москальової, Т. Саннікової, І. Сіданіч, Г. Шевченко та інших. Принципи духовної педагогіки, які поєднують моральні ідеали з загальнолюдськими цінностями, пріоритет духовного виховання над інтелектуальним, важливість особистісної цілісності душі і духовного виховання набувають сьогодні особливого значення в нашій країні. На думку К. Ушинського, потреба у вірі і духовному самовдосконаленні є вродженою, особливо у дітей, саме тому така потреба є такою важливою в нашій країні сьогодні. Саме тому ці потреби потрібно задовольняти і розвивати християнським змістом.

Найактуальнішим із пріоритетів української держави є реформування системи освіти, виховання високоморальних і духовно багатих особистостей які становлять інтелектуальний рівень громадянського суспільства. Процес відродження життєдіяльності держави веде до вирішення найважливішого завдання – збереження незалежності, її неможливо досягти без подолання причин духовної кризи в суспільстві та духовно-морального відродження держави. За радянських часів нехтування духовно-моральною складовою виховання молоді призвело до руйнування існуючих орієнтирів в освіті, науці, культурі та суспільстві. Це призвело до руйнування наявних орієнтирів в освіті, науці, культурі і, перш за все, в духовному житті народу.

В умовах подолання кризи духовності питання виховання молоді набуло особливого значення. Подолання негативних тенденцій у вихованні молоді в Україні неможливе без знання науково-теоретичних здобутків педагогів минулого та творчого використання цієї спадщини на сучасному етапі розвитку освіти і виховання.

Проблеми духовно-морального виховання підростаючого покоління набувають особливої гостроти у зв'язку з необхідністю набуття досвіду

суспільної діяльності, засвоєння суспільних моральних норм та наповнення внутрішнього життя дитини високодуховними цінностями. Тому існує потреба у відродженні традиційних методів співпраці між цими інституціями та впровадженні нових форм і методів у духовно-моральне виховання української молоді.

На розв'язання проблем формування духовно-морального виховання нових поколінь українців орієнтують ратифіковані 420 міжнародні правові документи: Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (1993), Рекомендація 1396 «Релігія та демократія» (1999), Закон України «Про свободу совісті» (1991), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (1999), «Про захист суспільної моралі» (2003) тощо. Цілеспрямована діяльність держави щодо виправлення масштабних помилок у формуванні особистісних цінностей знайшла відображення у Конституції України: «...враховуючи глибоку духовно-моральну кризу в нашій державі, національна школа покликана забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу провідним змістом, який би допоміг педагогам виховати людину високодуховну й високоморальну» (ст. 56).

Новий підхід до виховання молоді закріплений у законодавчих документах, що регулюють діяльність освітньої галузі, зокрема духовно-моральне виховання дітей та молоді. Відповідні орієнтири визначені в Законах України «Про освіту» (2017) [181], «Про вищу освіту» (2014) [178], «Про повну загальну середню освіту» (2020) [56], в Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті (2002) [104], «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015) [73], «Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр.» (2020) [206], Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) (1993) [44]. Бачення вченим напрямів розвитку національної школи й виховання відповідають завданням, закладеним у «Проекті Національної стратегії розвитку освіти в

Україні на 2012–2021 роки». Зокрема, це стосується «оновлення змісту освіти на основі національних традицій, світового досвіду та принципів сталого розвитку, створення ефективної системи національного виховання, забезпечення фізичного, морального, культурного і духовного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України» [180, с. 5]. У Законі України «Про освіту» (ст. 23) проголошено утвердження емоційно-ціннісного ставлення до «практичної та духовної діяльності людини», що орієнтує виховний процес на загальнолюдські цінності, як морально-етичні (гідність, честь, справедливість, повага до себе та інших людей), так і соціально-політичні (свобода, гуманізм, демократія, повага до рідної мови і мов інших народів, патріотизм, солідарність, відповідальність) [181].

Освітні програми «Дитина» (В. Огнев'юк), «Соняшник» (Л. Калуська) спрямовані на формування основ духовності з перших років життя. Серед вимог програми є сприяння набуттю уявлень про духовні ідеали людини, збагачення власного емоційного досвіду та формування певного ставлення до себе. Педагоги мають ознайомити дошкільнят з тим, що люди засуджують негативні вчинки інших людей, називаючи їх «гріхами», учити поводитися відповідно до моральних норм, оцінювати власні негативні вчинки та формувати негативне ставлення до поганої поведінки.

Діти дізнаються що таке гріх і намагаються діяти відповідно до норм християнської моралі. Сучасна освіта повинна робити все можливе, щоб зберегти здоров'я дітей і запобігти його погіршенню через екологічні, генетичні та соціальні причини. Психічне і моральне здоров'я є складовою здорового способу життя. Досягнення цього аспекту здоров'я вимагає певного ставлення до життя.

Християнські цінності – це пізнання Бога як першопричини Всесвіту, походження життя на землі, створення людини, мети і сенсу людського існування та необхідності духовного воскресіння через віру в Ісуса Христа. Саме тому формування духовності людини має починатися, насамперед, з

формування основ християнського світогляду, який ґрунтується на правді про Бога і який сприяє формуванню духовності та моралі, що залишаються незмінними в усі віки. Відсутність духовності та моралі негативно впливає на формування характеру та психічне здоров'я людини. Необхідно з раннього віку закладати в душу дитини позитивний християнський зміст не як щось зовнішнє і тимчасове, а як відповідь на глибинні потреби самої дитини.

Навчальна програма «Духовно-моральне виховання дітей на християнських цінностях» (Д. Новікова) має християнське світоглядно-культурне та освітньо-виховне спрямування, яка вибудовується як фундамент буттєвих цінностей сучасної дитини. Вона не є вченням віри, не включає релігійних обрядів, не ставить за мету залучення до певної конфесії і передбачає виховання в учнів поваги до свободи совісті, релігійних та світоглядних переконань інших людей, здатності до співжиття в полікультурному та полі конфесійному українському суспільстві.

Навчальна програма є результатом критичного осмислення попередніх програм та аналізу інших відомих програм аналогічного спрямування. Внесені зміни та доповнення зумовлені врахуванням зауважень і побажань, а також практикою роботи з певного предмета в дошкільних навчальних закладах різних регіонів України.

Метою навчальної програми «Духовно-моральне виховання дітей на християнських цінностях» є ознайомлення з християнськими моральними цінностями, формування в дітей християнських моральних чеснот. Методологічною основою процесу духовно-морального виховання дошкільників є система наукових підходів, принципів, форм і методів, які допомагають належно реалізувати мету та завдання виховання. Ці наукові підходи, принципи, форми і методи перебувають у тісному діалектичному зв'язку.

Програма «Духовно-моральне виховання дітей на християнських цінностях» спрямована на формування особистості та світогляду дитини, зокрема уявлень про фундаментальні причини буття, природу і походження

людини, сім'ю та суспільство, на основі християнської віри. Програма має вісім тематичних розділів, спільних для дошкільного, середнього та старшого шкільного віку, доповнених і розширених інформацією відповідно до вікових можливостей сприйняття дітей. Це: походження природи, людини, сім'ї, суспільства та людських чеснот; знайомство з засновниками християнства; вплив християнських свят; розвиток патріотизму на прикладах духовної культури країни.

Програма складається з таких тематичних розділів:

- Світ – чудовий задум Творця.
- Дитина – Боже творіння.
- Любов – найвища заповідь Христа.
- Моральні закони Святого Письма.
- Моральні чесноти у старозавітних образах.
- Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа.
- Християнські свята в культурі українського народу.
- Відданість Батьківщині на прикладах національної духовної культури.

Розглядаючи зміну підходу до виховання школярів як один з ефективних засобів подолання духовно-моральної кризи в суспільстві, у рамках соціально-педагогічних орієнтирів, звертається увага на зусилля, що докладаються науковцями та педагогами до розробки курсів морально-етичного спрямування з моменту проголошення незалежності України. Так, на виконання доручення Президента України від 8 липня 2005 року №1–1/657 щодо подолання духовно-моральної кризи в суспільстві Міністерством освіти і науки 430 26 липня 2005 р. було видано наказ № 437 «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства», батькам було надано право вибору вивчення дітьми, починаючи з 2005–2006 навчального року, предмета «Етика» у 5–6-х класах або факультативних курсів морально-етичної тематики. Починаючи з 2010 р., МОН України було

затверджено навчальні програми «Основи християнської етики», «Біблійна історія та християнська етика для учнів 1–11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів» [115].

Від початку незалежності України предмети духовно-морального спрямування викладаються в закладах загальної середньої освіти як факультативні предмети за вибором батьків. У навчальному процесі використовуються такі програми: «Основи християнської етики», «Християнська етика в українській культурі», «Біблійна історія та християнська етика», «Етика: духовні основи».

Про узгодженість і наступність навчальних програм предметів духовно-морального спрямування в закладах загальної середньої освіти свідчить наступне Методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України щодо викладання предметів. Серед навчальних предметів у 5–6-х класах загальноосвітніх навчальних закладів рекомендовано такі програми: «Етика», «Основи християнської етики», «Етика: духовні засади», «Християнська етика», «Морально-етичне виховання», «Основи християнської моралі», «Основи християнської культури», «Основи християнської етики». Вивчення предметів цього циклу сприяє вихованню дітей на основі загальнолюдських і національних цінностей та формуванню системи духовно-моральних пріоритетів, що ґрунтуються на християнських засадах. Саме формування системи духовно-моральних принципів та пріоритетів на християнських засадах відповідає важливому соціальному замовленню [116].

Ідеї та принципи, що були втілені у навчально-виховному процесі церковно-парафіяльних шкіл України XIX – початку XX століть, мають продовження і у новітній програмі системи освіти України.

Концепція сучасної початкової освіти має за мету змінити підхід вчителів до навчання учнів, а з самих дітей зробити не стільки «знаючих», скільки «думаючих» громадян. Базові засади освітньої реформи визначені Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» (НУШ) на період до 2029 року та Законом

України «Про освіту». Вона передбачає створення нового сучасного освітнього середовища, розробку та впровадження нових державних стандартів початкової, базової середньої та середньої спеціальної освіти, запровадження компетентнісного, особистісно орієнтованого навчання, педагогіки партнерства, підвищення кваліфікації вчителів, розвиток передумов для інноваційної діяльності, реалізацію автономії закладів освіти та педагогічних працівників в освітній діяльності. Окреслено основні напрями реформування, зокрема іміджу випускника середньої школи. Концептуальні засади нової української школи відображені у Державному стандарті початкової освіти, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 87 від 21 лютого 2018 року [179].

Державний стандарт початкової освіти ґрунтується на принципах гуманізму, визнання обдарованості дітей, цінності дитинства, радості пізнання, розвитку особистості, здоров'я та безпеки дітей. Державний стандарт початкової освіти (2018) визначає два освітні цикли (1–2 та 3–4 класи), які враховують особливості розвитку та потреби різних вікових груп дітей і дають змогу подолати відмінності в успішності, зумовлені їхньою готовністю до навчання. Зміст освіти в документі представлений у дев'яти освітніх галузях: мова і література, математика, природничі науки, технології, інформаційна, соціальна і здоров'язбережувальна, фізична культура, громадянська і історична, мистецька.

Кожна галузь описана через загальні та обов'язкові результати навчання здобувачів освіти [13].

Мета концепції «Нової української школи»:

- розвиток відповідно до вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей і потреб дитини;
- формування загальнолюдських цінностей;
- підтримка життєвого оптимізму;
- виховання самостійності;
- розвиток креативності та допитливості.

- Стандарт нової української школи передбачає:
- початкова освіта поділяється на два цикли: 1–2 класи та 3–4 класи: перший цикл початкової освіти допомагає учням адаптуватися до шкільного життя.
- навчальні матеріали інтегровані у зміст відповідних предметів;
- кількість домашніх завдань обмежена;
- перший цикл (1–2 класи) передбачає ігрову діяльність, тоді як другий цикл (3–4 класи) розвиває відповідальність і самостійність;
- формувальне оцінювання вводиться в 1 класі. Воно передбачає словесний опис того, що дитина змогла зробити і якого прогресу досягла за певний період часу. А в 4 класі до табеля додається колонка з оцінками. Замість класного журналу заповнюється свідоцтво досягнень (двічі на рік: на початку навчального року та в кінці навчального року).

Сучасна українська школа містить ідеї, основа яких також закладена за часів активної роботи церковно-парафіяльних шкіл. Зокрема ці ідеї можна прослідкувати у підходах викладання різних предметів. Зокрема говорячи про навчання грамоті серед учнів церковно-парафіяльних шкіл, акцентувалася увага на правильне читання, зрозуміле вираження своїх думок в усній та письмовій формі. При навчанні читання використовувався звуковий метод. Під час навчання в початковій школі вчитель дбав, щоб читання дітей не зводилося лише до механічного відтворення звуків, а було спрямоване на розуміння думки автора. Під час навчання використовувалися доступні для розуміння дітей тексти. Останнім досягненням у знаннях було вміння висловлювати свої думки в усній та письмовій формах. Усний спосіб викладу думок покращувався з кожним переказом прочитаного дитиною оповідання. Для розвитку письмового способу викладу своїх думок використовувалися найпростіші вправи, починаючи зі складання та закінчуючи написанням невеликих записок, що не мають суворо нормованої форми викладу [186].

Так, у сучасній системі освіти найважливішим є вдумливе читання, яке спонукає учнів тісно взаємодіяти з текстом і розмірковувати над ним. Ефективними способами розвитку вдумливого читання є читання під керівництвом вчителя, прогнозує читання, читання з зупинкою та читання з позначками. Ці техніки спонукають дітей свідомо осмислювати тексти, виділяти в них відоме, невідоме та цікаве, розуміти логіку тексту та бачити головне. Зусилля вчителів і батьків мають бути спрямовані на те, щоб діти могли розуміти прочитане, оцінювати якість і достовірність інформації, переказувати її та висловлювати своє ставлення. Необхідно додати, що за положенням про двокласні школи (§ 23) у церковно-парафіяльних школах географія та відомості про явища природи вивчалися спільно. Відомості про явища природи розширювали кругозір учня та давали цінні знання, необхідні в житті. Викладання географії та відомостей про природу головним чином ґрунтувалося на спостереженні за явищами в навколишній природі та на дослідах. Під час підготовки до уроків вчитель обмірковував програму своїх бесід з учнями, підбирав найбільш показові досліди та готував прилади для виробництва цих дослідів. Досліди грали дуже важливу роль, вони допомагали учневі спостерігати, а потім аналізувати побачене та розповісти про те, що він бачив. Демонстрація будь-якого досліду тривала довго, щоб учні могли розглянути те, що відбувається і запам'ятати.

Також у сучасній системі початкової освіти акцентується увага на важливості знань про навколишнє середовище і, як результат, з'являється принципово новий за змістом та методикою подання курс «Я досліджую світ». Ідея інтегрованого навчання є однією з провідних ідей сучасної освіти, оскільки вирішує проблему перевантаження учнів у молодших класах та сприяє цілісному розумінню світу школярами. Фахівці відділу початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України запропонували проєкт базового плану освітнього процесу, що включає інтегрований курс, який охоплює зміст предметів «Природознавство», «Основи здоров'я» та «Я у світі», давши йому робочу назву «Світознавство» або «Я досліджую світ». [51, с. 111–126]. Ідея

дитиноцентричності та важливості розвитку «дитячої душі та серця» була яскраво виявлена у підходах до навчання та виховання церковно-парафіяльних шкіл. Г. Сковорода, знаний український філософ та просвітитель, основоположник «філософії серця», що під поняттям серця передбачає людський розум та душу, педагогічний досвід якого пов'язаний з Переяславським та Харківським колегіумами, де у своїх учнів він виховував повагу до вітчизни, свого народу, батьків, учителів та благодійників, розвивав природні нахили, здібності. Г. Сковорода вважав, що людина має виховуватись у суспільстві, у процесі різних взаєностосунків та в родинному середовищі. Ці ідеї «філософії серця» пізніше у ХХ столітті були розвинуті та втілені в гуманістичній парадигмі виховання В. Сухомлинського. Так і в концепції сучасної української школи: дитиноцентризм і її почуття, душа, емоції стоять в центрі навчально-виховного процесу.

Огляд світоглядних ідей та освітніх концепцій вітчизняних філософів, громадських діячів та педагогів дає підстави стверджувати, що вони стали підґрунтям концепції «Нової української школи», навчально-предметне середовище якої має забезпечувати психологічний комфорт і сприяти творчим виявам дітей, шляхом збереження цінностей дитинства, гуманістичної спрямованості освіти, розвитку здібностей учнів.

Ідеї видатних педагогів та мислителів прослідковуються в концептуальних положеннях НУШ, де підкреслено важливість усебічного розвитку дитини з обов'язковим урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей розвитку, творення системи цінностей, ключових і предметних компетентностей, необхідних навичок, що забезпечують її готовність до навчання та щасливої і успішної самореалізації у демократичному суспільстві [16].

Відповідно до Типового навчального плану НУШ, інтегрований предмет «Я досліджую світ» об'єднує сім дисциплін: мову і літературу, математику, природничі науки, технології, суспільство і здоров'я, громадянство і історію та інформатику, і зазначений лише в додатку К. Указано назву цього курсу,

кількість годин на тиждень (8 годин) і приблизний розподіл годин між кожною предметною областю цього інтегрованого предмета (мова і література: 2 години; математика: 1 година; природничі науки, технології, інформатика, суспільство і здоров'я, громадянство та історія: всього 5 годин, для 2–4 класів) [57, с. 69].

Програма «Нової української школи» реалізовується через наступні галузі:

1. Мовно-літературна освітня галузь.
2. Математична освітня галузь.
3. Інтегрований курс «Я досліджую світ».
4. Мистецька освітня галузь.

«Мовно-літературна освітня галузь» має тижневе навантаження три уроки української мови і три уроки читання. Сьомий урок на одному тижні присвячують розвитку зв'язного мовлення, а на іншому – роботі з дитячою книжкою. Для кращого засвоєння матеріалу, він відповідає чотирьом змістовим лініям:

1. У молодших класах розвивати вміння сприймати, аналізувати, інтерпретувати й оцінювати усну інформацію та використовувати її в різних комунікативних ситуаціях;
2. «Розуміння прочитаного». Уміння самостійно добирати й опрацьовувати різні види художніх текстів і дитячих книжок; висловлювати своє ставлення до прочитаного; розпізнавати художні тексти як засіб збагачення емоційно-чуттєвого і соціального досвіду особистості; використовувати раціональні способи пошуку необхідної інформації з різних джерел; володіти формами інформації, а також уміння застосовувати її в навчальних, пізнавальних і комунікативних ситуаціях та практичному досвіді, які беруть участь у формуванні в учнів навичок автентичного читання. Учителі відстежуватимуть динаміку індивідуальних рівнів розвитку читацьких умінь учнів під час поточного дослідження;

3. «Взаємодія через письмо». Програма має на меті допомогти учням початкової школи розвинути навички автентичного письма, вміння висловлювати свої думки, почуття і ставлення в письмовій формі та взаємодіяти з іншими, а також вміння виражати себе в різних видах мовленнєвої та творчої діяльності. Вони також можуть виражати себе в різних видах виступів і творчої діяльності;
4. «Досліджувати медіа», тобто аналізувати, інтерпретувати, критично оцінювати та використовувати інформацію, що міститься в медіатекстах, а також створювати прості медіапродукти. У ході цього процесу другокласники сприймають простий медіапродукт, обговорюють його зміст і формат у групах, розповідають, про що в ньому написано, визначають, для кого призначений медіапродукт і пояснюють чому, описують вербальну і невербальну інформацію, що міститься в медіапродукті. вчити описувати зміст, висловлювати власну думку про медіапродукцію, яку вони почули або побачили (мультфільми, дитячі журнали, рекламу), а також створювати прості медіапродукти (листівки, SMS-повідомлення, фотоколажі тощо) за допомогою інших.

«Математична освітня галузь» реалізується через такі напрями:

1. «Числа, лічба» – діти дізнаються, як утворюються числа в межах 100, як вони розташовані, як їх читати і записувати, формують уміння лічити одноцифрові та двоцифрові числа, формують уміння порівнювати числа в межах 100, оволодівають арифметичними діями додавання і віднімання, множення і ділення в межах 100, набувають досвіду вимірювання величин, оволодівають діями з величинами, навчаються користуватися набутими знаннями і вміннями у різних життєвих ситуаціях;
2. «Вирази, рівняння і нерівності» доповнена ознайомленням з новими математичними виразами «добуток» і «частка», обчисленням значення

- виразів, що містять дужки, правилами порядку виконання у виразах деяких арифметичних дій та роботи з виразами, що містять змінні;
3. «Геометричні фігури» розвиває геометричний зміст, знайомлячи з прямим кутом, прямокутником та квадратом. Одним із ключових завдань у цій галузі є розвиток уміння будувати на папері квадрати та прямокутники із заданими довжинами сторін. Мета ознайомлення другокласників з колами та кругами – навчити їх розрізняти ці геометричні фігури;
 4. Розвивати вміння використовувати дані, що містяться в таблицях, графіках, діаграмах і лінійних діаграмах, під час розв'язування практичних задач та в інших життєвих ситуаціях;
 5. «Математичні задачі та дослідження» – це також процес проведення простих навчальних досліджень на основі оповідань, геометричних задач та практичних проблем, з метою розвитку здатності розпізнавати практичні проблеми, які можна вирішити за допомогою математичних методів. Новим видом діяльності є дослідження складних проблем. Суттєвою складовою організації діяльності учнів на етапі введення поняття «складені задачі» є зосередження уваги не на розв'язуванні окремих типів задач, а на набутті загального вміння розв'язувати задачі різної математичної структури.

Щодо реалізації освітньої галузі в інтегрованому курсі «Я досліджую світ», то тематична основа курсу структурована за змістовими лініями, визначеними Державним стандартом початкової освіти, які охоплюють компоненти освітньої галузі з їх інтегрованим змістом. Типова освітня програма інтегрованого курсу початкової освіти визначає особистісний прогрес молодшого школяра на основі формування цілісного образу світу в процесі набуття різних видів соціального досвіду. Він охоплює інтегровану сукупність знань про природу і суспільство, спрямованість світогляду, сформованість інформаційних, умінь і навичок та інших ключових компетентностей, необхідних для життя і подальшої освіти, ціннісних

орієнтацій у різних сферах життєдіяльності та суспільної практики, способів дослідницької поведінки, що характеризують компетентність.

В основу розробки змісту програми покладено частково-пошуковий метод навчання, спрямований на розв'язання основних завдань навчальних предметів, пов'язаних із формуванням в учнів способів навчально-пізнавальної діяльності, розумових операцій та маніпулювання, розвитком здатності розкривати причинно-наслідкові зв'язки навколишнього світу. У реалізації інтегрованого курсу важливе місце посідають творчі завдання, що передбачають застосування знань у незнайомих ситуаціях. У викладанні цього курсу пріоритет надається практичним роботам, демонстраціям, експериментам, спостереженням за природою, екологічному моделюванню та прогнозуванню, розв'язанню ситуативних задач та практичній діяльності з охорони природи.

Програма мистецької освіти пропонує два варіанти: комплексний мистецький курс, мистецтво (1 година/тиждень) та музика (1 година/тиждень). Цей вибір здійснюється з урахуванням фахової підготовки педагогічного колективу школи та затверджується педагогічною радою.

Освіта, орієнтована на реалізацію компетентнісного підходу, детально визначає компетентності, які формуються засобами мистецтва:

- вербальне вираження вражень від мистецтва, оцінювання власної художньо-творчої діяльності;
- елементарні обчислення;
- спостереження, вивчення та відтворення явищ довкілля і природи засобами мистецтва;
- самостійне використання інформаційних технологій для отримання мистецької інформації; художня творчість;
- формування здатності визначати власні мистецькі інтереси, досягнення та потреби; готовності раціонально використовувати свій час для пізнання, сприйняття та художньої творчості;

- участь у мистецьких заходах; співпраця з іншими, в тому числі в оформленні середовища проживання та навчання; демонстрація відповідальності за особисті та колективні досягнення; використання мистецтва для задоволення;
- повага до національних традицій і мистецтва рідного краю; прояв толерантності до мистецтва різних країн;
- демонструвати готовність ділитися творчими ідеями; виявляти творчу ініціативу та намагатися реалізувати їх на практиці, особливо в практичній художньо-творчій діяльності; презентувати свої мистецькі досягнення;
- заохочувати та підтримувати бажання реалізовувати нові ідеї.

Щодо тижневого навантаження за програмою «Нова українська школа», то воно подане у Додатку Ж.

Тут слід нагадати тижневе навантаження в церковно-парафіяльних школах України ХІХ–початку ХХ століть, який подане у додатку В.

З цієї таблиці можна зробити висновок, що релігійний компонент зі світськими дисциплінами були майже рівними між собою у кількості тижневого навантаження дворічних та трирічних церковно-парафіяльних шкіл.

Новий навчальний план передбачав п'ять–шість годин навчання на тиждень. За перший рік навчання в однокімнатній школі учні засвоїли такі базові знання, як 48 тем Закону Божого та 17 молитов зі священної історії Старого та Нового Завітів.

Безумовно, відразу стає видно, що перевага релігійного компоненту в програмах церковно-парафіяльних шкіл є явною та суттєвою.

Порівнюючи нерелігійну складову програм «Нової української школи» та церковно-парафіяльних шкіл, можна дійти висновку, що кількість годин відведених на вивчення предметів математичних галузей у церковно-парафіяльних школах була навіть більшою, ніж у НУШ (5–6 проти 3 відповідно). Також була більша кількість годин відведених на вивчення

дисциплін мовленнєвого циклу (14 (Закон Божий (7), Церковно-слов'янське читання (4), Письмо (3)) проти 5). Але це можна пояснити ще й тим, що діти у церковно-парафіяльних школах були більш навантажені і мали більш довгий робочий день у порівнянні з учнями «Нової української школи». Але у своєму співвідношенні, світський компонент навчання церковно-парафіяльних шкіл суттєво поступався релігійному.

У зв'язку із запровадженням широкої автономії навчальних закладів, на вибір вчителів представлений широкий спектр навчальних посібників.

Такий широкий вибір підручників дозволяє отримати якісну освіту усім учасникам освітнього процесу. Так, у цьому переліку є адаптовані підручники для дітей з особливими освітніми потребами та дітей-представників національних меншин на теренах України, ці підручники з базової грамоти надруковані мовами національних меншин.

Також можна проаналізувати найбільш поширені підручники для 2 класу, відповідно до вибору вчителів на сайті Інституту модернізації змісту освіти. Розпочнемо з підручника для інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Він складається з двох частин:

1. Грущинська, І. В., Хитра З. М. (Я досліджую світ);
2. Морзе Н. В., Барна О. В. (Інформатика. Дизайн і технології.).

Тематичною основою підручника є такі змістові лінії: «Людина», «Людина серед людей», «Людина в суспільстві», «Людина і світ», «Людина і природа».

Переваги пропонованого підручника:

- чітко поданий і структурований зміст дозволяє вчителю логічно і послідовно моделювати весь навчальний процес, даючи можливість учням поступово здобувати знання, формувати навички та розвивати критичне мислення;
- інтерактивні невеликі тексти, які спонукають учнів активно взаємодіяти з матеріалом та робити власні судження, висновки та умовиводи;

- носії знань і достатня кількість самостійного та інформативного пояснювального матеріалу;
- технологія: учні на всіх етапах пізнання беруть участь у дослідницькій та пошуковій діяльності як активні співтворці;
- наукова коректність поданої в підручниках інформації щодо положень сучасної науки; повне розкриття сутності різних об'єктів вивчення; розгляд взаємозв'язків явищ; розвиток у доступній формі, що відповідає віковим особливостям першокласників;
- акцент на розвиток уміння працювати самостійно в парах або в групах; розвиток творчих здібностей, навичок самоосвіти та інтересу дітей до предмета.

Аналізуючи підручник «Математика» (Логачевська, Комар 2 клас), добре видно, що основний акцент у ньому зосереджено на розкритті математичних фактів і залежностей відповідно до програми та вікових психофізичних, інтелектуальних можливостей учнів. В основу підручника покладено міжпредметну та внутрішньопредметну інтеграцію. Навчально-інформаційний матеріал у підручниках цікавий, логічний, науковий, враховує вікові здібності та потреби учнів, використовує вправи, завдання та ілюстрації, що відображають життєву, навчальну та ігрову діяльність. Подається у виваженій формі і доступним способом. Тексти вправ містять термінологію, яка відображає суть математичних понять. Читання та аудіювання текстів за завданнями збагачує словниковий і математичний запас учнів. Здатність формувати ідеї, вербально розпізнавати поняття, пояснювати, обговорювати та коментувати арифметичні операції, а також виконувати власні дії для досягнення результату. У підручнику достатня кількість вправ на дослідження, порівняння, аналіз, практичне застосування.

Підручник ілюстровано сучасними сюжетними малюнками, зображеннями предметів, об'єктів які знайомі учням, схемами, таблицями, схематичними малюнками і т. д.. Для практичного ілюстрування математичного факту, властивості, закону вчитель має змогу використати

роздавальний (індивідуальний) навчальний та демонстраційний матеріал (у різних його модифікаціях, зокрема за допомогою ІКТ). Для втілення вимоги програми щодо практичного використання здобутих знань подано вправи, на базі яких учитель конкретизуватиме завдання на предметах, що оточують дитину, якими вона в цей час оперує.

Українська мова та читання (Автори: М. С. Вашуленко О. В. Вашуленко, С. Г. Дубовик 2 клас) складається з двох частин. На початку кожного розділу є цікавий опис змісту розділу.

Текстова основа цього підручника, який вивчає як лінгвістичну теорію, так і розвиток мовних знань, зосереджена на розвитку компетентнісних навичок учнів: аудіювання та розуміння, сприйняття інформації, класифікація інформації, виділення та утримання в пам'яті ключових моментів, концентрація на логіко-сміслових частинах при відтворенні та виконанні мовних та мовленнєвих завдань.

Матеріал подається в цікавій інтерактивній формі. Залежно від мовної теми, що вивчається, учитель може використовувати текст для надання учням різноманітних завдань, спрямованих на спостереження та визначення функціональної ролі мовних одиниць, лексичних чи граматичних категорій у тексті та структурі мовлення.

Враховуючи потреби класу та здібності окремих учнів, учитель може добирати додаткові завдання зі змісту, щоб мати змогу запропонувати особистісний підхід до навчання.

Чіткі правила, методологія підручника та постановка навчальних цілей у вправах орієнтовані насамперед на учнів. Крім того, існує більш чітке розмежування між теоретичною інформацією, яку молодші школярі повинні засвоїти поглиблено, та інформацією, яка подається лише з метою просування. З цією метою підручники надають учням (і вчителям) різні вербальні вказівки: «Запишіть! Запам'ятайте! Запам'ятайте! Зробіть це! Зробіть це разом! Зробіть це в парах! Зробіть це в групах! Міркуйте так! Перевірте свої міркування за правилами!» .

Структура і зміст підручників дозволяють організувати навчальний процес таким чином, що учні виступають не лише пасивними слухачами і мовчазними виконавцями запропонованих вправ, а й активними співрозмовниками, спікерами, коментаторами, редакторами та учасниками діалогу і політики. Адже саме в таких активних формах навчання відбувається активна соціалізація. У процесі розв'язання різноманітних життєвих ситуацій учням пропонуються ті види і форми діяльності, з якими вони зіткнуться в дорослому житті.

Як ми бачимо, підручники для сучасної української школи є цікавими, різноплановими та варіативними. Повертаючись до підручників церковно-парафіяльних шкіл, слід зазначити що вони також мають низку позитивних рис, що є актуальними і сьогодні, серед них: стислість викладу матеріалу (середній обсяг у сторінках сягав 80–85 сторінок проти 130 і більше зараз), зосередженість на конкретних темах, використання як прикладів тем та інформації з реального життя тогочасного населення, а не використання абстрактних формулювань та прикладів.

У підтримку дієвості методів, засобів та прийомів, що використовувалися у церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX століть говорить і той факт, що на початку XX століття церковно-парафіяльні школи склали близько 80 % усіх початкових закладів навчання. За час функціонування даних закладів освіти, неграмотність населення зменшилася у декілька разів. Зараз діти мають можливість отримувати знання за сучасними, яскравими, інформативними та цікавими підручниками.

Висновки до розділу 3

В освіті України накопичено цінний досвід морально-етичного виховання молоді, який виявляється в повазі до батьків і старших, родині та суспільному служінні, працелюбності, доброзичливості, чесності, чуйності та взаємодопомозі.

Примітно, що сучасну освіту характеризує пошук нових підходів до вирішення проблем, які ставлять перед собою виклики часу. Основним завданням сучасної школи є формування гармонійної, духовно багатой та національно свідомої особистості. На практиці доведено, що в процесі формування розвиненої особистості важливе місце займає духовно-моральне виховання, що репрезентує емоції лідера та моральні норми поведінки. Безсумнівно, моральна впевненість учителя характеризується його честю та гідністю. Учителі відповідають за формування людяності у дітей. Саме він має формувати культуру моральних стосунків і спілкування незважаючи на соціальні проблеми. Тому в системі моральних стосунків в освітньому середовищі важливу роль відіграють взаєморозуміння і повага, шанобливе ставлення вчителя до традицій колективу, взаємодія вчителя і учнів.

Педагогічні ідеї, які сформувалися та втілювалися у навчально-виховному процесі українських церковно-парафіяльних шкіл у ХІХ – на початку ХХ століть лягли в основу сучасної системи освіти в середніх загальноосвітніх та позашкільних закладах, яка спрямована на всебічний розвиток особистості, самовизначення народу, творчу самореалізацію. Національно-патріотичне виховання є невід'ємною частиною загального виховного процесу молодого покоління, його основною метою є набуття молоддю соціального досвіду, підготовка до виконання громадянських і конституційних обов'язків українського народу, духовна спадщина, підготовка до досягнення високої культури людських стосунків, формування якостей особистості громадянина Української держави, фізичної досконалості, морального, художньо-естетичного почуття, інтелектуальної, правової, трудової, екологічної культури.

Здійснення систематичного національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти та позашкільних навчальних закладах нині стало невід'ємною складовою національної безпеки України.

Дуже важливе значення для духовно-морального становлення учнів має позакласна робота. Це різноманітні навчальні та виховні заходи, спрямовані

на розвиток інтересів і бажань дітей, засновані на різноманітних формах організації навчальної та виховної діяльності, в тому числі й сучасних.

У системі сучасної початкової освіти продовжено і втілено ідею дитиноцентризму, виховання високоморальної людини, надання пріоритету власним уподобанням дитини. У процесі викладання сучасна система початкової освіти продовжує ідеї вдумливого читання та переказу прочитаного, зв'язок теоретичних знань з навколишнім середовищем. Можна стверджувати, що церковно-парафіяльні школи вже в XIX столітті дотримувалися таких гуманістичних і педагогічних ідей, що є актуальними і сьогодні.

Висновки

Проведене дослідження свідчить, що в дисертаційній роботі вирішено нове завдання – уперше виявлено й обґрунтовано теоретичні ідеї, науково узагальнено практичний досвід організації процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України XIX – початку XX століть та визначено їх особливості й можливості прогностичного використання в сучасних умовах модернізації системи освіти:

1. Проаналізовано ступінь наукової розробленості проблеми, схарактеризовано основні напрями наукових пошуків. Проблема є мало дослідженою у зв'язку з: а) її фрагментарним вивченням, що було цілком зосереджено в руках учених-богословів, які трималися автономно щодо загального світського розвитку вітчизняної освіти і культури; б) радянським періодом, у якому проблема вивчення організації процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України майже не досліджувалася з огляду на специфіку становища Церкви. Цей контекст дав нам можливість, у свою чергу, виділити три напрями. Перший напрям дослідження проблеми розкрив: 1) номенклатуру навчальних програм, їх зміст, досвід та результати підготовки учнів; 2) доробок сподвижників–викладачів церковно-парафіяльної системи освіти (підручники, посібники, рекомендації щодо проведення уроків тощо); 3) офіційні керівні документи, законодавчі акти, статути, звіти, що розкривали діяльність Навчального комітету при Святійшому Синоді. Другий напрям представлений православною журналістикою, окремими дослідженнями переважно з історії Православної Церкви та духовної освіти. Третій напрям схарактеризований епізодичним суб'єктивним висвітленням педагогічного компонента духовної шкільної освіти. Незначна частина публікацій цього напрямку присвячені окремим видатними особистостям церковної школи.

Визначено основні передумови розвитку церковно-парафіяльних шкіл як культурно-просвітницького осередку православ'я: а) боротьба з тотальною неграмотністю населення; б) створення єдиної системи початкових закладів

освіти; в) виховання підростаючого покоління на християнських засадах задля подолання проявів девіантної поведінки; г) політика «освіченого абсолютизму» та ін..

1. Обґрунтовано організацію процесу навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах XIX – початку XX ст.: превалювання релігійного компонента над світським у теорії навчання та виховання; надання катехітичним предметам переваги першочерговості; зосередженість на дисциплінарності, природовідповідності, трудовому вихованні; перевага виховних цілей над навчальними; рівномірність розподілу навчальних предметів за днями тижня задля забезпечення однакової зайнятості школярів; навчальний матеріал подавався учням з урахуванням особливостей наявного життєвого досвіду; індивідуалізація впливів на учнів та ін..

2. Розкрито принципи (наступності й міцності знань, пов'язаності з життям, практично-прикладної спрямованості, індивідуалізації, відповідальності, єдності навчання і виховання), зміст (навчальні плани і програми включали: теорію освіти й виховання, читання та письмо, історію, географію рідного краю, арифметичні знання, трудове навчання з садогородньої та польової роботи, релігійну освіту, церковний спів); форми та види діяльності (підготовка до виступів та заходів просвітницько-релігійного змісту, гурткова робота зі співу та рукоділля, садівництво, наставництво над молодшими учнями).

3. Науково обґрунтовано динаміку процесу навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах XIX – початку XX ст., визначено основні етапи: (I (початок XIX ст. – 1864 р.) – формування мережі початкових шкіл України; II (1864 р. – 1884 рр.) – реформування системи церковно-парафіяльних шкіл; III – (1884 – початок XX ст.) – розвиток церковно-парафіяльної школи та її занепад. Основні етапи визначено на основі наступних критеріїв: реальний стан церковно-парафіяльних шкіл; зміст нормативних документів Святійшого Синоду, духовної Консисторій;

розпорядження Міністерства народної освіти та губернських органів влади; звіти Ober-прокурорів; розвиток системи освіти.

4. Виявлено та схарактеризовано творчі постаті священнослужителів (митр. Платон, еп. Ієронім (Екземплярський), прот. Данило Данилевський свящ. Афанасій Сокологорський та ін.); викладачів (М. Реморов, Д. Сокологорська, В. Воблий, В. Овсієвський, дяк. Григорій Сандулов та ін.) авторів підручників і посібників (М. Корф, Х. Алчевська, К. Побєдоносцев, В. Зеньківський, С. Рачинський, С. Миропольський, О. Удод та ін.), які: 1) розробили теоретичні й практичні засади навчання і виховання дітей у церковно-парафіяльних школах; 2) обґрунтували систему принципів життя церковно-парафіяльних шкіл; 3) науково узагальнили досвід початкової освіти XIX – 20-ті рр. XX ст.; 4) змодельовали освітню систему церковно-парафіяльної школи. Священнослужителі, педагоги працюючи в церковно-парафіяльних школах, розробляли оригінальні підручники й посібники, вносячи в її зміст духовний і водночас особистісно-соціальний компоненти.

5. Актуалізація отриманих результатів і висновків у процесі наукового дослідження дає підстави щодо рекомендацій доцільного використання та впровадження досвіду діяльності початкової школи в сучасних умовах реформування національної системи освіти, а саме: забезпечення розробки нормативно-правових актів та документів початкових шкіл у відповідності до документів європейського освітнього простору; розширення мережі початкових закладів освіти, які забезпечують загальну освіту, що є різними за типами та формами власності; доступ релігійних організацій та приватних осіб, місцевих громад до створення початкових шкіл з обов'язковою умовою дотримання стандартів освіти; отримання відповідних документів для виокремлення початкової школи як самостійного ступеня освіти; перегляд термінів навчання в початковій школі; впровадження демократичних принципів управління освітою; надання усім національним меншинам можливостей на здобуття початкової освіти рідною мовою або

вивчення мови, культури, історії національних меншин у школах з державною мовою навчання.

Основні результати дослідження свідчать про повне досягнення поставленої мети та виконання завдань. Це дозволило виділити подальші напрями наукових пошуків з проблеми: 1) становлення і розвиток змісту освіти в системі церковно-парафіяльних шкіл; 2) теоретичні та організаційно-методичні основи навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах, а також 3) дослідження теоретико-методичних основ реформування та розвитку початкової освіти у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 16. С. 51–63.
2. Андреев П. И. Церковному или светскому пению учить в школе (Окончание). *Хоровое и регентское дело*. 1914. № 4. С. 65–68.
3. Багалея Б. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : в 2 т. Харьков, 1912. Т. 2: (ХІХ-й и начало ХХ-го века). 973 с.
4. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (1802–1815). Харьков : Тип. Зильберберга, 1893–1898. 1204 с.
5. Базилевский И. Уроки по Закону Божию, составленные по программе, утвержденной 24 сентября 1869 г. Святейшим Синодом для начальных народных училищ. Полтава : Тип. Н. Пигуренко, 1885. 66 с.
6. Басенко Р. Від античної “καλοκαγαθία” та ренесансної “pietas litterata” до постмодерної “holistic education”: генеза ідеї цілісної освіти особистості. *Естетика і етика педагогічної дії*. Київ ; Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2022. Вип. 26. С. 58–71.
URL: <http://aesthetethicpedaction.pnpu.edu.ua/article/view/273087>
7. Басенко Р., Зузяк Т. Історичні джерела дослідження християнсько-гуманістичних практик піклування єзуїтів про схоластів у ранній Новий час. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Історія* : зб. наук. пр. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 32. С. 103–113.
8. Басенко Р. Мартін Лютер та Філіп Меланхтон: ідея цілісної освіти особистості у педагогічному вченні лідерів протестантського гуманізму. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2023. № 4 (128). С. 277–290. URL: <https://pedscience.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/09/%D0%91%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-1.pdf>

9. Басенко Р., Год Н. Ранньомодерна молодіжна політика ордену єзуїтів у фокусі європейської та американської історіографії. *Історична пам'ять*. 2020. Вип. 1 (42). С. 61–71.
10. Басенко Р. Цивілізаційне значення гуманістичних ідей цілісної освіти у розвитку української національної ідентичності у ранній Новий час. *Витоки педагогічної майстерності. Педагогічні науки*. 2022. Вип. 30 С. 36–43. URL: <http://sources.pnpu.edu.ua/article/view/270640>
11. Басенко Р. Цілісна освіта особистості: історико-педагогічні та інноваційні виміри дефініцій. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 1 (202). С. 46–51. URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/252414>
12. Бібік Н. Нова українська школа: poradnik для вчителя. Київ : Літера ЛТД, 2019. 160 с.
13. Бібік Н. М., Софій Н. З., Онопрієнко О. В., Найда Ю. М., Пристінська М. С., Большакова І. О. Нова українська школа: poradnik для вчителя. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
14. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. Казань : Тип. ун-та, 1891. 376 с.
15. Бобровский С. Руководство к обучению церковнославянскому чтению. Для церковноприходских училищ и дом. чтения. Москва : Изд-во кн. магазинов братьев Салаевых, 1885. 16 с.
16. Болгарова М. Туптало Дмитро. Життя Святих (Четві Мінеї). Кн. 1 : вересень / пер. з церк.-слов'ян. В. Шевчук. Львів : Свічадо, 2005. 464 с. [Рецензія]. *Дух і Літера*. 2007. № 17/18. С. 528–531.
17. Бондар Л. Особливості диференційованого підходу до навчального процесу в закладах освіти духовного відомства (кінець ХІХ ст. – до 1917 р.). *Рідна школа*. 2012. № 10. С. 62–67.
18. Бондаренко С. К. «Читка»: свобода інтерпретації текстів у просвітницькій діяльності «Гуртку» Х. Алчевської (остання третина

- XIX ст.). *Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики*. Харків, 2017. С. 31–33.
19. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. 2-е вид. Київ : Либідь, 1998. 616 с.
 20. Борисенко В. Й. *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст.* Київ : Наук. думка, 1980. 153 с.
 21. Бричок С. Б. Роль церковно-парафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині. *Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 48–51.
 22. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи у системі народної освіти на Волині (др. пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2005. 183 с.
 23. Ванчаков А. М. Заметки о начальной церковной школе. Санкт-Петербург, 1908. 87 с.
 24. Великий Піст – час усердної молитви у Псалмах. URL: <http://seminaria.rv.ua/2021/03/02/2226> (дата звернення: 10.08.2023).
 25. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (репринтне видання). Київ, 1998. Т. III. 390 с.
 26. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви (репринтне видання). Київ, 1998. Т. IV, ч. I. 384 с.
 27. Воскресная служба Октоиха всех восьми гласов или напевов на славянском и русском языках, заключающая в себе песнопение малой вечерни, великой вечерни, полунощницы, утрени и литургии / перевел с греческого языка Иван Ловягин. Изд. 3-е (с изд. 1888 г. без изм.). Санкт-Петербург : Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1910. VIII, 296 с.
 28. Всеподданейший отчет обер-прокурора Св. Синода за 1884 год. Санкт-Петербург, 1884. 789 с.
 29. Вулих З. Б. Краткий систематический курс геометрии. Москва, 1908.
 30. ГАПО, ф. 39, оп. 1, д. 6860, л. 3-3 (об.).

31. Гнізділова О. А., Станіченко О. Ф., Вашак О. О. Діагностика рівнів вихованості чуйності у дітей старшого дошкільного віку. *Витоки педагогічної майстерності. Педагогічні науки*. 2023. Вип. 31. С. 30–35.
32. Гнізділова О., Станіченко О. Еколого-моральні проєкти як засіб виховання чуйності у дошкільників. *Молодь і ринок*. 2021. № 2 (188). С. 11–15.
33. Гніп М. Початкова освіта на Слобожанщині першої половини ХІХ ст. (до 1837 р.). *Збірник наук.-дослідчої кафедри історії української культури*. Харків : Держвидав України, 1930. Т. 10. С. 138–159.
34. Гоголь Н. В. Размышления о Божественной Литургии. Copenhagen, 1991. С. 5. Издание осуществлено при содействии священника русского храма в Копенгагене отца Андрея Бирона. Текст печатается по изданию Н.С. Тихонравова, но с некоторыми редакторскими изменениями (устранен, например, повтор второго причащения мирян).
35. Гоголь Н. В. Размышления о Божественной литургии. Санкт-Петербург : Русская симфония, 2006. 207 с.
36. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 9 т. Москва : Русская книга, 1994. Т. 9. 784 с.
37. Гольденберг А. И. Сборник арифметических задач и примеров. Москва, 1906. 82 с
38. Государственный архив Костромской области. Ф. 438. Оп. 1. Д. 839. Л. 2–3
39. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. Москва : Т-во тип. А.М. Мамонтова, 1900. 588 с.
40. Гриньова М., Басенко Р. Розвиток гуманістичних ідей цілісної освіти особистості в освітньо-філософській спадщині Григорія Сковороди. *Імідж сучасного педагога*. 2022. № 4 (205). С. 12–17. URL: <http://isp.poippo.pl.ua/issue/view/-15885>

41. ДАХО. Ф. 3. Оп. 11. Од. зб. 15. По рапорту Богодуховского исправника об устройстве Краснокутской, Коллонтаевской и Рублевской приходской школ. 1805.
42. ДАХО. Ф. 40. Оп. 46. Од. зб. 993. Дело об открытии школы в сл. Верхнем Салтове и назначении наставником диакона Слюсаревского. 1862.
43. ДАХО. Ф. 635. Оп. 1. Од. зб. 5. Отчет о состоянии народных училищ Старобельского уезда. 1890.
44. Державна національна програма «Освіта: Україна ХХІ століття»: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п#Text> (дата звернення: 28.08.2023).
45. Державний архів Полтавської області. Ф. 706. Полтавська духовна консисторія. Спр. 10. О рукоположении учителя образцовой однокласной церковно-приходской школы, что при Полтавской духовной семинарии, студента этой же семинарии Алексея Станиславского во священника Введенской церкви села Жданов Лохвицкого уезда (1900–1903 гг.). Арк. 1.
46. Державний архів Полтавської області. Ф. 706. Полтавська духовна консисторія Оп. 3. Спр. 72. Клировая ведомость церкви м. Воронькова Переяславского уезда. Арк. 2.
47. Державний архів Полтавської області. Ф. 512. Полтавська єпархіальна училищна рада Спр. 5. Приходо-расходная книга (1906 г.). Арк. 3–89.
48. Державний архів Хмельницької області. Ф. 315 Подільська духовна консисторія. Оп. 1 (1795–1869). Спр. 392. Про прохання благочинних про утворення при церквах бібліотек (3.01.1868–22.IX.1869). 127 арк.
49. Дім на піску видатної просвітительки: 175 років від дня народження Христини Алчевської / підгот. В. Шпак. *Урядовий кур'єр*. 2016. 9 квіт. С. 9.
50. Дневник Государыни Императрицы Александры Федоровны за декабрь 1917 и январь – март 1918 года. ГА РФ. Ф. 640. Оп. 1. Д. 333 и 326.

51. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2001. 189 с.
52. Е. К. Сборники, словари и другие пособия к обучению церковно-славянскому языку в начальных училищах. *Церковно-приходская школа*. 1887. Кн. 3. С. 15.
53. Евтушевский В. А. Сборник арифметических задач и численных примеров для приготовительного и систематического курса. Санкт-Петербург, 1895. 80 с.
54. Жук В. Н., Сердюк Г. Д. Перлина Козельщини. Полтава : АСМІ, 2007. 238 с.
55. Жук В. Н., Сердюк Г. Д. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. Полтава : АСМІ, 2004. 180 с.
56. Закон України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення 28.08.2023).
57. Засекіна Т. Аналіз підручників інтегрованого курсу «Я досліджую світ». *Проблеми сучасного підручника*. 2020. № 24. С. 67–77.
58. Засекіна Т. М. До концепції підручника інтегрованого курсу «Природничі науки». *Проблеми сучасного підручника*. 2018. Вип. 20. С. 111–126.
59. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань : Университетская типография, 1873. 851 с.
60. Золотухіна С. С. І. Миропольський – український педагог і методист. *Шлях освіти*. 1999. № 3 (13). С. 51–54.
61. Из заметок сельского учителя. *Церковно-приходская школа*. 1892. Март. С. 86–89.
62. Ильминский Н. Беседы о народной школе. Санкт-Петербург : Синодальная тип., 1889. 40 с.

63. Ильминский Н. И. Обучение церковно-славянской грамоте в начальных народных училищах : учебное руководство : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1884. 144 с.
64. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 / сост. С. В. Рождественский. Санкт-Петербург : М-во нар. прос., 1902. 785 с.
65. Исторический очерк развития церковных школ. Санкт-Петербург, 1909. 686 с.
66. История Православной Церкви в XIX веке : в 2 т. Москва, 1998. Т. 2.
67. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Київ : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. 1027 с.
68. К изданию Евангелия на украинском языке. *Киевская старина*. 1906. № 3/4. С. 90–91.
69. Ковалець Л. Христина Данилівна Алчевська та її школа : (до 160-річчя від дня народження). *Початкова школа*. 2002. № 3. С. 72–74.
70. Ковровський І. Г. Релігійно-моральне виховання учнів церковноприходських шкіл Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Народна освіта*. 2008. № 3 (6). URL: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/6/statti/6kovrovsky.html>.
71. Ковровський І. Г. Релігійно-моральне виховання учнів церковноприходських шкіл російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/6/statti/6kovrovsky.htm
72. Козловский А. Церковная летопись села Рубаного Моста, 5-го округа благочиния Уманского уезда. *Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1894. № 10. С. 265–277.
73. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді : Наказ МОН України від 16.06.2015 № 641. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#n13> (дата звернення: 26.08.2023).
74. Корф М. Отчеты Александровского уездного училищного сонета. (Вип. 1/2). Москва, 1884. 241 с.
75. Корф Н. А. Земский вопрос (о народном образовании). Санкт-Петербург : Типография А. Головачова, 1867. 64 с.
76. Корф Н. А. Наши педагогические вопросы : в 2 т. Москва : Типография А. Клейн, 1886. Т. 2. 104 с.
77. Корф Н. А. Наш друг: Книга для чтения учащих в школе и дома, руководство к начальному обучению родному языку. Санкт-Петербург : Изд. Д.С. Кожанчикова, 1871. 360 с.
78. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. Тернопіль, 1994. 386 с.
79. Крик Н. В. Окружні та церковні бібліотеки Подільської єпархії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Бібліотекознавство. Книгознавство*. 2013. Вип. 3. С. 171–176.
80. Крикуновский А. Лубенская учительская школа (1894–1909 гг.). *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1909. № 6. С. 229–239; № 7. С. 278–293; № 8. С. 335–348.
81. Курляк І. Є. Народне шкільництво у Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Педагогіка і психологія*. 1995. № 1. С. 144–145.
82. Леонтович В. Н. К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии (Доклад губернского гласного В.Н. Леонтовича). Полтава, 1901. 18 с.
83. Лубенец Т. Сборник арифметических задач, заключающих в себе данные преимущественно из сельскаго быта / сост. Т. Лубенец. 13-е изд. Санкт-Петербург : Изд. Ф. Павленкова. Тип. Товарищества «Обществ. Польза», 1895. 205 с.

84. Лутовинова В. Христина Алчевська та її внесок в теорію і методику вибіркового бібліографування. Вісник Книжкової палати. 1998. № 2. С. 30–33.
85. Мадзігон В., Бурда М. Проблеми і завдання педагогічної науки в умовах розбудови національної школи. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 3–9.
86. Макковейский Н. Педагогика древних отцов и учителей церкви. Киев : Тип. Петра Барского, 1897. 81 с.
87. Мармазова О. Г. До питання освіти в Україні. *Схід*. 1998. № 5 (22). С. 40–42.
88. Марчук О. О. Проведення підсумкового контролю у церковнопарафіяльних школах Острозького повіту Волинської губернії на початку ХХ століття. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39 (2). С. 220–224.
89. Меры к религиозно-нравственному образованию простого народа. *Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1884. № 19. С. 559–570.
90. Местные известия. *Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная*. 1909. № 7. С. 296–300.
91. Металлов В. П. Церковное пение как предмет преподавания в народной школе. Замечания по дидактике и методике церковного пения. 4-е изд. Москва : Шнанкенбург, 1911. 64 с.
92. Меша В. Г. Розвиток Православної Церкви в Україні останньої чверті ХІХ ст. (післяреволюційна історіографія). *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* 2008. № 15. С. 233–241.
93. Миропольский С. И. Дидактические очерки. Санкт-Петербург : Изд. И. Скороходова, 1890. 72 с.
94. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. 2-е изд. Санкт-Петербург : Типография Глазунова, 1910. 224 с.

95. Миропольский С. И. План и основы устройства нашей народной школы. Санкт-Петербург : Тип. А. М. Котомина, 1875. 221 с.
96. Миропольский С. И. Программа церковного пения для духовно-учебных заведений. Объяснительная записка к программе церковного пения для духовно-учебных заведений. *Календарь для духовенства на 1884 год*. Санкт-Петербург, 1884. С. 286–296.
97. Миропольский С. И. Руководство к воспитанию и обучению детей. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1871. № 153. С. 91–102.
98. Миропольский С. И. Школа и государство: Обязательность обучения в России: (ист. этюд). Санкт-Петербург : Тип. А. М. Котомина, 1910. 227 с.
99. Михайловская церковно-учительная школа при Киево-Михайловском Златоверхом монастыре. *Киевские епархиальные ведомости*. Киев, 1901. № 19. С. 858–868.
100. Мукалов Н. Народная школа в Юго-Западном крае: Историко-статистический очерк. Киев : Губерн. тип., 1892. 60 с.
101. Надтока Г. М., Горпинченко І. В. Російська Православна Церква в системі народної освіти України другої половини ХІХ століття: дореволюційна історіографія проблеми. *Гілея: науковий вісник*. Київ : ВІРУАН, 2010. Вип. 42. С. 137–143.
102. Надтока Г. М. Православна Церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11. Київ, 1999. 486 с.
103. Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933) : навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Заповіт, 1996. 304 с.
104. Національна доктрина розвитку освіти. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення 28.08.2023).
105. Начальное народное образование в России : в 4 т. / под ред.: Г. Фальборка, В. Чернолусского. Санкт-Петербург, 1900–1905.

106. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. Харьков, 1912. 243 с.
107. Необычный певческий хор в сельской церкви. *Церковно-приходская школа*. 1891. Май. С. 148.
108. Никольский Н. М. История русской церкви. 3-е изд. Москва : Изд-во политической литературы, 1983. 448 с.
109. Новиков А. Записки о сельской школе. Санкт-Петербург, 1902. 202 с.
110. Новые издания правил и программ для церковно приходских школ. *Русская школа*. 1895. № 1. С. 282–286.
111. О дозволении священно- и церковнослужителям Православного исповедания обучать в частных домах. *Сборник постановлений Министерства народного просвещения*. 1864. Т. 1. С. 902–903.
112. Объяснительная записка к проекту «Положения о церковных школах».
113. Окольский А. А. Об отношении государства к народному образованию. Санкт-Петербург : Д.Е. Кожанчиков, 1872. 626 с.
114. ОРРНБ Ф. 631. Оп. 1, Д.27. Л. 94. (Письмо от 6 марта 1884).
115. Основи християнської етики: 1–11 класи : навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2011. 61 с.
116. Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://sites.google.com/site/openeuroland/vr/main-2011> (дата звернення: 14.08.2023).
117. Остроумов М. А. Современное положение народного образования в отношении к религии. Санкт-Петербург : Синод. тип., 1908. 32 с.
118. Открытие школьного музея при образцовой церковноприходской школе при Харьковском епархиальном училище. *Вера и разум*. 1905. № 23. С. 1141.

119. Отражение истории православных духовных училищ российской империи в дореволюционных и современных исследованиях. URL: http://www.orthedu.re/ch_hist/zatolokin.html (дата звернення: 17.11.2022).
120. Отчет о состоянии церковно-приходских школ Черниговской епархии за 1886 год. *Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* 1887. № 8. С. 341.
121. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–12 уч. год. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная.* 1913. № 8. С. 530–548; № 10. С. 688–702; № 13. С. 916–934.
122. Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1900–1901 учебный год. Киев, 1902.
123. Отчет о церковноприходских школах и школах грамоты Московской епархии. Москва, 1895–1898. 31 с.
124. Отчет Харьковского Епархиального Наблюдателя за школами церковно-приходских и грамоты в Харьковской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1898/99 учебный год. Харьков : б.г., б.м. 113 с.
125. Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1901 гражданский год. *Черниговские епархиальные известия. Часть официальная.* 1902. № 21. С. 710.
126. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / ред. А. И. Пискунов. Москва : Педагогика, 1976. 593 с.
127. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII – первая половина XIX в. Москва : Педагогика, 1973. 605 с.
128. Павленко В. В. Педагогічні ідеї М. Корфа щодо розвивального навчання в школі. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном* : зб. наук. праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н., доц.

- Н. М. Мирончук. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 359–365.
129. Павловский И. Ф. Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. *Киевская Старина*. 1904. № 1. С. 4.
130. Паломничество ко св. местам г. Чернигова учеников церковной школы с. Красного Черниговского уезда. *Черниговские епархиальные известия. Часть официальная*. 1901. № 15. С. 538–540.
131. Педагогическое обозрение. *Церковно-приходская школа*. 1889. Август, год третий. С. 35–36.
132. Перерва В. М., Петренко І. М. Церковні школи Полтавської єпархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.). Біла Церква : Вид-ць Пшонківський О. В., 2020. 692 с.
133. Петренко І. М. Створення і функціонування бібліотек при церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Бібліотекознавство. Книгознавство*. 2015. Вип. 4. С. 41–46.
134. Петренко І. М. Створення мережі та діяльність сільських церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 126–129.
135. Петренко І. М. Формування трудових навичок і сільськогосподарських знань в учнів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. *Гілея*. 2014. Вип. 84. С. 56–60.
136. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
137. Петренко Л. Актуальні проблеми релігійного виховання особистості у педагогічній спадщині Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 73. С. 129–135.

138. Петренко Л. Актуальні питання української національної системи виховання у науково-педагогічній спадщині Г. Ващенко. *Педагогічні науки*. Херсон, 2019. Вип. LXXXVI. С. 54–59.
139. Петренко Л. Багатофакторність духовно-моральної спадщини Г. Ващенко і відображення її у концепціях, парадигмах і технологіях. *Педагогічні науки*. Херсон, 2019. Вип. LXXXVII. С. 33–39.
140. Петренко Л. Григорій Ващенко: духовно-моральне виховання та освіта молоді. Полтава : ПНПУ, 2020. 410 с. Свідоцтво №105266 від 7 червня 2021 року.
141. Петренко Л. Г. Ващенко: загартування волі і характеру – основна мета виховання української молоді. *Дидактика* : часопис : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. «Реформування вищої освіти в контексті забезпечення сталого розвитку суспільства», 15–16 лист. 2022 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки, ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. № 23. С. 35–38.
142. Петренко Л., Мокляк В. Генезис розвитку бібліотек в Україні в ХХ ст.: історичні та соціально-політичні чинники їх діяльності. *Педагогічні науки*. Полтава, 2022. Вип. 80. С. 121–127.
143. Петренко Л. Етнопедагогічний складник у структурі підготовки майбутніх учителів гуманітарних предметів. *Українська професійна освіта*. Полтава, 2022. Вип. 11. С. 96–103.
144. Петренко Л. М. Методолого-теоретичний вимір дослідження педагогічної персоналії Г. Ващенко. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка* : збірник тез доповідей III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 22–23 лютого 2023 року). Полтава : ПУЕТ, 2023. С. 947–951.
145. Петренко Л., Ільченко О. Менеджмент освітньої діяльності у науково-управлінському досвіді Г. Ващенко. *Розвиток педагогічної майстерності майбутнього педагога в умовах освітніх*

- трансформацій* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (7 квітня 2023 р.) / Глухівський НПУ ім. О. Довженка. Глухів, 2023. С. 294–297.
146. Петренко Л. Методолого-теоретичний інструментарій дослідження педагогічної персоналії (на прикладі Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. Полтава, 2021. Вип. 78. С. 168–177.
147. Петренко Л. Науково-педагогічна діяльність вченого Г. Ващенка в умовах історичних особливостей епохи. *Педагогічні науки*. – 2016. № 65. – С. 156–164.
148. Петренко Л. Народознавчий аспект у змісті підготовки та етнокультурної діяльності майбутніх фахівців. *Українська професійна освіта*. Полтава, 2022. Вип. 11. С. 134–141.
149. Петренко Л. Організація культурно-дозвіллевої діяльності дітей з особливими освітніми потребами. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету / ПНПУ імені В. Г. Короленка* ; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава, 2023. С. 249–251.
150. Петренко Л. Основні напрями духовно-морального виховання дітей у закладах дошкільної освіти. *Витоки педагогічної майстерності*. 2021. Вип. 28. С. 146–153.
151. Петренко Л. Основні напрями розробленості дослідження педагогічної постаті Григорія Ващенка. *Педагогічні науки*. Полтава, 2022. Вип. 79. С. 156–161.
152. Петренко, Л. М. (2020). Педагогічна діяльність Г. Ващенка та його роль у розвитку педології у ХХ ст. *Редакційна колегія: АА Сбруєва–доктор педагогічних наук, професор (відповідальний редактор)*, 126.
153. Петренко Л. Педагогічні ідеї щодо естетичного виховання української молоді у спадщині Г. Ващенка. *Художні практики та мистецька освіта у кроскультурному просторі сучасності* : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., 11-12 жовтня 2022 р. Полтава. 2022. С. 92–95.

154. Петренко Л. М. Проблема виховання молодого покоління у творчій спадщині Григорій Ващенко. *Дидаскал*. 2016. № 16. С. 66–68.
155. Петренко Л. Проблема духовно-морального виховання особистості у спадщині Г. Ващенка та видатних педагогів ХІХ–ХХ століття. *Освітні, педагогічні науки: методологія, теорія, практика* : колективна монографія / наук. ред. В. Фазан, В. Мокляк ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. С. 187–217.
156. Петренко Л. Специфіка організації дозвілля дітей з особливими освітніми потребами в Україні. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*. 2023. Вип. 2 (52). С. 192–197.
157. Петренко Л. Сутність духовно-морального виховання української молоді у педагогічних поглядах Г. Ващенка. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2022. Вип. 30. С. 145–157.
158. Петренко Л. Термінологічний аналіз педагогічної сутності основних категорій і понять з проблеми духовно-морального виховання молоді (за спадщиною Г. Ващенка). *Витоки педагогічної майстерності*. 2022. Вип. 29. С. 186–193.
159. Петренко Л. Формування педагогічної майстерності і soft skills педагога-менеджера: сучасний погляд на гуманістично-особистісну спрямованість теорії навчання і освіти у спадщині Г. Ващенка. *Слово і справа Антона Макаренка: український та європейський контексти* : матеріали ХХІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 16–17 березня 2023 р.). «Управлінська майстерність керівника закладу освіти», «Управління проектами у сфері науки, освіти, інновацій та інформатизації», «Управління інноваційною діяльністю в освіті та у виробництві» : матеріали Всеукр. наук.-практ. семінарів / за заг. ред. М. В. Гриньової. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. С. 89–92.
160. Петренко Л. Шляхи впровадження педагогічних поглядів Г. Ващенка щодо духовно-морального виховання та освіти української

- молоді як засобу становлення якісної системи освіти. *Модернізація змісту освіти у підготовці майбутніх професійно-педагогічних фахівців* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Кривий Ріг, 21 квітня 2023 р.). Кривий Ріг : КДПУ, 2023. С. 322–325.
161. Під враженнями від екзаменів у церковнопарафіяльних школах. *Волинські Єпархіальні Відомості. Частина офіційна*. 1909. № 19. С. 402–404.
162. Платонов И. Способы православно-христианского воспитания детей в семье и обучения их Закону Божию в начальной школе. Чернигов : Тип. Губерн. управления, 1890. 146 с.
163. По всей видимости, инициатором такого нового отношения к дьяконскому служению был С.А. Рачинский, который писал Победоносцеву: «Дьяконам должно быть вменено в обязанность учить в школах без дополнительного вознаграждения, они должны быть избираемы из лиц, к тому способных». ОРРГБ Ф. 230. П. 4412. Д. 1. Л. 51 об. (письмо Рачинского от 6 мая 1884 года).
164. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1902. № 28. С. 1229–1232.
165. Полиевктов М. К вопросу о развитии в учениках эстетического чувства. *Русский начальный учитель*. 1899. № 4. С. 133–141.
166. Положение о начальных народных училищах 1864 г. Харьков : Тип. ун-та, 1866. 14 с.
167. Порядок (дисциплина) в школе. *Церковно-приходская школа*. 1892. Январь. С. 323–328.
168. Постановка учебно-воспитательного дела в церковно-приходской школе. *Церковно-приходская школа*. 1891. Август. С. 24–40.
169. Постановление училищного совета. *Хоровое и регентское дело*. 1911. № 3. С. 152.

170. Правила и программы для церковноприходских школ грамоты. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1894. 163 с.
171. Правила о церковно-приходских школах. *Киевские епархиальные ведомости. Часть официальная*. 1884. № 17. С. 743–746.
172. Предстоящее издание малорусского евангелия. *Киевская старина*. 1905. № 7/8. С. 70–71.
173. Преображенский И. В. Духовенство и народное образование. Санкт-Петербург : Тип. С.-Петербургского общества печатного дела в России, 1900. 95 с.
174. Прибавление к Церковным ведомостям. 1909. Ч. I, № 23. С. 1042.
175. Прибавление к Церковным ведомостям. 1909. Ч. II, № 44. С. 2073.
176. Примерная программа предметов, преподаваемых в народных училищах ведомства Министерства народного просвещения. *Циркуляр по управлению народными училищами*. 1904. № 7/8. С. 189–213.
177. Примерные программы предметов, преподаваемых в начальных народных училищах ведомства Министерства Народного Просвещения. *Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию*. 2-е изд., значит. доп. Санкт-Петербург, 1904. С. 153–154.
178. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 04.07.2023).
179. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 04.07.2023).
180. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 08.12.2017).

181. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 11.03.2023).
182. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні / І. Д. Бех та ін. *Шкільний світ*. 2010. № 33 (545). С. 3–62.
183. Программа обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 12. С. 384–391.
184. Программа практического курса церковного пения Ахтырского духовного училища за 1868/1869 учебный год. *Харьковское епархиальные ведомости*. 1870. № 11. С. 415–425.
185. Программа учебных предметов для церковно-парафияльных школ утвержденная Святейшим Синодом. Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. 50 с.
186. Программы для церковно-приходских школ 1903 года. Изд-во Учил. Совета при Св. Синоде. Санкт-Петербург : Синодальная Типография, 1904. 98 с.
187. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. Изд. 2-е, знач. доп. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1895. XXIV, 547 с.
188. Псковские епархиальные ведомости. 1910. № 8. С. 192.
189. Распоряжения епархиального начальства. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 2. С. 21–26.
190. Рачинский С. А. Сельская школа: сборник статей / [сост., вступ. ст., коммент. Л. Ю. Стрелковой]. Москва : Педагогика, 1883. 173 с.
191. РГИА Ф. 1604. Оп. 1. Д. 515. Л. 8.
192. Реморов Н., дьякон. На nive народной. *Воспоминания, наблюдения и записки школьного учителя*. Санкт-Петербург, 1906. С. 33.
193. Ромашков Д. Различные типы школ и образования, получаемого в них современными русскими людьми. Москва : Тип.-литогр. И. Ефимова, 1897. 96 с.

194. Русская православная церковь в советское время (1917–1991). Москва, 1995. Кн. 1. 400 с.
195. Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Москва, 1996. 328 с.
196. Русское духовенство. Берлин : Типография Карла Шультце, 1859. 373 с.
197. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1904. № 26. С. 1000–1004.
198. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1. Санкт-Петербург, 1864. 1644 с.
199. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ. *Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная*. 1893. № 24. С. 998–1006.
200. Сітарчук Р., Фазан В. Головні засади партійно-державної політики щодо протестантських організацій у радянській Україні у 1920-ті рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 3. С. 32–41. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.3.210>
201. Смирнов П. Народное образование и церковноприходская школа. Санкт-Петербург : Тип. училища глухонемых, 1899. 216 с.
202. Смоленский С. С. А. Рачинский и Татево. Воспоминания: Казань. Москва. Петербург. Москва : Языки славянской культуры, 2002. 688 с.
203. Соколов Д. Беседы с детьми о вере и нравственности христианской в рассказах из Священной истории и Ветхого Завета. Санкт-Петербург : Изд-во картограф. тип. А. Бенке, 1900. 229 с.
204. Спасский П. Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. Санкт-Петербург, 1898. 213 с.

205. Статистические сведения о церковных школах Российской империи со времен издания Высочайше утвержденных 13 июня 1884 г. Правил о церковно-приходских школах. Санкт-Петербург, 1909. 135 с.
206. Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки : Постанова КМУ від 9 жовтня 2020 р. № 932. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.08.2023)
207. Сумароков П. Собрание правил, законоположений и распоряжений Святейшего Синода о церковно-приходских школах и школах грамоты, с присоединением программ учебных предметов для церковно-приходских школ: руководственная книга для заведующих и учителей церковно-приходских школ и школ в высших и средних учебных заведениях, во второклассных школах, в Епархиальных училищах, на курсах и съездах для учителей. Однако в церковно-приходских школах наряду с квалифицированными педагогами зачастую работали учителя с низким общеобразовательным уровнем, что не могло положительно сказаться на качестве преподавания и обучения детей грамоте для наблюдателей за церковно-приходскими школами, для членов епархиальных училищных советов и членов уездных отделений оных. Вятка : Тип. Маишеева, б. Куклина и Красовского, 1892. 75 с.
208. Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д. Диференційований підхід в історії української школи (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2013. 620 с.
209. Тацієнко В. Благочинницькі та церковні бібліотеки Київської єпархії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. 2016. Вип. 1(1). С. 46–49.
210. Твердохліб Т. С. Вивчення педагогіки та педагогічних дисциплін в закладах освіти Православної Церкви: погляди педагогів і богословів (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Освітологічний дискурс*. Київ, 2019.

- Вип. 3/4 (26/27). С. 1–18. URL: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2019.3-4.118>
211. Твердохліб Т. С. Навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви: погляди педагогів і релігійних діячів (1867–1884 рр.). *Освітологічний дискурс*. Київ, 2018. Вип. 1/2 (20/21). С. 26–37. DOI: <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2018.1-2.52613>
212. Твердохліб Т. С. Розвиток педагогічної освіти в навчальних закладах Православної Церкви в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX століття) : монографія. Харків : Мітра, 2019. 449 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/72fc323b-bab2-486e-ab54-5df647794a8e/content>
213. Тимковский И. Ф. Мое определение в службу. *Москвитянин*. 1862. № 5. С. 7–8.
214. Тимошик М. Давні школи в українському селі: від козацької до церковноприходської. *Рідний край*. 2016. № 2. С. 59–69.
215. Тихомиров Д. И. Сборник правил и программ для церковноприходских школ и школ грамоты. Изд. 3-е, доп. Санкт-Петербург, 1893. 207 с.
216. Трипольский П. Открытие церковно-учительской школы на поле Полтавской битвы. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1899. № 31. С. 2063–2075; № 32. С. 2107–2116.
217. Троицкий П. О. О благочиннических или окружных библиотеках в Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1867. 15 марта (№ 6). С. 167–181.
218. Удод О. П. Початкова освіта на Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1969. № 9. С. 87–90.
219. Українська радянська енциклопедія : [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1977–1985.
220. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр.: (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ : Либідь, 1997. 320 с.
221. Устав гимназий и училищ уездных и приходских. [Б. м.], 1828. 52 с.

222. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне. *Вера и жизнь*. 1916. № 11/12. С. 98–114.
223. Учебная Псалтирь. Санкт-Петербург, 1884.
224. Учебный Часослов. Санкт-Петербург, 1884;
225. Ушинский К. Д. О народных школах. *Собрание сочинений*. Т. 2. Москва ; Ленинград : Академия педагогических наук РСФСР, 1948. С. 251–262.
226. Фазан В. В., Шафрановський В. Ю. Діяльність церковнопарафіяльних шкіл Полтави щодо виховання толерантності учнів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2020. № 49. С. 128–135. DOI: <https://doi.org/10.34142/23128046.2020.49.11>
227. Фазан В., Савченко С. Заклади підготовки вчителів початкових класів Полтавщини кінця XIX – початку XX століть. *Імідж сучасного педагога*. 2020. № 4 (193). С. 82–85.
228. Фазан В. В., Штефан Л. А., Кузнецова О. Ю. Інтелектуальний розвиток дітей дошкільного віку в КНР. *Теорія та методика навчання та виховання* : зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Харків, 2023. № 54. DOI: <https://doi.org/10.34142/23128046.2023.54.11>
229. Фазан В. Особливості поєднання світсько-особистісного і духовно-релігійного в просвітницько-виховній діяльності духовних центрів України у XVIII – XX ст. *Освітні, педагогічні науки: методологія, теорія, практика* : колективна монографія / наук. ред.: В. Фазан, В. Мокляк ; Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2022. С. 218–250.
230. Фазан В., Шафрановський В. Питання дисципліни в церковно-парафіяльних школах XIX – початку XX століть. *Імідж сучасного педагога*. 2021. № 1 (196). С. 82–85.
231. Фазан В., Савченко С. Роль земств у формуванні професійної підготовки вчителів. *Педагогічні науки*. Полтава, 2021. № 77. С. 135–140. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239311>

232. Фазан В. Становлення соціально-педагогічних установ для безпритульних та бездоглядних дітей в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ століття) *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 73. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.73.180989>
233. Фазан В., Шафрановський В. Становлення та розвиток освіти дитини в 19 ст. на Полтавщині. *Теорія та методика навчання та виховання* : зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. Харків, 2020. Вип. 48. С. 219–228.
234. Фазан В. Суть порівняльної педагогіки як науки в американській педагогічній думці. *Педагогічні науки*. Полтава, 2019. Вип. 74. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196679>
235. Фазан В., Терещук О. Формування морально-духовних цінностей в системі сучасного виховання на прикладі пастирського служіння. *Педагогічні науки*. Полтава, 2020. Вип. 75/76. С. 70–74. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226360>
236. Фальборк Г. А., Чарнолуский В. И. Народное образование в России. Санкт-Петербург : Печ. О. Поповой, 1900. 263 с.
237. Фармаковский Вл. Начальная школа Министерства народного просвещения (по официальным источникам). Санкт-Петербург, 1900. 200 с.
238. Фунтикова С. Библиотеки церковноприходских школ: создание и деятельность. *Народное образование в России* : ист. альманах. Москва : Народное образование, 2000. С. 240–243.
239. Фунтикова С. П. Православные библиотеки: прошлое и настоящее. Москва : МУКИ : Профиздат, 2002. 256 с.
240. Христианское воспитание детей. Москва : Синодальная типография, 1905. 70 с.
241. ЦДІАК України. Ф. 1976. Оп. 1. Од. зб. 11. Ведомость о поповских детях. 1763.

242. ЦДІАК України. Ф. 706. Полтавська духовна консисторія. Спр. 424. Укази духовной консистории (копии) (1902 г.). Арк.1–474.
243. ЦДІАК України. Ф.40. Харківська духовна консисторія. Спр. 240. По указу Св.Синода об участии духовного ведомства в борьбе с детскою преступностью путем помещения малолетних арестантов в монастырские приюты (1910-1911 гг.). Арк. 1–18.
244. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 127. Оп. 876. Спр. 666. Арк. 4.
245. Церковная школа. Санкт-Петербург : Синод. тип., 1885. 83 с.
246. Церковно-приходская школа в местечке Мошнах Черкасского уезда. *Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй.* 1873. № 18. С. 521–528.
247. Церковно-приходская школа. 1907. № 33. С. 895–898.
248. Церковно-приходские школы и школы грамоты в Полтавской епархии за последние 11 лет (1884–1895 гг.). *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная.* 1896. № 19/20.
249. Церковно-славянская азбука для церковно-приходских школ. С двумя таблицами упрощенной славянской азбуки. Санкт-Петербург, 1884.
250. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва, 1912. 224 с.
251. Шафрановський В. Внесок духовенства у виховання і просвітництво дітей. *Сучасний стан та перспективи розвитку туризму* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 2–4 травня 2018 р. Чернівці : ПВКФ «Технодрук», 2018. С. 34–36. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196682>
252. Шафрановський В. Вплив, роль та взаємодія освіти та церкви. *Педагогічні науки.* Полтава, 2018. Вип. 73. С. 150–154. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.73.181012>
253. Шафрановський В. Ю. Значення та принципи навчання у недільних школах України XIX – початку XX століття. *Збірник наукових праць*

- викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету / ПНПУ імені В. Г. Короленка ; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава : Астроя, 2021. С. 251–254.
254. Шафрановський В. Місце і роль сучасних церковно-парафіяльних шкіл в освітній системі України. *Дидаскал* : часопис : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки, ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 199–200.
255. Шафрановський В. Недільні школи як базові осередки освіти. *Педагогічні науки*. Полтава, 2021. Вип. 77. С. 91–94. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239312>
256. Шафрановський В., Новік С. Організація уроків у церковнопарафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки*. Полтава, 2020. Вип. 75/76. С. 135–138. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226414>
257. Шафрановський В. Ю. Особливості організації навчально-виховного процесу в державно-парафіяльних школах у ХІХ – поч. ХХ ст. *Дидаскал*. 2020. № 20. С. 150–153. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13778>
258. Шафрановський В., Фазан В. Питання дисципліни в церковно-парафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Імідж сучасного педагога*. 2021. № 1 (196). С. 82–84. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-82-84](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-82-84)
259. Шафрановський В. Ю. Реформа вищої освіти в країнах Прибалтики. *Дидаскал*. 2016. № 16. С. 63–64. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/12552>
260. Шафрановський В. Школи грамотності як важлива ланка початкової освіти України в ХІХ – початку ХХ століть. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-*

- математичного факультету* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. С. 246–248.
261. Шелюк Г. Внесок С. Миропольського у методичне забезпечення початкових шкіл духовного відомства (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2015. Вип. 1. С. 13–17.
262. Шелюк Г. В. Специфіка виховного процесу у початкових школах Св. Синоду (на матеріалах журналу «Церковно-приходская школа»). *Інноватика у вихованні*. 2016. Вип. 3. С. 308–318.
263. Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя. Т. 4. Москва, 1898. 981 с.
264. Школа без пенія – это маложизненное учреждение, это – школа немая. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1914. № 48. С. 2676–2678.
265. Школа и педагогическая мысль двух буржуазно-демократических революций : сборник научных трудов / под ред. Э. Д. Днепров. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1984. 245 с.
266. Шохор-Троцкий С. И. Сборник упражнений по арифметике для учащихся в народных школах, с методическими указаниями и с приложением: а) списка ответов на задачи «Сборника для учащихся» и б) таблицы для классных упражнений в изустных вычислениях. 4-е изд., вновь перераб. и примененное к требованиям практики. Санкт-Петербург : Паровая скоропеч. Я. И. Либермана, 1896. VIII, 116 с.
267. Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии. Полтава, 1894.
268. Basenko R., Hod B., Hod N. The Youth Policy Humanistic Relevance of the Society of Jesus in the Early Modern Period: the Newest Navigation of Foreign Historiography. *East European Historical Bulletin*. 2019. № 13. P. 179–191. DOI: 10.24919/2519-058x.13.188691

269. Fazan V., Motuz V., Fazan T. Organization and structure of educational process in the orthodox lavras' educational institutions of Ukraine (XVIII – early XIX centuries.). *Nauka i Studia*. 2020. No. 3 (205).
270. Hnizdilova O., Lukashova Y., Bursova S., Yudina N., Hryshko O. Experimental study of the older preschool children's Vocabulary development while acquainting with professions. *Revista on line de Política e Gestão Educacional, Araraquara*. 2021. Vol. 25, no. 3. P. 1860–1873. DOI: <https://doi.org/10.22633/rpge.v25iesp.3>. Web of Science. URL: <https://periodicos.fclar.unesp.br/rpge/article/view/15597>
271. Hnizdilova O., Karapuzova I., Vilkhova O., Bursova S. Museum Pedagogy in Ukraine: Challenges and Achievements. *Journal of Museum Education*. 2023. Vol. 48, iss. 1. P. 68–75.
272. Lunyova T., Fasan V., Loboda D., Kohut I. The System of Improving Teaching Excellence in Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University. *Professional Education: Methodology, Theory and Technologies*. 2022. No. 16. P. 166–193. DOI: <https://doi.org/10.31470/2415-3729-2022-16-166-193>.
273. Rohova T., Tverdokhlib T. Traditions of Organizing Pedagogical Education of Ecclesiastical School Students in the Educational Practice of Modern Orthodox Theological Seminaries.. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. збірник наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 28, т. 3. С. 228–235.*
274. Shafranovskiy V. The contribution of the spirituality to the education and enlightenment of children. *News of Science and Education*. 2019. № 5 (66).
275. Shulha L., Hnizdilova O., Matishak M., Marchii-Dmytrash T., Yaroslavtseva M., Chorna H. Developing Creative Abilities in Preschoolers in Painting Classes via the Principles of Neuropedagogy and Psychology of Creativity in Ukraine. *Revista romaneasca pentru educatie*

- multidimensional*. 2021. Vol. 13 (4). P. 614–632. DOI: 10.18662/rrem/13.4/501/. URL: <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000768418500035>
276. Stanichenko O., Hnizdilova O., Palekha O., Oleksenko R. The study of older preschool children's sensitivity formation state. *Linguistics and Culture Review*. 2021. № 5 (S4). P. 559–572.
277. Tverdokhlib T. S., Skrypnyk N. S. Organization of Pedagogical Practice of Students of Secondary and Elementary Educational Institutions of the Orthodox Church (the end of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century). *Народна освіта*. 2019. № 2 (38). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5779 http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NarOsv_2019_2_22.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

вул. Віктора Новікова, 2, м. Лубни, 37500, тел. +38 (050) 681 68 05,
e-mail: mail@luguniv.edu.ua, web: luguniv.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125131

08.11.2023 № 1/909

На № _____ від _____

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Шафрановського Віталія Юрійовича

«ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ
УКРАЇНИ В ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ»

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності

011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка в

освітній процес "Державного закладу Луганського національного університету імені
Тараса Шевченка"

Протягом 2022-2023 навчальних років у навчальний процес ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» було впроваджено результати дисертації В. Ю. Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ – початку ХХ століть».

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення теорії пізнання: ідеї загального, особливого та одиночного, єдності теорії й практики; науковий плюралізм в оцінці теорій і концепцій; філософсько-світоглядні та загальнонаукові положення про взаємозв'язок і взаємозумовленість соціально-економічних і педагогічних явищ, про неперервність і наступність історико-педагогічних процесів; діалектика феноменів (спільне і відмінне) цивілізацій і культур; їхня взаємодія і взаємовплив, цілісність, зокрема єдність загальнолюдської та національної культур; принципи об'єктивності, науковості, історизму, доказовості.

Особливе наукове зацікавлення становить організація діяльності церковно-парафіяльних (церковно-приходських) шкіл православних монастирів та церков України як найбільш поширених духовно-релігійних осередків, які зробили вагомий внесок у навчання, виховання і просвітництво дітей і народу в цілому. Саме ці школи займали одну з найвагоміших позицій у системі освіти ХІХ – початку ХХ століття в Україні. Таким чином, актуальність проблеми вивчення організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах, її просвітницькі ідеї та виховання майбутніх поколінь на постулатах Християнства і розвитку цих надбань у сучасних умовах модернізації системи національної освіти зумовили вибір теми.

Довідку про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації В. Ю. Шафрановського затверджено на засіданні кафедри соціальної педагогіки (протокол №3 від 26.10.2023 р). Положення та висновки дисертації В. Ю. Шафрановського, апробовані через викладання освітніх компонентів у ході навчання за освітніми програмами 011 «Освітні, педагогічні науки. Педагогіка вищої школи» другого (магістерського) рівня та 231 «Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Практична психологія» першого (бакалаврського) рівня, мають теоретичне і практичне значення і можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес закладів вищої освіти.

Ректор

[Handwritten signature]

Олена КАРАМАН

26 10 2023
02/23/19

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор
Закладу вищої освіти
«Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая»,
д.е.н., професор
Вероніка ХУДОЛЕЙ
« 26 » 2023 р.

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ ”

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Упродовж 2022 - 2023 н.р. в освітній процес Закладу вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая» було впроваджено результати дисертації Віталія Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть».

Теоретичні положення і висновки роботи були використані для удосконалення програм навчальних дисциплін «Історія державності та культури України» та «Філософія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня, а також для формування відповідного освітнього контенту.

Довідку про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації В.Ю. Шафрановського затверджено на засіданні кафедри психології та суспільно-гуманітарних наук (протокол від 29.09.2023 р. № 2).

Завідувач кафедри психології та суспільно-гуманітарних наук,
доктор психологічних наук, доцент

Ксенія АНДРОСОВИЧ

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ
ІМ. М.В. ОСТРОГРАДСЬКОГО

24.10.2023 № 94 На № _____ від _____

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ”

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Апробація наукових висновків дисертації В.Ю. Шафрановського здійснювалася шляхом упровадження до освітнього процесу Полтавської академії неперервної освіти ім. М.В. Остроградського авторського спецкурсу «Виховання учнів на основі українських традицій» впродовж 2023 року.

Українське православне духовенство нині виступає силою, яка підтримує освітні традиції. Здійснюється переосмислення ролі Церкви, її освітніх установ, участі православного духовенства у справі навчання й виховання підростаючого покоління. Прикметно, що зростає популярність недільних шкіл, при українських храмах, де поруч із Законом Божим, основами християнської етики, християнської філософії та іншими релігійними дисциплінами, викладаються й окремі світські предмети. У деяких сучасних школах відкриваються профільні класи духовно-просвітницького спрямування, діє низка центрів для дітей та юнацтва за участю громадських релігійних організацій, постійно проводяться акції милосердя за активної участі школярів, у загальноосвітніх школах вводиться викладання православної етики, залучаються священнослужителі для роботи у школах з дітьми та їхніми батьками.

Основні результатами дослідження В.Ю.Шафрановського є актуальними при викладанні курсу «Етика» для учнів 5-6 класів або факультативних курсів морально-етичної тематики «основи християнської етики», «Біблійна історія та християнська етика» для учнів 1-11 класів та інших предметів морально-духовного спрямування загальноосвітніх навчальних закладів.

Результати впровадження матеріалів дисертації обговорено та затверджено на засіданні кафедри педагогічної майстерності та інклюзивної освіти «13» жовтня 2023 року, протокол № 9.

Директор

Віталій ЗЕЛЮК

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

36014, м. Полтава, вул. Ковалю, 3
код за ЄДРПОУ 01597997
п/р UA663223130000026008000019421
в АТ «Укресімбанк»

POLTAVA UNIVERSITY OF ECONOMICS AND TRADE

3, Koval Street, Poltava, 36014, Ukraine
EDRPOU 01597997
Account UA663223130000026008000019421
in JSC Ukreximbank

+38 (0532) 50-91-70

+38 (0532) 50-02-22

can@puet.edu.ua

POLTAVA UNIVERSITY OF
ECONOMICS AND TRADE№ 02-6/27 від 24 листопада 2023 р. на № _____

www.puet.edu.ua

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ”

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Упродовж 2022 - 2023 н.р. в освітній процес Полтавського університету економіки та торгівлі було впроваджено результати дисертації В.Ю.Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть».

Основними результатами дослідження В.Ю.Шафрановського є актуальність проблеми вивчення організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах, її просвітницькі ідеї та виховання майбутніх поколінь на постулатах Християнства і розвитку цих надбань у сучасних умовах модернізації системи національної освіти. Практична значущість роботи міститься у можливостях використання його результатів і розроблених рекомендацій у процесі підготовки фахівців гуманітарних спеціальностей і вихованні дітей у загальноосвітніх закладах освіти, у системі післядипломної педагогічної освіти та методичної роботи з учителями різних фахів.

Теоретичні положення і висновки роботи можуть бути використані для визначення й розробки основних напрямів подальших наукових пошуків із проблеми; як науково узагальнений матеріал при написанні монографій, методичних праць, підручників, посібників із теорії та історії педагогіки, релігієзнавства, соціальної педагогіки.

Довідку про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації В.Ю.Шафрановського затверджено на засіданні кафедри педагогіки та суспільних наук (протокол № 2 від 24.10.2023 р). Положення та висновки дисертації В.Ю.Шафрановського, апробовані через викладання історії педагогіки у ході навчання за спеціальністю «Освітні, педагогічні науки» магістерського рівня, мають теоретичне і практичне значення і можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес закладів вищої освіти.

Проректор з науково-педагогічної роботи
Полтавського університету
економіки і торгівлі

Юрій МАТВИЄНКО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА

вул. Інститутська, 1 м. Умань, Черкаська обл., 20301
тел.: (04744) 4-69-89, 3-20-11 факс: (04744) 3-20-41, 3-53-18
E-mail: udau@udau.edu.ua Web: www.udau.edu.ua КОД ЄДРПОУ 00493787

« 15 » 11.2023 № 283/01-10
На № _____ від _____

Довідка

*про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації
Шафрановського Віталія Юрійовича
“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ
ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ”
на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка*

В освітній процес Уманського національного університету садівництва упродовж 2022–2023 н. р. впроваджено результати, основні положення та ідеї дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії Віталія Юрійовича Шафрановського на тему «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть»

У дисертації розглянуто проблеми, що склалися навколо церковно-парафіяльних шкіл у другій половині ХІХ ст. та аналізу їх дальшого розвитку під контролем Святійшого Синоду. Розглянуто процес навчання в церковно-парафіяльних школах на основі Правил 1884 року і Програм 1886 і 1898 рр. Функціонування системи народної освіти в другій половині ХІХ ст. було представлено початковим рівнем оволодіння знаннями, який в основному забезпечує церковно-парафіяльні і земські школи. Міністерству народної освіти, було необхідно традиції та новації, викликані потребами суспільства в загальному

реформуванні освітньої системи. У цей час в освітній політиці склалася суперечлива ситуація щодо статусу церковно-парафіяльних шкіл: куди їх слід відносити - до Міністерства народної освіти або до Святійшого Синоду. В 1884 р виходять Правила, що регламентують статус церковно-парафіяльних шкіл та шкіл грамоти (їх також закріплюють до Святішого Синоду). Дані навчальні заклади слугували місцем отримання базової освіти для дітей нижчих верств населення, переважно селян. Головними дисциплінами були: Закон Божий, церковнослов'янське читання, церковні співи, церковна історія, арифметика, російська мова, вітчизняна історія, географія, геометричне креслення і малювання, дидактика, основи гігієни, чистописання. Діяльність церковно-парафіяльних (церковно-приходських) шкіл православних монастирів та церкв України, як найбільш поширених духовно-релігійних та освітніх осередків, зробили вагомий внесок у навчання, виховання і просвітництво дітей і народу в цілому. Свого особливого розквіту і значимості у системі освіти духовенство зазнало у XIX столітті, що зумовлено початком духовного піднесення в країні, реформуванням духовно-монастирської освіти (видано Статути 1808 р., 1810 р., 1814 р., створено «Нарис правил духовних училищ», 1810 р.), активним розвитком церковно-парафіяльних навчальних закладів, зростанням інтересу до духовності і вивчення богослов'я, появою теоретико-методологічної бази.

Матеріали дисертації можуть бути використані під час викладання дисциплін «Основи педагогіки», «Педмайстерність» бакалаврського рівня освіти та «Педагогіка вищої школи» магістерського рівня.

Довідку про успішне впровадження результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії Віталія Юрійовича Шафрановського на тему «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в XIX - початку XX століть» схвалено на засіданні кафедри «Фізичного виховання і психолого-педагогічних дисциплін», протокол № 5, від 07.11.2023 року.

Т.в.о. Ректора

Іван МОСТОВ'ЯК

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 «ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

Україна, 61002, м. Харків, вул. Кирпичова, 2, тел.: +38(057) 707-66-00, факс: +38(057) 707-66-01
 E-mail: omsroot@kpi.kharkov.ua

06.11.2023 № 66-02-301/55

На № _____

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ”
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
 011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Впровадження результатів дисертації В.Ю.Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть» здійснювалося протягом 2022–2023 н. р. в освітньому процесі Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» на кафедрі педагогіки і психології управління соціальними системами ім акад. І.А.Зязюна. Апробацію матеріалів наукового дослідження на тему «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть» виконано при вивченні дисциплін спеціальності 011Освітні, педагогічні науки, спеціальності «Педагогіка вищої школи»(магістерський рівень освіти) та спеціальності 053 «Психологія» (бакалаврський рівень освіти).

Церковно-парафіяльні школи стали визначальною частиною початкової освіти в ХІХ - початку століття. Саме тут діти могли отримати базові знання і навички за короткий термін і на відносно безкоштовній основі. Полтавська губернія і, зокрема, Полтава мала достатню кількість навчальних закладів початкової ланки і ці школи сприяли підвищенню грамотності населення, відповідали його духовним потребам, забезпечували розв'язання загальноосвітніх та релігійно-виховних завдань.

У деякі періоди історії України заклади, якими опікувалася Церква, давали початкову освіту майже 80% населення. Враховуючи багатий досвід Православної Церкви в духовно - моральному вихованню населення, а також її роль в розвитку народної освіти, правильна оцінка потенціалу Православної Церкви в сфері освіти допоможе вирішити існуючі питання що до її можливої участі в сучасній школі, а також виявити інші напрямки співпраці Церкви і державних інститутів.

У перспективі розвитку даної тематики можна дослідити проблему релігійної освіти в Україні на різних історичних етапах та значимість її у житті та розвитку суспільства.

Положення та висновки дисертації В. Ю. Шафрановського, апробовані через викладання предметів «Педагогіка» та «Історія педагогіки» у ході навчання за спеціальностями гуманітарного та педагогічного профілю бакалаврського та магістерського освітніх рівнів, мають теоретичне і практичне значення і можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес закладів вищої освіти. Довідку про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації В.Ю.Шафрановського затверджено на засіданні кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім акад. І.А.Зязюна (протокол № 3 від 01.11.2023 р).

Проректор з наукової
роботи

Завідувачка кафедри
ім. акад.І.А.Зязюна

Андрій МАРЧЕНКО

Ніна ПІДБУЦЬКА

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

“ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ”

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Упродовж 2022 - 2023 н. р. та першої чверті 2023-2024 н.р. у освітній процес Гімназії №7 імені Т.Г.Шевченка Полтавської міської ради було впроваджено результати дисертації В.Ю.Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ- початку ХХ століть».

Основними результатами дослідження В.Ю.Шафрановського є актуальність проблеми вивчення організації навчального процесу в церковно-парафіяльних школах, її просвітницькі ідеї та виховання майбутніх поколінь на постулатах Християнства. Виховна робота в освітньому процесі початкових церковно-парафіяльних навчальних закладів стояла на першому місці. Вона була спрямована на вирішення головного завдання існування церковно-парафіяльних шкіл – виховання духовно-моральної та релігійної людини. Ідея дитиноцентричності та важливості розвитку «дитячої душі та серця» була яскраво виявлена у підходах до навчання та виховання церковно-парафіяльних шкіл.

Теоретичні положення роботи можуть бути використані під час навчально-виховної роботи закладу, зокрема виховних бесід, уроків та позаурочних заходів. Підходи, що сповідувалися у церковно-парафіяльних

школах є актуальними і сьогодні, зокрема моральність. Справедливість та чесність.

Положення та висновки дисертації В.Ю.Шафрановського, апробовані через викладання Історії України в 5-7 класах та під час проведення виховних та позаурочних заходах, мають теоретичне і практичне значення і можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес закладів загальної та вищої освіти.

Директор гімназії №7
імені Т.Г.Шевченка
Полтавської міської ради

Іван ЄЗЕРСЬКИЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА

вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003, тел. (0532) 52-58-67
 E-mail: allmail@pnp.u.edu.ua код ЄДРПОУ 31035253

01.12.2023 № 3115/01-35/SF на № _____ від _____

Довідка

про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації

Шафрановського Віталія Юрійовича

«ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ В ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ»

на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
011 Освітні, педагогічні науки галузі знань 01 Освіта/Педагогіка

Упродовж 2022 – 2023 н.р. в освітній процес Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка було впроваджено результати дисертації В.Ю.Шафрановського «Організація процесу навчання в церковно-парафіяльних школах України в ХІХ - початку ХХ століть».

Апробовані на численних науково-практичних конференціях різних рівнів матеріали стосовно філософсько-схоластичної, педагогічно-проствітницької, історико-теологічної, історико-педагогічної, універсальної площин дослідження використано для вдосконалення й розширення змісту навчальних курсів з «Історії педагогіки» та «Педагогіки». Вивчення виокремлених у дисертації наукових підходів буде сприяти формуванню у здобувачів вищої освіти компетентностей, визначених освітніми програмами, та досягненню відповідних результатів навчання опанування освітніх компонентів гуманітарного циклу.

Теоретичні положення і висновки роботи можуть бути використані для визначення й розробки основних напрямів подальших наукових пошуків із проблеми; як науково узагальнений матеріал при написанні монографій, методичних праць, підручників, посібників із теорії та історії педагогіки, релігієзнавства, соціальної педагогіки.

Довідку про апробацію та впровадження матеріалів і висновків дисертації В. Ю. Шафрановського затверджено на засіданні кафедри загальної педагогіки та андрагогіки (протокол № 10 від 23.11.2023). Положення та висновки дисертації В. Ю. Шафрановського, апробовані через викладання історії педагогіки у ході навчання за спеціальностями гуманітарного та педагогічного профілю бакалаврського та магістерського рівнів, мають теоретичне і практичне значення і можуть бути рекомендовані для впровадження у навчально-виховний процес закладів вищої освіти.

Проректор з наукової роботи

Василь ФАЗАН

Додаток Б

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Шафрановський В. Вплив, роль та взаємодія освіти та церкви. *Педагогічні науки*. Полтава, 2018. Вип. 73. С. 150–154. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.73.181012>
2. Шафрановський В., Новік С. Організація уроків у церковно-парафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Педагогічні науки*. Полтава, 2020. Вип. 75/76. С. 135–138. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2020.75-76.226414>
3. Шафрановський В. Недільні школи як базові осередки освіти. *Педагогічні науки*. Полтава, 2021. Вип. 77. С. 91–94. DOI: <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239312>
4. V. Shafranovskiy The contribution of the spirituality to the education and enlightenment of children. *News of Science and Education*, 2019, № 5 (66). p. 63–68.
5. Фазан В. В., Шафрановський В. Ю. Діяльність церковно-парафіяльних шкіл Полтави щодо виховання толерантності учнів. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2020. № 49. С. 128–135.
6. Шафрановський В., Фазан В. Питання дисципліни в церковно-парафіяльних школах ХІХ – початку ХХ століть. *Імідж сучасного педагога*. 2021. № 1 (196). С. 82–84. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1\(196\)-82-84](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2021-1(196)-82-84)

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Шафрановський В. Місце і роль сучасних церковно-парафіяльних шкіл в освітній системі України. *Дидактика* : часопис : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Трансформації вищої педагогічної освіти: світовий і український контекст», 16–17 лист. 2021 р. / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки, ПНПУ імені В. Г. Короленка. Полтава, 2021. № 22. С. 199–200.

8. Шафрановський В. Внесок духовенства у виховання і просвітництво дітей. *Сучасний стан та перспективи розвитку туризму* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 2–4 травня 2018 р. Чернівці : ПБКФ «Технодрук», 2018. С. 34–36. DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2019.74.196682>
9. Шафрановський В. Школи грамотності як важлива ланка початкової освіти України в ХІХ – початку ХХ століть. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. С. 246–248.
10. Шафрановський В. Ю. Реформа вищої освіти в країнах Прибалтики. *Дидакал.* 2016. № 16. С. 63–64. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/12552>
11. Шафрановський В. Ю. Особливості організації навчально-виховного процесу в державно-парафіяльних школах у ХІХ – поч. ХХ ст. *Дидакал.* 2020. № 20. С. 150–153. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13778>
12. Шафрановський В. Ю. Значення та принципи навчання у недільних школах України ХІХ – початку ХХ століття. *Збірник наукових праць викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету* / ПНПУ імені В. Г. Короленка ; редкол.: Т. М. Барболіна (голов. ред.) та ін. Полтава : Астроя, 2021. С. 251–254.

Додаток В

Правила про церковно-приходські (церковно-парафіяльні) школи

1. Церковно-приходські (церковно-парафіяльні) школи іменуються початковими навчальними закладами, відкриваються православним духовенством. Школи мають на меті релігійне виховання та базові навички грамотності.

2. Церковно-приходські школи відкриваються приходськими священниками або, з їх погодженням, іншими членами парафії, на місцеві кошти приходу, без стороннього фінансування.

3. Про відкриття церковно-приходської школи священник доповідає єпархіальному архієрею, питаючи його благословення та затвердження. Також можна звернутися до іншого уповноваженого органу, за неможливості звернутися о єпархіального архієрея.

4. Закриття церковно-приходських шкіл і передача їх в інше відомство приходить виключно із дозволу єпархіального архієрея.

5. Церковно-приходські школи можуть бути однокласними з дворічним та двокласними з чотирирічним курсом. У них рекомендуються до вивчення:

1) Закон Божий, а саме:

а) вивчення молитв;

б) священна історія та оголошення богослужінь;

в) короткий катехізис;

2) церковний спів;

3) читання церковного і цивільної друку та письмо;

4) початкові арифметичні свідомості.

Підготовки цих предметів та розподілення їх за часом та іншими школами встановлюються програмами з затвердженням Святого Синоду.

6. До відання і спостереження духовного начальства підлягають і відкриваються по селах і селищах, що входять до складу приходу, домашні селянські школи грамотності.

7. За необхідності і засобів дозволяється відкривати, з дозволу єпархіального архієрея, при церковно–парафіяльних школах:

а) додаткові класи з предметів, що викладаються в однокласних і двокласних школах;

б) щоденні уроки для дорослих;

в) особливі ремісничі відділення і рукодільні класи;

г) недільні школи для осіб, які не мають можливості користуватися навчанням щодня.

Примітка. Уроки для дорослих і недільні школи можуть бути відкритими священниками і там, де немає церковно-приходської школи.

8. Викладання в церковно-парафіяльних і недільних школах на уроках для дорослих і в додаткових класах проводиться по посібникам, навчальними посібниками та взагалі книгам, зазначеним найсвятішим синодом. При названих школах, у міру засобів, складаються вчительські та учнівські бібліотеки.

9. Парафіяльні школи нероздільно з церквою повинні вселяти дітям любов до богослужіння, щоб відвідування церкви та участь в богослужінні зробилося навичкам і потребою серця учнів. У недільні та святкові дні учні повинні бути присутніми при богослужінні.

10. Навчання в церковно-парафіяльних школах проводять місцеві священники або інші, за згодою, члени парафії.

11. Повчання в правилах віри і викладання закону божого відноситься до прямого обов'язку священника. Якщо в складі причту є диякон, то викладання закону божого може бути надано і йому. В особливо випадках, з дозволу єпархіального архієрея, викладання закону божого може бути надано членам кліру або благонадійності вчителю з осіб, які не належали до складу кліру.

12. Учительські посади в церковно-парафіяльних школах заміщаються переважно особами, які отримали освіту в духовних навчальних закладах і жіночих училищах духовного відомства.

13. Викладачі церковно-парафіяльних шкіл зі світських осіб, які мають звання вчителя початкового народного училища, користуються усіма правами.

14. Фінальні випробування проводяться відповідно до загальних правил.

15. Особа, яка заснувала церковно-приходську школу на власні кошти, може бути затверджено єпархіальним архієреєм в званні піклувальника цієї школи.

16. Особи, які зробили найвагоміший благодійний вклад затверджуються Найсвятішим Синодом в званні почесних піклувальників церковно-парафіяльних шкіл одного або декількох благочинницьких округів.

17. Почесні піклувальники церковно-парафіяльних шкіл надають усіма можливими для них способами підтримку благим починанням місцевого духовенства в справі церковно-православної освіти народу. За званням вони є членами єпархіальної ради церковно-парафіяльних шкіл і, крім того, мають право безпосередня клопотати про потреби ввірених їхньому піклуванню церковно-парафіяльних шкіл як перед місцевим єпархіальним начальством, так і у вищому духовному управлінні.

18. Почесні піклувальники, представники установ, від яких церковно-приходські школи користуються посібниками, і приватні благодійники, які жертвують на їх утримання, а також дворянство і члени навчальної інспекції можуть відвідувати ці школи, не роблячи однак від себе ніяких розпоряджень. Про свої спостереження вони повідомляють керівнику школи, а у разі потреби єпархіальному архієрею.

19. Безпосереднє і відповідальне завідування церковноприходськими школами (див. 7) покладається на парафіяльних священників або ж на тих осіб, котрі, у виняткових випадках, будуть призначені для цього єпархіальним архієреєм, якому належить загальне завідування церковно-приходськими школами в єпархії і піклування про їх благоустрій.

20. До обов'язків єпархіального архієрея відноситься:

- а) затвердження на посаді і звільнення книжників, вчителів та вчительок церковно-парафіяльних шкіл;
- б) заохочення найбільш ревних священників і вчителів;
- в) відвідування шкіл при огляді єпархій;
- г) подання найсвятішому синоду щорічного звіту про стан церковно-парафіяльних шкіл єпархії.

21. Для найближчого керівництва церковно-парафіяльними школами єпархіальні архієреї призначають, за особистим вибором, з найбільш здібних і благонадійних священників–спостерігачів, зобов'язаних щорічно представляти преосвященним звіт про кількість і стан шкіл ввіреного їх керівництву училищного округу. Відомості з цих звітів друкуються в місцевих єпархіальних відомостях.

22. Для обговорення питань по церковно-парафіяльним школам в кожній єпархії створюється єпархіальний училищна рада. Голова і члени ради обираються єпархіальним архієреєм з духовних і світських осіб, відданих справі народної освіти і близько знайомих з побутом і духовними потребами населення. До засідань цього ради запрошується на правах члена місцевий директор народних училищ. Училищна рада розглядає звіти священників-спостерігачів і представляє єпархіальному архієрею свої міркування про заходи, котрі можуть сприяти поширенню в народі освіти в дусі Православної Церкви.

23. Святійший Синод є розпорядником коштів, що виділяються на утримання цих закладів освіти.

Додаток Г

Кількість предметів та годин відповідно до програм церковно-парафіяльних шкіл

Предмети	Кількість уроків за програмою					Загальна кількість уроків за програмою	
	Дворічна церковно-парафіяльна школа 1-й рік навчання	Дворічна церковно-парафіяльна школа 2-й рік навчання	Трирічна церковно-парафіяльна школа			Дворічна Церковно-парафіяльна школа	Трирічна Церковно-парафіяльна школа
			1-й рік навчання	2-й рік навчання	3-й рік навчання		
Закон Божий	7	7	6	6	6	14	18
Церковно-слов'янське читання	4	4	3	4	4	8	11
Церковні співи	4	4	2	2	2	8	6
Російська мова	7	7	6	6	6	14	18
Арифметика	6	6	5	6	6	12	17
Письмо	3	2	2	2	2	5	6
Усього	31	30	24	26	26	61	76

Додаток Д

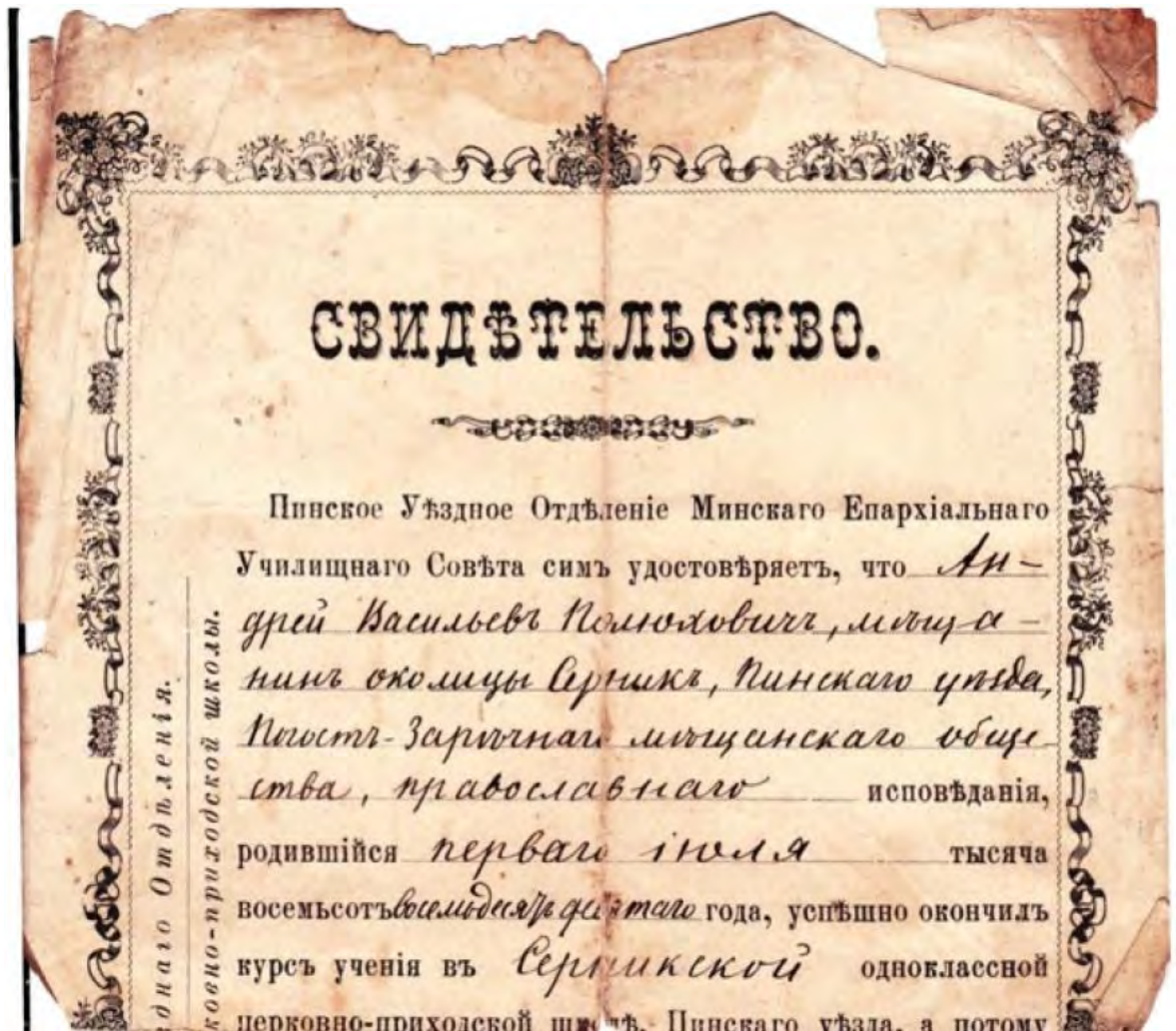
Типовий розклад уроків однокласної церковно-парафіяльної школи

Дні тижня	Молодше відділення	Старше відділення
Понеділок	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи
Вівторок	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Середа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Письмо 5. Співи
Четвер	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Російська мова 4. Церковнослов'янська мова 5. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Арифметика 4. Церковнослов'янська мова 5. Диктант 6. Співи
П'ятниця	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Арифметика 3. Церковнослов'янська мова 4. Російська мова 5. Диктант 6. Співи 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 3. Церковнослов'янська мова 4. Арифметика 5. Письмо 6. Співи
Субота	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Російська мова 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закон Божий 2. Церковнослов'янська мова

	3. Арифметика 4. Письмо 5. Закон Божий 6. Співи	3. Російська мова 4. Арифметика 5. Закон Божий 6. Співи
--	--	--

Додаток Е

Свідоцтво випускника церковно-парафіяльної школи

Додаток Ж

Свідцтво випускника церковно-парафіяльної школи

Додаток И

Список літератури бібліотек церковно-парафіяльних шкіл

Книжки загального змісту

1. Училище благочестя або приклади християнських чеснот.
2. Хрестоматія для повчального читання, упорядник О. Невський.
3. Уроки та приклади християнської віри, надії та любові, Т.І, ІІ, ІІІ, упорядник священник Гр.Дьяченко.
4. Святі мученики:
 - Св.Ігнатій Богоносець
 - Св. Полікарп, єпископ Смириській
 - Св. Іустин філософ
 - Св. Ліонські мученики
 - Св. Кипріан
 - Св. Великомученик Георгій
5. Фібіола або Катакомби. Твори Кардинала Уайзмена.
6. Короткі повісті про життя та труди св.слов'янських вчителів Кирила та Мефодія. Х. Попов.
7. Започаткування православної християнської віриу Росії.
8. Бесіди з руської історії. Книга для читання у школі та вдома. Вид.8
9. Імператор Микола І і короткий огляд подій його правління. Упорядник протоірей Хітров
10. Олівер Твіст. Твори Діккенса.
11. Сільська школа. Збірник статей С. Рачпинського
12. К. П. Победоносцев. Виховання характеру у школі.
13. Микола Іванович Ільминський. Очерк його життя та діяльності.
14. Думки про виховання та навчання.
15. Церковно-півчий збірник.
16. Голоса 1, 2, 3 і 4.
17. Богогласник.

18. Вибрані піснеспіви
19. Шкільний спів № 1. Вище небес. Канти на Різдво Христове, Богоявлення та Стрітєння Господнє.
20. Феофан єпископ. Думки на кожний день про церковні читання на слова Божі.
21. Священник І. Бухарев. Життя деяких святих, що святкується Греко-Російською церквою.

Відділ церковний

1. Псалтир з поясненням для народного читання. Том I.
2. Том II кафізми
3. Бесіди пастиря. Прот. І.Наумовича
4. Преподобний Сергій Радонежський чудотворець з малюнками.
5. Святитель Христов Стефан
6. Бесіди пастиря. Прот.І. Наумович
7. Світочі християнства. Твори протоірея М. Хитрова
8. Св. Благовірний великий князь Олександр Ярославович Невський. Протоірей М.Хітров
9. Рік православного християнина

Відділ історичний

1. Головні події російської історії. Упорядник О.Попов:
 - Том I. Від початку руської історії до навали татар.
 - Том II. Від навали татар до Іоанна III Васильовича
 - Том III. Від вступу на престол Іоанна II до смерті Феодора Іоанновича
 - Том IV. Смутні часи. Перші царі із дому Романовичів.
 - Том V. Петро Великий.
 - Том VI. Діячі Петровського часу
 - Том VII. Найближчі спадкоємці Петра великого.
2. Сподвижники та мученики за віру Православну і землю свято-руську. Упорядник свящ. М.Єдлиньський. Том I, II, III
3. Західна русь у боротьбі за віру та народність. І. І. Малишевський.

Навчальні посібники

1. Євангеліє слов'янською мовою.
2. Короткий молитовник слов'янською мовою.
3. Часослов навчальний.
4. Псалтир навчальний.
5. Октоїх навчальний.
6. Церковно-слов'янська азбука М. Ільмінського для вчителів.
7. Церковно-слов'янська азбука М. Ільмінського для учнів.
8. Таблиці букв та звуків.
9. Навчання церковно-слов'янській грамоті М. Ільмінського для вчителів.
10. Навчання церковно-слов'янській грамоті М. Ільмінського для учнів.
11. Буквар.
12. Книга перша для читання в церковно–приходських школах. Рік навчання 1-й. Упорядник М. Одинцов та В. Богоявленський.
13. Книга друга та третя для читання в церковно–приходських школах. Рік навчання 2-й. Упорядник М. Одинцов та В. Богоявленський.
14. Коротка історія життя Господа нашого Ісуса Христа.
15. Навчальні уроку по Закону Божому. Прот. Смирнов.
16. Історичні читання з книг Старого Заповіту.
17. Навчальний посібник з Закону Божого за програмою церковно–приходських шкіл.
18. Про богослужіння Православної Церкви. Єпископа Гермогена.
19. Навчальний посібник церковного співу.
20. Короткий посібник з початкового навчання церковному співу. Д. Соловйов.
21. Буквар хорового співу. Д. Соловйов.
22. Збірник арифметичних задач Б. Тенишева.
23. 1001 задача для рахунку в голові. Посібник для вчителів сільських шкіл. Упорядник С. Рачинський.
24. Правила та програми церковно–приходський шкіл.

Книжки для позакласного читання

1. Хрестоматія для повчального читання. О. Невського.
2. Навчання благочестивості.
3. Із творів св. Василя Великого. Правила богоугодного життя.
4. Слова та повчання Прот. І. Сергієва.
5. Сільська школа. Збірник статей С. Рачинського.
6. Церковно-півчий збірник
7. Думки про виховання та навчання.
8. Шкільний спів № 1–12
9. Портрети Імператорів.
10. Приблизні креслення дерев'яних виробів для учнів 2-го року навчання церковно–приходських шкіл духовного відомства.

Синодальні та приватні видання

1. Священна Історія Старого Завіту. П. Смірнов.
2. Священна Історія Нового Завіту. П. Смірнов.
3. Св. Історія Старого Завіту. Прот. Рудаков
4. Св. Історія Нового Завіту. Прот. Рудаков
5. Християнський Катихіазис.
6. Початкові відомості з історії церкви. Прот. П. Смірнов.
7. Короткий огляд богослужних книг. Прот. К. Нікольський.
8. Послужник.
9. Псалтир.
10. Мінея загальна.
11. Мінея святкова.
12. Послідовність молебних пісень.
13. Требник.
14. Нотний спів. Д. Соловйов.
15. Коротка граматики церковно-слов'янської мови. С. Миропольський.
16. Етимологія російської мови. Кірпи́чніков та Гиляров.
17. Синтаксис російської мови. Кірпи́чніков та Гиляров.

18. Підручник російської граматики. П. Смірновський.
19. Батьківщина. Радонежський.
20. Збірник статей з найкращих творів російської словесності. М. Невзоров.
21. Практичний курс правопису Некрасова.
22. Методичний посібник з правопису. В. Гербач
23. Прописи. В. Гербач.
24. Уроки чистописання. В. Гербач.
25. Швидкописання. В. Гербач.
26. Вітчизняна історія для народних училищ. С. Рождественського.
27. Навчальна книга географії. І. Михайлова.
28. Глобус з полумеридіанами.
29. Коротка вітчизняна географія. І. Михайлова.
30. Видавництво Сидорова і Ко
31. Богословський М. Св. Історія Старого та Нового завіту.
32. Нова скрижаль.
33. Граф Толстой. Розповіді з історії церкви.
34. Рязський. Посібник з церковного співу.
35. Фамінський. Початки теорії музики.
36. О.С.Пушкін. Євгеній Онегін. Казки. Драматичні твори. Журнальні статі.
37. байки та байкари. Біографія та байки Крилова.
38. Герої древньої Греції. Іліада. Одісея. Упорядник І. Сенігов.
39. М. В. Гоголь. Його життя та літературна діяльність. Упорядник П. Смирнов.
40. Життя та пригоди Робінзона Крузо. Твори Де-Фо.

Відділ сільськогосподарської літератури

1. Сільський город. Плодові та ягідні сади. В. Маракуєв.
2. Сільськогосподарські розмови у двох томах. Тарапигін.
3. Практичне бджільництво. Кована. Переклад з англійської мови В. Маракуєв.

Додаток К

**ТИПОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
з навчанням українською мовою**

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у класах				
	1	2	3	4	Разом
Українська мова	5	5	5	5	20
Іноземна мова	2	3	3	3	11
Математика	3	3	4	4	14
Я досліджую світ*	7	8	7	7	29
Інформатика	0	0	1	1	2
Мистецтво**	2	2	2	2	8
Фізична культура***	3	3	3	3	12
Усього	19+3	21+3	22+3	22+3	84+12
Додаткові години на вивчення предметів інваріантної складової, курсів за вибором, проведення індивідуальних консультацій та групових занять	1	1	1	1	4
Гранично допустиме тижневе навчальне навантаження на учня	20	22	23	23	88
Сумарна кількість навчальних годин інваріантної і варіативної складових, що фінансується з бюджету (без урахування поділу класів на групи)	23	25	26	26	100

* Орієнтовний розподіл годин між освітніми галузями в рамках цього інтегрованого предмета: мовно–літературна – 2; математична – 1; природнича, технологічна, соціальна і здоров’язберезувальна, громадянська та історична – разом 4; інформатична – 1 (у 2 класі).

** Інтегрований предмет або окремі предмети «Образотворче мистецтво» і «Музичне мистецтво».

*** Години, передбачені для фізичної культури, не враховуються під час визначення гранично допустимого навчального навантаження учнів, але обов'язково фінансуються.